

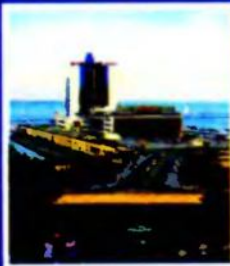
Йосип Гілецький

ГЕОГРАФІЯ

9

Економічна і соціальна
географія України

Видавництво

«Підручники
і посібники»

Відповідальні за підготовку підручника до видання:

Бескова Н. В. — начальник відділу суспільно-гуманітарної освіти департаменту загальної середньої та дошкільної освіти МОН України

Гладковський Р. В. — науковий співробітник Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН України

**Експерти, які здійснювали експертизу рукописів підручників
та рекомендували підручник до видання:**

Овсяннікова Л. В. — учитель загальноосвітньої школи № 58 м. Донецька

Себало О. В. — учитель загальноосвітньої школи № 26 м. Житомира

Безубцева В. В. — завідувач районного методичного кабінету відділу освіти Рокитнянської РДА Київської обл.

Козбур Р. А. — методист Тернопільського районного інформаційно-методичного кабінету

Лаврук М. А. — доцент кафедри географії України Львівського національного університету імені Івана Франка, кандидат географічних наук

Лісовський С. А. — завідувач відділу природокористування та збалансованого розвитку Інституту географії НАН України, доктор географічних наук

Назаренко Т.Г. — старший науковий співробітник лабораторії географічної та економічної освіти Інституту педагогіки АПН України, кандидат педагогічних наук

**Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ № 56 від 02.02.2009 року)**

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Гілецький Йосип

Г 47 Географія : Економічна і соціальна географія України. Підручник для учнів 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. — 272 с.

ISBN 978-966-07-1489-2

ББК 65.04я721

ISBN 978-966-07-1489-2

© Гілецький Й., 2009

Шановні учні!

Підручник «Географія: Економічна і соціальна географія України» покликаний допомогти вам глибше і краще опановувати курс географії 9 класу. Для того щоб отримати ґрунтовні знання, потрібно не лише читати текст параграфів, а й використовувати допоміжний матеріал.

На початку кожного розділу підручника зазначено, про що можна дізнатися і чого навчитися у процесі опрацювання навчального матеріалу теми.

У рубриці «Пригадаймо» подано запитання для актуалізації знань, які допоможуть зрозуміти новий навчальний матеріал.

У рубриці «Закріплюємо та узагальнюємо» вміщено запитання для закріплення знань, відповісти на які можна лише після ґрунтовного опрацювання матеріалу.

До рубрики «Набуваємо практичних навичок» входять практичні завдання різних рівнів складності для формування вмінь і навичок застосовувати набуті знання.

Запитання і завдання рубрики «Перевіряємо свої знання» спрямовані на узагальнення здобутих знань.

У рубриці «Працюємо творчо» наведені додаткові завдання підвищеного рівня складності, які дозволять готуватися до участі в учнівських олімпіадах.

У рубриці «Чи знаєте ви, що...» вміщені цікаві факти, що стосуються теми.

У рубриці «Головне в цьому розділі» коротко сформульовано основні твердження кожного розділу.

У рубриці «Книжкова полиця» подано список додаткової літератури, адреси Інтернет-ресурсів, які можна використати для виконання практичних завдань, отримання додаткової інформації з тем розділу.

Пригадаймо

Закріплюємо
та
узагальнюємо

Набуваємо
практичних
навичок

Перевіряємо
свої знання

Працюємо
творчо

Чи знаєте
ви, що...

Головне
в цьому
розділі

Книжкова
полиця

Важливі твердження, факти, поняття, на які необхідно звернути увагу, а також назви географічних об'єктів, розміщення яких слід запам'ятати, виділено *курсивом*. Нові поняття і терміни зазначено *півжирним курсивом*, а саме формулювання — *звичайним курсивом*.

Підручник містить чимало малюнків, схем, фотографій, які сприятимуть правильному формуванню уявлень про географічні об'єкти, явища тощо.

Щиро бажаємо успіхів!

ВСТУП

Опрацюючи вступ, ви:

- ознайомитеся з предметом вивчення економічної та соціальної географії України;
- навчитеся характеризувати зв'язок економічної та соціальної географії з іншими науками;
- з'ясуєте актуальність вивчення курсу;
- дізнаєтесь про зарубіжних та вітчизняних економічних географів.

Пригадаймо

1. Що вивчає географія?
2. На які частини поділяють географічну науку?
3. Про що ви дізналися з курсу фізичної географії України?
4. Чи вивчалось населення і його господарська діяльність у курсі географії 8 класу?

Предмет економічної та соціальної географії України. У попередніх класах ви вивчали природу Землі, а саме: просторові особливості й закономірності окремих природних земних оболонок (літосфери, атмосфери, гідросфери, біосфери), географічної оболонки в цілому і в межах усіх материків і океанів, України, вашої місцевості.

Географічна оболонка Землі заселена не лише рослинами і тваринами, а й людьми, які утворюють людське **суспільство** — сукупність усіх людей, тісно пов'язаних між собою в розв'язанні своїх соціальних потреб.

Природні оболонки розглядатимуться з позицій їхньої придатності до використання в господарській діяльності людей, а тому їх ще називають **природо-ресурсною сферою**. Люди перетворюють її на **технічні об'єкти** — будинки, заводи, мости — і **техногенні об'єкти** (частково змінені природні об'єкти, пристосовані для задоволення потреб людини) — засіяні поля, насаджені лісосмуги, парки, кар'єри. Сукупність технічних і техногенних об'єктів називають **техносферою**. Суспільство і техносфера, або населення з господарством, є разом з природо-ресурсною сферою також об'єктами вивчення географічної науки.

Мал. 1 Святкування Дня Незалежності України

Мал. 2. Спорудження житлового будинку (технічного об'єкта)

Мал. 3. Дендропарк «Софіївка» в Умані — приклад техногенного об'єкта

Мал. 4. Населення, природу та господарство вважають триєдиним об'єктом вивчення економічної та соціальної географії

Частина географії, що вивчає населення, природу і господарство та взаємозв'язки між ними, називають економічною і соціальною, або соціально-економічною, географією.

Предметом дослідження всіх географічних наук є вивчення закономірностей і особливостей розміщення об'єктів та явищ на земній кулі. *Соціально-економічна географія вивчає закономірності та особливості розміщення населення, природних ресурсів та господарства, або територіальну організацію суспільства, природо-ресурсної сфери та техносфери, соціально-географічні комплекси, що утворюються в результаті їх взаємодії. Економічна і соціальна географія України вивчає ці питання в межах території нашої держави.*

Вивчаючи соціально-економічну географію України у 9 класі, ви дізнаєтесь про територіальні особливості розселення людей, забезпеченість територій природними ресурсами, територіальну організацію господарства; засвоїте нові терміни, поняття, закономірності, які використовують для пояснення особливостей просторової організації суспільства і техносфери.

На початку курсу ви глибше ознайомитеся із географічним положенням та адміністративно-територіальним устроєм нашої держави, а згодом — з територіальною організацією населення та господарства України. Господарство вивчатимете як загалом, так і за окремими видами діяльності (промисловість, сільське господарство, транспорт). Наприкінці курсу ви ознайомитеся з особливостями соціально-економічного розвитку окремих економічних районів, що сформувалися на території країни.

Знання про природу України, здобуті вами у 8 класі, стануть у пригоді під час вивчення територіальної організації населення і господарства. Адже природні умови (рельєф, особливості клімату, заболоченість території тощо) та наявність значних запасів природних (мінеральних, водних, лісових та ін.) ресурсів суттєво впливають на розміщення та особливості поселень, їх скупчень, господарську діяльність тощо. Неабиякий вплив на соціально-економічний розвиток регіону мають історичні передумови, географічне положення та інші чинники. Зрозумівши механізми їх впливу, ви навчитесь пояснювати територіальні відмінності щодо організації життя суспільства в межах усієї держави та окремих її регіонів.

Соціально-економічна географія України має не лише пізнавальне значення. Учені-економгеографи розробляють конкретні рекомендації щодо вдосконалення територіальної організації життя і діяльності людей. Отже, елементарні економіко-географічні знання необхідні кожному громадянину, не байдужому до майбутнього своєї держави.

Місце економічної та соціальної географії в системі наук. Економічна і соціальна географія входить до комплексу географічних наук, а в широкому розумінні — до суспільно-гуманітарних наук.

Упродовж двох останніх століть чітко окреслились два блоки географічних наук: природничо-географічний (фізична географія) і суспільно-географічний (економічна і соціальна географія). На сьогодні сформованими є ще два блоки — еколого-географічний (геоекологія) і картографо-географічний (картографія). Економічна і соціальна географія тісно пов'язана з усіма іншими географічними науками, а також із такими самостійними галузями знань, як історія, економіка, соціологія, статистика. Так, статистика важлива для правильного опрацювання числових даних про господарство, населення тощо.

Зараз економічна і соціальна географія все більше уваги приділяє соціальним питанням (взаємовідносинам між різними спільнотами людей, способу життя населення тощо) та політичним (відносинам між державами, політичними організаціями тощо). До основних її складових відносять економічну географію, географію населення, соціальну географію та політичну географію (мал. 5).

У процесі вивчення шкільного курсу географії 9 класу ви певною мірою торкатиметеся кола питань, які стосуються всіх чотирьох складових економічної та соціальної (суспільної) географії.

Учені-економгеографи та основні напрями економіко-географічних досліджень. Напрямок географії, який досліджував населення і господарство, ще із середини XVIII ст. отримав назву «економічна географія». Теоретичні підвалини економічної географії заклали німецькі вчені А. Бюшинг, К. Ріхтер, Ф. Ратцель. Вагомий внесок у розвиток цього наукового напрямку зробили французькі, британські, американські, російські, польські вчені.

Становлення української економічної географії пов'язане з іменами Василя Григоровича-Барського, Павла Чубинського, Степана Рудницького, Володимира Кубійовича, Костянтина Воблого, Валентина Садовського та ін. У різні часи вони впроваджували та розробляли певні напрями економіко-географічних досліджень.

Василь Григорович-Барський (1701–1747) — український мандрівник, який за 24 роки обійшов майже всю Євро-

Мал. 5. Місце соціально-економічної географії в системі географічних наук

Мал. 6. Києво-Могилянська академія, де колись навчався В. Григорович-Барський

Мал. 7 Павло Чубинський

Мал. 8. Львівський національний університет ім. Івана Франка, у якому на межі XIX–XX ст. навчався і працював Степан Рудницький

пу й Північну Африку та закінчив свою подорож у Палестині. Він залишив описи відвіданих країн, ставши таким чином представником *країнознавчого* підходу в економічній географії.

Павло Чубинський (1839–1884), який з 1873 р. був одним з керівників Південно-Західного відділення Імператорського Російського географічного товариства, розвивав *економічний*, або *статистично-галузевий*, напрям досліджень. Перебуваючи на засланні, він досліджував територію Росії, а згодом

очолював експедицію, що працювала на території України. Матеріали експедиції були видані в семи томах під назвою «Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край», де наведено статистичні дані про умови життя та господарювання на українських землях між Дніпром та Збручем.

Степан Рудницький (1877–1937), якого вважають засновником української наукової географії, у своїх працях розвивав *антропологеографічний* напрям, де центральним об'єктом вивчення є людина. У 1914 р. вийшла його книга «Коротка географія України. Антропогеографія». Пізніше було видано ще цілу низку його праць, у яких досліджено умови життя й господарської діяльності людини, обґрунтовано необхідність побудови незалежної Української держави, закладено основи політичної географії. На основі аналізу політико-географічного розвитку та політичного життя Європи і світу Рудницький доходить висновку, що «тільки національним державам належить майбутнє. Модерна світова політика повинна підпирати творення винятково національних держав. Цього вчить досвід останніх століть».

Степан Рудницький був професором кафедр географії Львівського університету, Академії торгівлі у Відні, Вищого педагогічного інституту імені Михайла Драгоманова у Празі, членом Наукового товариства імені Шевченка. У 1927 році в Харкові — тодішній столиці Радянської України — він організував та очолив Український науково-дослідний інститут географії і картографії. У 1933 році Степана Рудницького заарештували й звинуватили в належності до вигаданої контрреволюційної організації й у 1937 році розстріляли.

Продовжувачем антропогеографічного напрямку був видатний географ Володимир Кубійович (1900–1985), який працював

за межами України — у Польщі та Франції. В. Кубійович — головний редактор 13-томної «Енциклопедії Українознавства», автор низки статей про окремі регіони України, культуру, побут, особливості господарської діяльності населення Карпат тощо, праць «Географія України і суміжних земель» (1938 р.), «Атлас України і суміжних країв» (1937 р.). Він був доцентом Краківського університету, професором Українського вільного університету у Празі, головою Наукового Товариства імені Шевченка в Європі.

Костянтин Воблий (1876–1947) — український економіст, географ, академік, засновник і перший завідувач кафедри економічної географії Київського університету (тепер Національного університету імені Тараса Шевченка), директор Інституту економіки АН УРСР. За його підручником «Економічна географія України» (1919 р.), який витримав 6 видань, українські школярі навчалися до Другої світової війни. К. Воблий визначив предмет економічної географії, детально охарактеризував галузі господарства України. Вивчаючи природні ресурси, обґрунтував територіальну доцільність розміщення в Україні цукрових заводів, будівництво гідроелектростанцій на Дніпрі; здійснив економічне районування України (виділив 5 районів). Праці Костянтина Воблого розвивають статистично-галузевий напрямок економіко-географічних досліджень.

Валентин Садовський (1886–1947) — випускник Київського університету, відомий економіст та економігеограф, політичний діяч. У 1917–1921 роках він був членом уряду УНР, тому був змушений емігрувати. У Празі в 1926 році став професором Українського вільного університету. Ще 1919 року в Києві видав навчальний посібник «Нарис з економічної географії України», у якому був чітко виражений статистично-галузевий стиль викладу навчального матеріалу. Розробляв теорію економічного районування, надрукував курси лекцій з економічної географії України та світового господарства. У 1945 році в Празі його заарештували радянські органи безпеки. Помер у Києві в Лук'янівській в'язниці.

Значний внесок у розвиток географічної науки зробив професор *Олексій Діброва* (1904–1973), який працював у Київському педагогічному інституті завідувачем кафедри економічної географії. Він підготував підручник для середньої школи «Географія Української РСР», за яким навчалися у 60–70-х ХХ ст.; брав участь у виданні географічних атласів і карт. Його наукові праці присвячені економіко-

Мал. 9. Книга Володимира Кубійовича, перевидана у Кракові в 1943 році

Мал. 10. Костянтин Воблий

Мал. 11 Сучасний корпус географічного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Мал. 12. Національний атлас України, підготовлений силами вчених і фахівців Інституту географії та інших установ Національної академії наук України, Академії аграрних наук та інших провідних вищих навчальних закладів держави

географічному дослідженню Київської, Житомирської та Чернігівської областей. Він розробив схему економічних районів України, яка враховувала природно-історичні особливості, досліджував ресурси і господарство.

Відомим українським економгеографом був Максим Паламарчук (1916–2000), академік НАН України. Йому належать наукові праці з економіки промисловості, економіки районів, розміщення і територіальної організації продуктивних сил, економічної географії України, теорії народногосподарського, зокрема агропромислового комплексотворення, раціонального використання природних ресурсів. М. Паламарчук — автор відомого підручника з економічної географії УРСР, який видавався протягом більш ніж 20 років.

Започатковані напрями економіко-географічних досліджень розвивають сучасні вчені-географи. Найбільшими науковими осередками, де активно проводяться економіко-географічні дослідження, є Інститут географії НАН України, географічні факультети університетів Києва, Львова, Одеси, Чернівців, Харкова, Сімферополя.

Закріплюємо та узагальнюємо

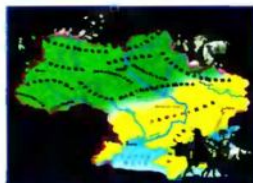
1. Що вивчає економічна і соціальна географія як галузь географічної науки?
2. Що вивчає економічна і соціальна географія України?
3. Яке місце посідає економічна і соціальна географія в системі наук?
4. Які напрями економіко-географічних досліджень започаткували і розвивали українські вчені в минулому?
5. Які основні осередки розвитку соціально-економічної географії в сучасній Україні?

Набуваємо практичних навичок

1. Накресліть у зошиті схему зв'язків соціально-економічної географії з іншими науками.
2. Користуючись додатковою літературою чи джерелами мережі Інтернет, підготуйте коротке повідомлення про вітчизняних учених-економгеографів.

РОЗДІЛ 1. УКРАЇНА НА КАРТІ СВІТУ

Опрацьовуючи цей розділ, ви:

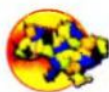
- вивчите поняття «економіко-географічне положення» та «геополітичне положення» держави;
- детально ознайомитесь із розташуванням, розмірами території та деякими особливостями сусідніх з Україною держав, адміністративно-територіальним устроєм нашої держави;
- оціните вплив географічного положення України на її соціально-економічний розвиток, роль в економічному та політичному житті Європи та світу.

З цією метою вам доведеться:

- характеризувати економіко-географічне та геополітичне положення;
- називати етапи формування території України;
- показувати на картах Європи та світу державні кордони України, області України та АР Крим.

Мал. 13. Монумент Незалежності України «Оранта-Україна» на майдані Незалежності в Києві

Чи знаєте ви, що...

Відомий американський учений Френсіс Фукуяма ще в 1980-х рр. обґрунтував закономірність розпаду Радянського Союзу, адже всі імперії рано чи пізно зазнають краху.

Мал. 14. Місто Гельсінкі, у якому в 1975 році відбулася Нарада з питань безпеки і співробітництва в Європі

§ 1. Економіко-географічне положення України

Пригадаймо

1. Коли Україна стала суверенною державою?
2. Які основні риси фізико-географічного положення України?
3. Чи впливає фізико-географічне положення України на характер заселення території, господарську діяльність?
4. З якими державами межує Україна?

Місце України на політичній карті Європи і світу.

Рік 1991 у житті українського народу — знаменний: Україна стала вільною державою. Першим кроком до волі було проголошення 16 липня 1990 року Декларації про державний суверенітет України. Слово **суверенітет** означає, що держава є політично незалежною і має право самостійно вирішувати свої внутрішні та зовнішні справи. У Декларації від 16 липня 1990 року були визначені провідні напрямки політичної діяльності Української держави, але тоді реальних суверенних прав вона не отримала.

Лише після підтвердження на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. *Акту про незалежність України*, прийнятого 24 серпня 1991 року, світ визнав появу нової незалежної держави. У січні 1992 року Україну офіційно визнали незалежною понад 30 країн, а на початок березня — понад 100. Вони почали налагоджувати з Україною дипломатичні стосунки. Наша держава стала повноправним членом світового співтовариства.

Актом від 24 серпня 1991 року було затверджено офіційну назву нашої держави — Україна. 28 червня 1996 року Конституцією України затверджені державні символи — прапор, герб та гімн.

Приєднавшись на початку 1992 року до Заключного Акту, підписаного в 1975 році європейськими державами у столиці Фінляндії Гельсінкі на Нараді з питань безпеки і співробітництва у Європі, Украї-

на визнала непорушність встановлених на момент підписання документа державних кордонів у Європі. Наша держава не висуває жодних територіальних претензій і виступає проти таких претензій з боку інших держав. Територіальні претензії в різних

регіонах світу призводили до кровопролиття і тисяч невинних жертв. Виникали вони інколи й тому, що народи прагнули сформувати свою державу, включивши до її складу всі **етнічні землі** (землі, які здавна заселені й освоєні представниками конкретного народу (етносу)), частка якого серед усього населення території перевищувала 50 %). Однак історично складалося так, що певні етнічні землі опинялися в складі інших національних держав. За оцінками науковців, **площа українських етнічних земель становить близько 747 тис. км²**. Підписавши Гельсінський Акт, Україна погодилась, що частини українських етнічних земель назавжди залишаться у складі Польщі, Білорусі, Росії, Румунії, а до території нашої держави входитимуть кримсько-татарські етнічні землі, частина гагаузьких етнічних територій.

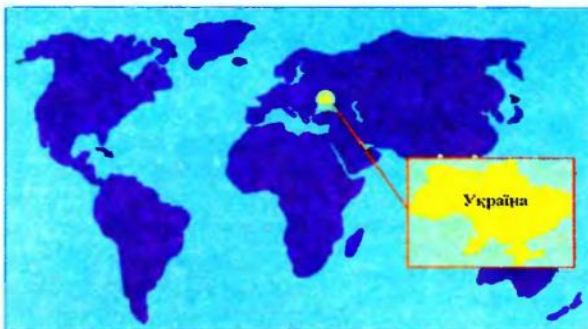
Сучасна Українська держава (площа — 603,7 тис. км²) за розмірами території переважає всі європейські країни (усією територією розміщені в межах Європи). Площа України становить 5,7 % території Європи. За чисельністю населення (понад 46 млн осіб станом на січень 2009 р.) Україна поступається лише чотирьом європейським державам: ФРН, Великій Британії, Італії та Франції. Частка населення України в населенні Європи становить 6,4 %.

Серед 194 суверенних держав світу станом на початок 2009 р. Україна за площею посідає 43 місце, тобто займає 0,44 % території світу. За чисельністю населення наша держава станом на січень 2009 року займала 27 позицію. Частка населення України в населенні світу становила 0,7 %.

Економіко-географічне положення України. Особливості населення держави, рівень розвитку й основні риси господарства країни значною мірою залежать від її фізико-географічного положення, але ще більше — від **економіко-географічного положення** (ЕГП).

Економіко-географічне положення країни характеризують за таким планом:

- 1) розміщення в макрорегіоні світу;
- 2) оцінка оточення (наявність виходу до моря; рівень соціально-економічного розвитку країн, які межують з державою);
- 3) наближеність до паливних та сировинних баз світу;
- 4) розміщення відносно транспортних шляхів міжнародного значення;

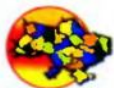

Мал. 15. Україна на карті світу

Чи знаєте ви, що...

Визначальною рисою формування політичної карти світу у ХХ ст. стало те, що тенденція національного самовизначення народів набула незворотного характеру. Так, суверенних країн на земній кулі в 1900 р. існувало 55, у 1959 р. їх уже було 91, у 1962 р. — 127, у 1989 р. — 171.

Чи знаєте ви, що...

Стародавні греки спочатку вважали Європу окремим материком, який відділяє від Азії Егейське і Чорне моря, а від Африки — Середземне море. Переконавшись, що Європа — лише незначна частина величезного континенту, який нині називають Євразією, античні автори почали проводити східний кордон Європи по ріці Дон (такі відомості трапляються вже в Страбона). Ця традиція панувала протягом майже двох тисячоліть.

- 5) зміни в ЕГП, що відбулися останнім часом;
- 6) загальний висновок про вигідність ЕГП.

В економічній і соціальній географії замість поняття «материк» зазвичай уживають поняття «частина світу». Більшість частин світу вважають **макрорегіонами**, тобто найбільшими регіонами світу. Тому, характеризуючи ЕГП України, можна стверджувати, що наша держава розміщена в центральній частині макрорегіону Європа.

Сусідами України, з якими вона має безпосередній сухопутний кордон, є сім держав. Практично всі вони досягли, порівняно з іншими державами світу, середнього ступеня соціально-економічного розвитку. Це сприяє розвитку тісних рівноправних міждержавних економічних зв'язків. Надзвичайно вигідним для ЕГП України є вихід до Чорного та Азовського морів.

Розміщення нашої держави відносно найважливіших паливних та сировинних баз світу має дуже важливе значення для господарства, оскільки багатьма видами природних ресурсів Україна забезпечена недостатньо. Передусім це стосується нафти і газу, а також руд кольорових металів, деревини тощо. Одним зі світових лідерів щодо запасів і видобутку цих видів природних ресурсів є Росія. Відносно недалеко від України в південному та південно-східному напрямках розташовані ще дві світові енергетичні бази нафти і газу — район Перської затоки та Каспійського моря.

Територію України перетинають численні шляхи сполучення міжнародного значення. Вони проходять від східних до західних кордонів України, а також портів Чорного й Азовського морів, сполучаючи Росію й азіатські країни з європейськими. Через територію України проходять практично всі види міжнародних шляхів — автомагістралі, залізниці, трубопроводи, повітряні, водні (річкові й морські). Україна здійснює через свою територію транзитні перевезення вантажів і пасажирів, завдяки чому отримує кошти за транспортування.

До останніх змін ЕГП України можна віднести входження таких сусідніх держав, як Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія, до економічного об'єднання двадцяти семи держав, яке в 1990-ті роки отримало назву **Європейський Союз (ЄС)**. Це відкриває нові перспективи для тіснішої співпраці нашої держави з усіма країнами ЄС, у яких проживає 450 млн осіб — більше, ніж населення США і Росії, разом

узятих. На частку ЄС припадає найбільший у світі торговий оборот і четверта частина світових матеріальних цінностей.

Мал. 16. Одеса —
морські ворота України

Основними позитивними рисами ЕГП України є її центральне положення в Європі, наявність широкого виходу до моря, сусідство з країнами ЄС.

Геополітичне положення, його позитивні та негативні риси. На розвиток держави, її безпеку суттєво впливають не лише економічні переваги розміщення, а й певні політичні процеси в навколишньому світі. Тому в останні десятиріччя прийнято оцінювати не тільки ЕГП, а й **геополітичне положення** країни (ГПП). Воно дещо ширше розглядає географічне положення держави, аналізуючи її територіальні відносини з іншими країнами та великими природними об'єктами (морями, гірськими масивами, ріками), які мають на неї істотний політичний, економічний, екологічний та соціальний вплив.

Оцінюючи ГПП країни, природні об'єкти розглядають передусім з позицій того, утруднюють вони взаємодію даної країни з іншими чи сприяють їй. Особливе значення має аналіз природних рубежів на кордонах. Переважно рівнинний характер рельєфу та особливості гідрографічної мережі не створюють на кордонах України суттєвих природних рубежів, за винятком Карпатської гірської системи, яка є незначним бар'єром. Важливими чинниками ГПП України є Чорне й Азовське моря, а також річки Дунай і Дніпро, які покращують можливості транспортного сполучення з іншими державами.

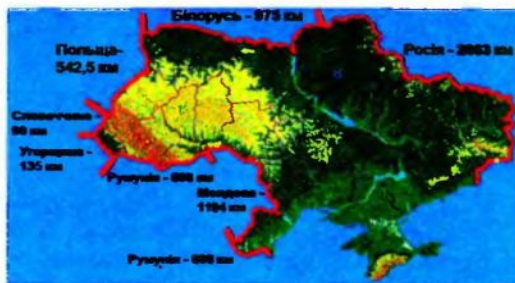
Визначаючи геополітичне положення держави відносно інших країн, потрібно враховувати не лише їхні індивідуальні особливості, а й їхню належність до певних союзів та угруповань.

Для визначення геополітичного положення держави в сучасних умовах доцільно передусім брати до уваги такі групи країн: 1) країни з потужним економічним і політичним потенціалом — «велика сімка» (США, Японія, ФРН, Франція, Велика Британія, Італія, Канада), а також Росія, Китай; 2) країни — джерела паливно-енергетичних ресурсів; 3) країни, які експортують та імпортують продукцію у великих масштабах (або мають потенціал для цього); 4) дружні країни (характеризуються відсутністю у відносинах між ними істотних економічних і політичних суперечностей або територіальних претензій); 5) протидіючі країни (ті, що пред'являють економічні, політичні чи територіальні претензії); 6) нейтральні країни; 7) країни — осередки регіональних конфліктів; 8) економічні та військово-політичні союзи країн, релігійні угруповання країн.

Чи знаєте ви, що...

Одним з параметрів ГПП країни є довжина кордону з державами, що з нею межують. Що вона більша, то ширший фронт взаємодії країн, тобто їх взаємовплив. Так, Україна на суходолі межує з Російською Федерацією (2063 км — 37 % довжини сухопутного кордону України), Республікою Білорусь (975 км), Республікою Польща (542,5 км), Словачкою Республікою (98 км), Угорщиною (135 км), Румунією (608 км) і Республікою Молдова (1194 км).

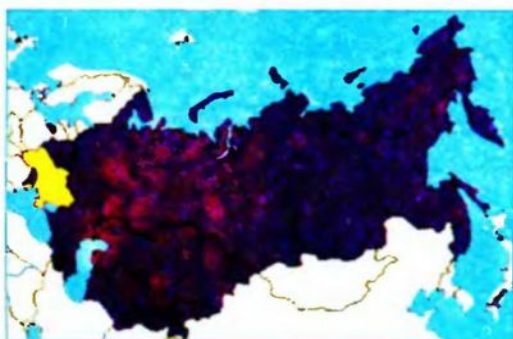

Мал. 17 Сухопутні кордони України

Мал. 18. На кордоні України з Росією

Мал. 19. Україна на тлі країн СНД

Якщо державу можна віднести одночасно до кількох названих груп, то вплив її на геополітичне положення України є особливо вагомим. Такою державою для України є Росія. Господарські комплекси обох країн у міру їхнього самостійного розвитку з часом стають усе більш незалежними або й конкурентними. Україна зацікавлена в підтриманні рівноправних і партнерських відносин з Росією. Натомість провідною ідеєю російської зовнішньої політики щодо України є утримання нашої держави в зоні свого впливу. При цьому Росія використовує потужний чинник впливу на Україну — залежність української економіки від російських енергоресурсів.

Провідною ідеєю української зовнішньої політики є вступ нашої держави до європейських і євроатлантичних об'єднань. У Законі України «Про основи національної безпеки» вказано, що вона прагне набути членство в Європейському Союзі та НАТО за умови збереження добросусідських відносин з Російською Федерацією, іншими країнами СНД, а також іншими державами. Якщо Європейський Союз — це економічна організація, то **НАТО (Організація Північноатлантичного договору)** — міжнародна політично-військова організація, до якої на даний час входить 28 держав. Головним принципом цієї організації є система колективної оборони, тобто спільних організованих дій усіх її членів у відповідь на зовнішню агресію. На сьогодні членами

ЄС і НАТО є держави-сусіди України — Польща, Словаччина, Угорщина та Румунія, а також чорноморський сусід — Болгарія. **СНД (Співдружність Незалежних Держав)** — об'єднання дванадцяти суверенних держав, яке утворилося в ході розпаду СРСР і до якого входять такі сусіди України, як Росія, Білорусь, Молдова. Наша країна зацікавлена зберегти великий ринок збуту своєї продукції у країнах СНД та наявні культурні зв'язки, але водночас прагне досягти значно більших темпів економічного зростання і демократичного розвитку,

які відповідають високим стандартам Європейського Союзу.

На територіальному рівні розрізняють кілька видів ГПП країни, серед яких передусім виділяють *світове (глобальне)* та *регіональне* положення. Щодо глобального положення Україна розміщена в помірному поясі, де цивілізація досягла найбільшого розвитку, перетинаються транспортні артерії із Західної Європи до Центральної та Східної Азії. Вплив розміщення в цьому поясі підсилюється тим, що Україна перебуває в зоні інтересів трьох найбільш потужних центрів сили — США, Західної Європи та Росії. У майбутньому зростатиме значення Китаю як потужного економічного партнера України.

Суттєво позначається на ГПП України й те, що її територією проходять так звані цивілізаційні кордони між західно-християнським, східнохристиянським та ісламським релігійними регіонами світу. Хоч Україна є переважно християнською державою й розташована серед країн християнського світу, але особливість її положення полягає в тому, що більшість населення сусідніх держав — Росії, Білорусі, Молдови, Румунії — є православними християнами, а Польщі, Словаччини, Угорщини — католиками. Південним чорноморським сусідом є велика мусульманська країна — Туреччина.

Основними ознаками регіонального ГПП України є перебування на геополітичній осі Євразійського континенту, яка з'єднує європейську й азіатську цивілізаційні системи. Україна займає серединне положення між європейською зоною інтеграції та Росією. Це, у свою чергу, відображається в різному ставленні до таких організацій, як ЄС, СНД і НАТО.

На півдні Україна має вихід до внутрішніх Чорного та Азовського морів. Через море, крім Росії та Румунії, її сусідами є Грузія, Туреччина та Болгарія. На рівні чорноморського регіону Україна налагоджує тісну співпрацю в рамках **ОЧЕС** (Організації Чорноморського Економічного Співробітництва) та **ГУАМ** (регіонального об'єднання чотирьох держав: Грузії, України, Азербайджанської Республіки та Республіки Молдова). В основі утворення цих форм співробітництва лежить єдність позицій країн з подібними політичними й економічними зовнішніми орієнтаціями.

Україна — важлива складова політико-географічного регіону Центрально-Східної Європи. Беручи безпосередню участь у процесі європейського та регіонального співробітництва, вона розглядає поглиблення європейських інтеграційних процесів як один із пріоритетних напрямів свого подальшого розвитку, прагне посісти гідне місце у своєму геополітичному оточенні та сприяти зміцненню його безпеки.

Мал. 20. Релігійний розподіл Європи

Чи знаєте ви...

Однією із загальноєвропейських організацій, членами якої є практично всі країни Європи (на сьогодні — 47 держав), є Рада Європи. Цілями Ради Європи є програми з узгодження законодавств європейських країн у таких сферах, як права людини, громадянство, міжнародне приватне право, захист навколишнього середовища й культурної спадщини, охорона прав національних меншин тощо.

Закріплюємо та узагальнюємо

1. Яке місце України на сучасній політичній карті Європи та світу?
2. Яке коло питань необхідно розкрити, характеризуючи ЕГП держави?
3. Які особливості ЕГП України?

4. Що розуміють під геополітичним положенням держави?
5. Які особливості ГПП України?

Набуваємо практичних навичок

1. Зробіть висновок про вигідність ЕГП України.
2. На основі плану ЕГП держави запропонуйте план ЕГП області.
3. Користуючись додатковою літературою чи джерелами мережі Інтернет, знайдіть інформацію про міждержавні об'єднання, до яких входять сусідні з Україною держави.

§ 2. Українські історичні землі

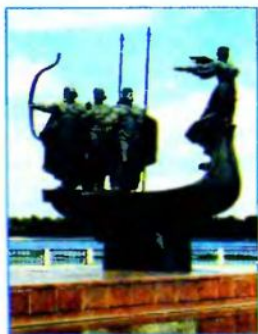
Пригадаймо

1. Де і коли вперше зародилася українська державність?
2. Що вам відомо про Козацько-гетьманську державу?
3. Що вам відомо про Українську Народну Республіку?
4. Яких змін зазнала територія України у 1924, 1939, 1940 та 1945 роках?
5. У якому році остаточно завершилось формування території України?
6. Що вам відомо про українські історичні землі та їх розташування?

Коротко про історію української державності. Першою слов'янською державою на теренах України можна вважати ранньодержавне об'єднання антів, яке існувало з IV століття. Воно займало велику територію на північ від Чорного моря, між Дністром і Доном. Під ударами аварів держава антів після 602 року перестала існувати.

Українська державність утвердилася в IX ст. з утворенням Давньоруської держави. У часи найбільшого розквіту Київська Русь охоплювала всі території, заселені українцями між верхів'ям Сяну та Сіверським Дінцем, а також землі інших народів. Її площа становила близько 1 млн км².

У другій третині XII ст. Київська Русь розпалася на самостійні землі — князівства, а Київ, знищений і пограбований володимиро-суздальським князем Андрієм Боголюбським (1169 р.), занепав і не міг сформувати навколо себе міцну державу. Остаточно зруйнували Київську Русь у 1239–1240 роках монголо-татари. Лише могутнє Галицько-Волинське князівство на чолі з королем Данилом Галицьким, формально визнавши верховенство монгольського хана, зуміло зберегти

Мал. 21 Пам'ятник легендарним засновникам Києва

українську державність, яка проіснувала до 1349 року.

Після 1349 року землі Галичини та Холмщини були захоплені Польщею, а Волинь, Поділля, Київщина, Чернігово-Сіверщина перейшли під владу Литви. Пізніше Литва утворила з Польщею єдину державу, і майже на всій українській землі поширилося польське панування. Воно було дуже важким для українців і призвело до занепаду українського народу. У XVI ст. виникла Запорізька Січ, яка стала опорою для відновлення української державності.

Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького, спрямована проти польського панування, сприяла утворенню в 1649 р. *Козацько-гетьманської держави* у складі Брацлавського, Чернігівського і Київського воєводств (близько 300 тис. км²). Гетьманською столицею стало місто Чигирин.

Однак Українська держава не змогла самостійно відстояти свою незалежність, і в 1654 р. Богдан Хмельницький уклав союз із московським царем Олексієм. Невдовзі Москва домовилася з Польщею про поділ українських земель, який відбувся в 1667 р. Перед смертю український гетьман, зрозумівши свою помилку, уклав союз зі Швецією і Семигороддям, але Україні не вдалося звільнитися від московського гніту. Не змогли визволити її й наступники Богдана Хмельницького: ні гетьман Виговський, який ущент розгромив московське військо під Конотопом, ні Іван Мазепа в союзі зі шведами. Петро I жорстоко помстився за спробу гетьмана Мазепа визволити Україну з ярма. За його наказом усі жителі Батурина — тодішньої гетьманської столиці — були винищені від старого до немовляти.

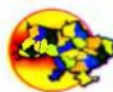
У 1764 р. Росія ліквідувала навіть формальну українську державність, примусивши останнього гетьмана України Кирила Розумовського зректися влади. У 1775 р. Катерина II підступно знищила українську вольницю — Запорізьку Січ, а від 1782 р. в Україні було запроваджено суто російську адміністрацію.

Після ослаблення Польщі до складу Росії увійшла й більша частина Правобережної України. Галичина, Буковина і Закарпаття (західна частина України) після 1772 р. потрапили під владу Австрії, де українці мали значно більше прав і свобод, ніж у Росії.

Лише під час Першої світової війни виникли передумови до визволення України й утворення самостійної держави. Наш народ скористався сприятливою ситуацією. У листо-

Мал. 22. Софія Київська прикрашає столицю з часів Давньоруської держави

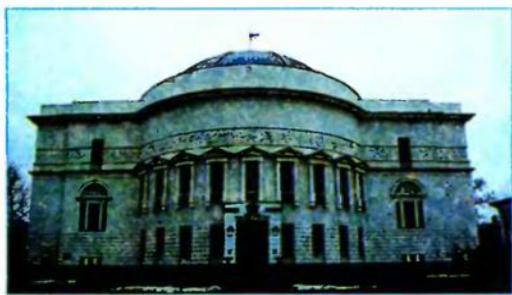
Чи знаєте ви, що...

Позитивним у часи панування Литовської держави на території України в XIV–XVI ст. було те, що литовці звільнили українські землі від татарського ярма, добре ставилися до українців, перейнявши в них віру і деякі звичаї. Державні органи управління поспігувалися українською мовою.

Мал. 23. Пам'ятний хрест жертвам Батури́нської трагедії 1709 р.

Мал. 20. Київський Будинок учителя, у якому був проголошений IV Універсал Центральної Ради

Мал. 21 Малий герб
УНР

Мал. 22. Українські історичні землі

наді 1917 р. третім Універсалам Центральної Ради було проголошено утворення Української Народної Республіки. 22 січня 1918 р. УНР стала самостійною державою. У листопаді 1918 року на уламках Австро-Угорщини утворено Західноукраїнську Народну Республіку. 22 січня 1919 року на Трудовому Конгресі в Києві проголошено Акт з'єднання обох республік в одну — Українську Народну Республіку. Ця Українська держава займала

територію, площа якої — 630 тис. км².

Українська незалежність не подобалася ні Польщі, ні Росії, уряди яких формально визнали існування суверенної УНР. У 1921 році Росія і Польща підписали Ризький договір, поділивши між собою українські землі по річці Збруч. Підросійська частина України стала складовою частиною Радянського Союзу під назвою Українська Радянська Соціалістична Республіка. Наприкінці 1930-х – у першій половині 1940-х рр. СРСР приєднав до тодішньої УРСР і західноукраїнські землі. Українську незалежну державу було відновлено лише в серпні 1991 року.

Особливості українських історичних земель. У різні історичні періоди окремі території українських етнічних земель мали певні власні назви, які інколи використовують в історичних, географічних чи етнографічних дослідженнях. Їх називають *історичними землями*, або *історико-географічними областями* чи *краями*.

На відміну від одиниць адміністративно-територіального устрою, історичні землі не мають чітких меж. Оскільки вони виникли в різні часи, то їхні сучасні контури не є чіткими, часто накладаються одні на одні. Інколи до одних земель цілком чи частково входять декілька інших. На сьогодні в межах етнічної території України виділяють чотири великі регіони — Центральну Україну (або Середню Наддніпрянщину), Західну Україну, Південну (або Степову) Україну і Східну Україну. Саме ці регіони були осередками формування української нації та державності за часів Київської Русі та Козацько-гетьманської держави.

Середня Наддніпрянщина за результатом договору між Московією і Польщею 1667 року була поділена по режну Україну (чи Правобережжя) і Лівов-

бережну Україну (Лівобережжя), які відійшли відповідно до Польщі й Росії. Цей поділ вплинув на подальше формування історичних земель. У Правобережній частині виділяють такі історичні землі, як Київщина, Поділля і Брацлавщина.

Історична *Київщина* охоплює правобережні частини сучасних Київської та Черкаської областей і східну половину Житомирської області. Саме тут у другій половині I тисячоліття сформувалося ядро Давньоруської княжої держави, а сьогодні розміщена столиця нашої держави — Київ. Такі поселення, як Коростень, Овруч, Житомир, також виникли ще у княжу добу.

Історична земля *Поділля* відома із середини XIV ст. Тоді Західне Поділля (південь нинішньої Тернопільщини і Хмельниччини) з містами Скала-Подільська, Кам'янець-Подільський тощо відійшло до Польського королівства, а Східне Поділля (нинішня Вінниччина) з містами Бар, Брацлав, Вінниця тощо — до Литви. Згодом Поділля було воєводством у Польщі, губернією в Росії. Адміністративним центром Поділля був Кам'янець-Подільський. Землі історичного Поділля охоплюють територію між середньою течією Дністра і верхньою та середньою течіями Південного Бугу.

Брацлавщина займає східну частину Подільської височини. Її історія починається з Брацлавського воєводства, що існувало в Польській державі XVI–XVIII ст. Назва землі походить від невеликого містечка Брацлав, що й досі стоїть над Південним Бугом. Однак адміністративним центром воєводства воно було лише 20 років. Пізніше цю роль почало відігравати місто Вінниця.

Лівобережну частину Середньої Наддніпрянщини називають ще *Гетьманщиною*, оскільки саме тут до 1782 р. формально зберігалися ознаки Гетьманської держави у складі Росії. Оскільки в північно-східній частині Лівобережжя з давніх докиївських часів проживали сіверяни, то її ще називають *Сіверщиною*. Найпівнічніша історична земля в межах Гетьманщини — *Стародубщина* — зараз розташована за межами України, у Росії. Південну частину Лівобережжя ще називають *Полтавиною*. За етнографічним підходом територію Середньої Наддніпрянщини в межах Житомирської, північних частин Київської та Чернігівської областей виділяють як історико-етнографічну землю *Полісся*.

Мал. 23. Свято-Василівський собор в Овручі. XII ст.

Чи знаєте ви, що...

Міста й містечка південної Київщини славні своєю козацькою історією — перша гетьманська столиця Трахтемирів, полкові міста Канів, Черкаси, Корсунь, Біла Церква, Умань, Чигирин. У Моринцях Черкаської обл. народився Тарас Шевченко, а в Каневі на Чернечій горі він похований. Місто Новоград-Волинський — батьківщина Лесі Українки.

Мал. 24. Кам'янець-Подільська фортеця. XVII ст.

Мал. 25. Головний собор Свято-Преображенського монастиря в Новгород-Сіверському. XVIII ст.

Чи знаєте ви, що...

До найдавніших міст Західної України належать Галич, Володимир-Волинський, Буськ, Белз, Тереховля, Перемишль, Луцьк, Шумськ, Кременець, Дубровиця, Берестя (Брест), а також засновані за правління Данила Галицького нові столиці держави Холм і Львів.

Мал. 26. Герб Галичини

Західна Україна охоплює ті українські етнічні землі, які в результаті підписання Ризького договору в 1921 р. не увійшли до складу радянської України. Частина з них у період 1939–1945 рр. була приєднана до радянської України і зараз розміщена в межах нашої держави. До історичних земель сучасної Західної України належать Волинь, Галичина, Закарпаття та Буковина.

Історичною **Волинню** називають ті землі, де існувало Волинське князівство після роздробленості Київської Русі. Згодом воно стало північною частиною Галицько-Волинської держави. Із середини XIV століття Волинь відійшла до складу Литви і ще певний час зберігала в ній свою автономію, але згодом увійшла до складу Польщі, а відтак — Росії. У межах сучасної України Волинь охоплює Волинську та Рівненську області, західну частину Житомирської та північну частину Тернопільської й Хмельницької областей. Також до історичної Волині можна віднести південну частину Берестейської області Білорусі та східну частину Люблінського воєводства Польщі.

Галичина отримала свою назву від міста Галич, яке було столицею Галицького князівства, а з кінця XII ст. — об'єднаної могутньої Галицько-Волинської держави. Після втрати незалежності Галичина, на відміну від Волині, потрапила до складу Польщі. Після першого поділу Польщі 1772 р. Галичина стала провінцією Австро-Угорської імперії, а Волинь — губернією Російської імперії. У межах сучасної України історична Галичина займає території Львівської, Івано-Франківської та значної частини Тернопільської областей.

У межах Західної України на основі певних відмінностей у культурі й побуті жителів виділяють доволі чітко ще дрібніші історико-етнографічні утворення. Серед них Бойківщина та Гуцульщина — у гірській частині Карпат, а також Опілля, Підгір'я, Покуття — на рівнинних і підгірських теренах.

Закарпаття, історичним центром якого є Ужгород, охоплює південно-західну частину Українських Карпат і Закарпатську низовину. Ця земля впродовж сотень років перебувала у складі Київської Русі, Угорщини, а між I і II світовими війнами — Чехословаччини, де був виділений автономний край Підкарпатська Русь.

Буковина («територія, покрита буковими лісами») з кінця XIV до середини XX ст. перебувала під владою різних держав: Угорщини, Молдови, Австрії, Румунії. Зараз це територія Чернівецької області.

Чимало історичних земель Західної України перебуває поза межами нашої держави: у складі Білорусі (Берестейщина), Польщі (Більщина, Підляшшя, Холмщина, Надсяння, Лемківщина), Словаччини (історичний край Пряшівщина), Румунії (Мармарощина) тощо.

Південна (Степова) Україна є регіоном, де вперше на території нашої країни виникли найдавніші держави і політичні об'єднання (що існували за кілька століть до нашої ери). Вони були сформовані прийшлими народами — греками, скіфами та ін. Із середини XV ст. Крим став державною територією Кримського ханства зі столицею в Бахчисарай. Воно було залежним від Туреччини і спільно з нею поступово поширило свій вплив на значну частину тоді майже не заселеної Причорноморської низовини. Просування українського населення на цю територію пов'язане передусім з виникненням і розвитком Запорізької Січі. Тому значна частина історичних земель у межах Степової України отримала назву *Запоріжжя*.

Територію Криму і прилеглої частини Причорноморської низовини називають *Таврією* (так стародавні греки називали країну таврів). Таврійська губернія з центром у Сімферополі була утворена після ліквідації Кримського ханства та приєднання цих територій до складу Російської імперії.

Південні частини теперішніх Одеської, Миколаївської та Херсонської областей, що лежать між Дністром і Дніпром, називають *Північним Причорномор'ям*. Тут у давні часи існували осередки грецької колонізації, згодом — слов'янської.

До складу території України входить частина історичної *Бессарабії*. Більша частина цієї землі, що простягається на південь від Буковини і лежить між Дністром і Прутом, входить до складу Молдови. Невелика територія південної Бессарабії між Дністром і гирлом Дунаю входить до складу Одеської області.

Невелика територія поблизу пригирлової частини течії Дунаю в Одеській області відома як історична земля *Буджак*. Назва походить з турецької мови і означає «кут». У минулому Буджак був прикордонною провінцією Османської імперії. На території Румунії південніше гирла Дунаю розташована *Задунайщина*. Це українська етнічна земля, заселена нащадками запорізьких козаків, які створили Задунайську Січ.

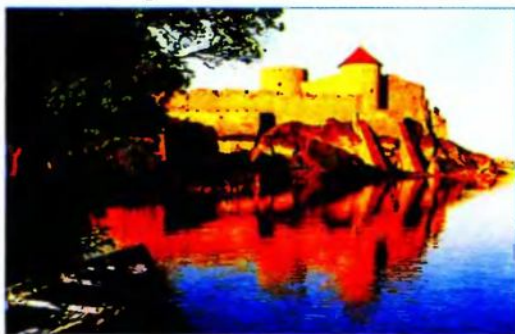

Чи знаєте ви, що...

Після окупації фашистською Німеччиною Чехо-Словаччини на землях Закарпаття 15 березня 1939 року виникла незалежна держава — Карпатська Україна зі столицею в Хусті. Однак через кілька днів вона була потоплена в крові й перетворена на руїну хортистською Угорщиною.

Мал. 27 Землі Запоріжжя

Мал. 28. Фортеця в Білгород-Дністровському (в межах історичного Буджака)

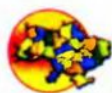

Мал. 29. Традиційний весільний одяг історичної Слобожанщини

Мал. 30. Донщина на карті України

Чи знаєте ви, що...

Поряд зі специфічними рисами, набутими внаслідок спілкування з іншими народами, українське населення Кубані зберегло етнокультурні традиції нашого народу, які проявляються в мові, піснях, танцях, побуті.

Східна Україна включає три історичні землі — Слобожанщину, Донщину і Кубань. Зараз території перших двох з них частково, а Кубані повністю перебувають у складі Росії.

Слобожанщина у межах України займає частину Сумської області, всю Харківську і північну частину Луганської. Цю територію на межі Московської держави і Криму з першої половини XVII ст. почали заселяти українські козаки із Запоріжжя, переселенці з Волині, Київщини, Полтавщини. Вони селилися слободами, від чого і пішла назва землі. У 1650–1765 рр. Слобожанщина мала своє самоврядування у складі Росії й була організована відповідно до козацьких військових традицій, на кшталт Запорізької Січі. Згодом Слобожанщина стала звичайною провінцією Російської імперії з центром у Харкові. Більшість її території в 1835 р. було перейменовано на Харківську губернію, менша — північна — частина увійшла до складу Воронежської та Курської губерній. Дуже недовго майже вся територія Слобожанщини перебувала у складі УНР, а пізніше увійшла до складу УРСР та РРФСР.

Донщина — історична земля, розташована в басейні нижнього Дону та його притоки Сіверського Дінця. Активне заселення краю почалося у зв'язку з визвольною війною українського народу 1648–1657 рр. Численні російсько-турецькі війни XVIII ст. сприяли активному заселенню Донщини селянами з Правобережної України, Слобожанщини, Росії, а також сербами. У другій половині XIX ст. — на початку XX ст., завдяки природним багатствам і вільному допуску західноєвропейського капіталу і будівництву залізних доріг, Донщина поступово перетворилася на центр гірничодобувної, металургійної, машинобудівної промисловості.

Кубань українці, передусім запорізькі козаки, почали заселяти лише з останньої чверті XVIII ст. У 1918 р. Законодавча Рада проголосила Кубанську Народну Республіку, а за кілька днів після закінчення сесії нарада членів Ради ухвалила резолюцію «Про прилучення Кубані на федеративних умовах до України». Волю кубанців була проігноровано, і після громадянської війни Кубань стала частиною Російської Федерації. До 1920-х років, коли навчання в школах Кубані було переведене на російську мову, тут розмовляли українською. В усному мовленні жителів Кубані, особливо в ставках, досі чимало українців.

Закріплюємо та узагальнюємо

1. Яку державу на теренах сучасної України вважають першою слов'янською?
2. Коли виникла перша Українська держава? Яка доля давньоруської державності?

3. Яка доля українських земель у XIV–XVII ст.? Як і коли виникла й занепала Козацько-гетьманська держава?
4. Коли виникла УНР і яку територію вона займала? У результаті яких подій УНР припинила своє існування?
5. Що таке українські історичні землі? До яких чотирьох регіонів їх відносять?
6. Охарактеризуйте основні історичні землі в межах української етнічної території та сучасної території України.

Набувасмо практичних навичок

1. Позначте на контурній карті українські історичні землі, відображені на тематичній карті шкільного атласу.
2. Користуючись додатковою літературою або джерелами мережі Інтернет, знайдіть інформацію про одну чи кілька історичних земель України. Складіть і запишіть на основі цієї інформації коротке повідомлення.

§ 3. Адміністративно-територіальний устрій України

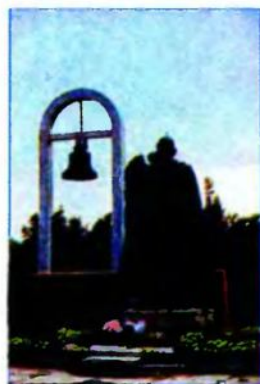

Пригадаймо

1. Чи відомі вам одиниці адміністративно-територіального устрою на території України, які існували в минулому?
2. Які одиниці адміністративно-територіального устрою існують у сучасній Україні?
3. Назвіть адресу свого населеного пункту відносно одиниць адміністративно-територіального устрою.

Історико-географічний огляд адміністративно-територіального поділу України.

Адміністративно-територіальний устрій з часів *Київської Русі* — першої української держави (IX–XIII століття) — зазнав чимало змін. У найдавніший період української державності, який був продовжений Галицько-Волинським князівством до 1349 року, корінний етнос формувався в межах *Київської, Чернігівської, Галицької та Волинської* історичних земель. У різні історичні періоди ці землі були то окремими, то об'єднаними князівствами. Саме князівства, уділи й землі тоді

Мал. 31. Теперішній районний центр Київської області Переяслав-Хмельницький у часи Давньоруської держави був головним містом Переяславського князівства

Мал. 32. Чернігів був центром князівства в Давньоруській державі, воєводства — у Речі Посполитій, полку — у Козацько-гетьманській державі

Мал. 33. Чернівці — адміністративний центр області й колишньої історичної Буковини

Мал. 34. Адміністративно-територіальний устрій України у 1937–1939 рр. (угорі) та 1945 р. (унизу)

були основною формою адміністративно-територіального устрою на українських землях.

Після захоплення українських історичних земель Польщею, Литвою та Угорщиною було запроваджено місцеві адміністративні одиниці. Зокрема в Речі Посполитій, що утворилася після унії між Литвою і Польщею, українські землі входили до складу восьми, а після 1635 р. — дев'яти *воєводств* (Руського, Подільського, Белзького, Берестейського, Підляського, Волинського, Київського, Брацлавського, Чернігівського), які, у свою чергу поділялись на повіти. Значною мірою ці воєводства успадкували адміністративні центри й межі колишніх однойменних князівств.

У *Козацько-гетьманській державі* (1648–1764 рр.) був запроваджений *полково-сотенний устрій*. Її територія поділялася на 20 полків (Брацлавський, Білоцерківський, Чернігівський, Київський, Чигиринський тощо). Після ліквідації Росією у XVIII ст. української державності та входження Лівобережної та більшої частини Правобережної України до складу Російської імперії було запроваджено поділ українських земель на *губернії* та *повіти*. На українських історичних землях існувало дев'ять губерній: три на Правобережжі — Київська, Волинська, Подільська; три на Лівобережжі — Полтавська, Харківська, Чернігівська; три на півдні України — Таврійська, Новоросійська (Катеринославська) і Херсонська.

Частина українських територій відійшла до інших адміністративних одиниць. Галичина після 1772 р. отримала статус провінції в Австро-Угорщині. Такою ж провінцією у складі цієї держави стала в 1849 р. Буковина.

На початку 1920-х рр. українські землі, які стали складовою частиною СРСР, були поділені на 12 губерній. Пізніше їх то об'єднували, то знову роз'єднували. У лютому 1932 р. було уведено подібну до сучасної *триступеневу систему управління* (центр, область, район) й утворено перших п'ять областей: Харківську, Київську, Вінницьку, Дніпропетровську й Одеську.

Поступово кількість областей збільшувалась. Передусім це було пов'язано із приєднанням до УРСР нових територій у 1939, 1940, 1945 та 1954 роках. Так, у 1939 р. на західноукраїнських землях утворено *Львівську, Дрогобицьку, Станіславську* (сьогодні Івано-Франківську), *Тернопільську, Волинську та Рівненську* області. На землях, що до 1940 р. входили до складу Румунії, організовано *Чернівецьку та Ізмаїльську* області. У 1945 році створено *Закарпатську* область, а у 1954 р. до складу УРСР увійшли *Кримська* область та місто *Севастополь*.

Кількість областей у межах України змінювалась не лише в результаті приєднань окремих територій у різні часи, а й у результаті перерозподілу площ областей та районів, які вже тоді існували. Так, у 1954 році утворено Черкаську область, а територію Ізмаїльської приєднано до Одеської; у 1959 році територію Дрогобицької області включено до складу Львівської.

Сучасний адміністративно-територіальний поділ і його характеристики. Територія сучасної України включає 27 адміністративних одиниць найвищого рівня: Автономну Республіку Крим, 24 області та 2 міста зі спеціальним статусом (міста державного підпорядкування) — Київ і Севастополь.

Середню ланку адміністративно-територіального устрою утворюють адміністративні райони та міста обласного підпорядкування (міста, які не входять до складу адміністративних районів, а підпорядковані безпосередньо обласним, в АР Крим — республіканським органам влади). Усього в Україні нараховують 490 районів, 11 міст республіканського (АР Крим) та 166 обласного підпорядкування.

Міські ради інших, здебільшого менших за розмірами, міст підпорядковані районним органам влади. Селищні й сільські ради, до складу яких може входити одне або кілька поселень, теж підпорядковані районним органам влади, які називають державними адміністраціями.

Мал. 35. Дрогобич — обласний центр до 1959 р.

Мал. 36. Будинок Верховної Ради АР Крим

Мал. 37. Міські райони Києва

Мал. 38. Дерибасівська — головна вулиця Одеси, обласного центру найбільшої за площею області України

Чи знаєте ви, що...

Найбільшу кількість «імен» серед обласних центрів України мало місто Дніпропетровськ. Засноване у 1776 р. як Катеринослав, у 1897 р. воно було перейменоване в Новоросійськ, з 1902 р. знову назване Катеринославом, з 1919 р. — Січеславом, а з 1926 р. — Дніпропетровськом.

Закріплюємо та узагальнюємо

1. Які одиниці адміністративного устрою існували на території України в дорадянський період?
2. Як і чому змінювалися одиниці адміністративно-територіального устрою радянської України?
3. Які особливості сучасного адміністративно-територіального устрою України?

Набуваємо практичних навичок

1. Позначте на контурній карті найбільші одиниці адміністративно-територіального устрою.
2. Користуючись додатковою літературою чи Інтернет-ресурсами, знайдіть інформацію: коли утворена ваша область (АР); чи зазнавала вона територіальних змін після утворення; скільки районів і міст є в ній зараз і скільки було раніше. На основі цієї інформації складіть і запишіть коротке повідомлення.

Головне в цьому розділі

Після підтвердження на Всеукраїнському референдумі 1 грудня Акту про незалежність України, прийнятого 24 серпня 1991 року, світ сприйняв появу нової суверенної демократичної держави. Приєднавшись на початку 1992 року до Заключного Акту, підписаного у 1975 році європейськими державами в Гельсінкі на Нараді з питань безпеки і співробітництва у Європі, Україна визнала непорушність встановлених на момент підписання документу державних кордонів у Європі. Сучасна Українська держава (площа — 603,7 тис. км²) за розмірами території є більшою за всі ті європейські країни, що всією своєю територією лежать у межах Європи. За чисельністю населення вона поступається чотирьом європейським державам.

Україна розміщена в центральній частині Європи. Сусідами України, які мають безпосередній сухопутний кордон з нею, є сім держав, що досягли середнього ступеня соціально-економічного розвитку. Дуже сприятливою рисою ЕГП України є вихід до Чорного й Азовського морів, а також те, що територію України перетинає багато шляхів сполучення міжнародного значення. Позитивно впливають на перспективи соціально-економічного розвитку України все тісніші зв'язки сусідніх держав — членів ЄС з іншими країнами ЄС.

Глобальне геополітичне положення України визначається передусім тим, що вона розміщена в помірному поясі, де найбільшого розвитку досягла сучасна людська цивілізація, де перетинаються транспортні артерії, що простягаються із Західної Європи в Центральну та Східну Азію. Суттєво позначається на ГПП й та обставина, що територією України проходять так звані цивілізаційні кордони між західно-християнським, східнохристиянським та ісламським релігійними угрупованнями держав.

Основними ознаками регіонального ГПП України є перебування її на Євразійському континенті й особливо розташування на геополітичній осі цього континенту, яка з'єднує європейську та азіатську цивілізаційні системи, безпосереднє сусідство з державами — членами НАТО. Україна як важлива складова політико-географічного регіону Центрально-Східної Європи, беручи безпосередню участь у процесі європейського та регіонального співробітництва, розглядає поглиблення європейських інтеграційних процесів як один із пріоритетних напрямків геополітики, прагне посісти гідне місце у своєму геополітичному оточенні та сприяти зміцненню його безпеки.

У різні часи української історії окремі території українських етнічних земель отримали певні власні назви. Зараз

Мал. 39. Українська державність, кордони, державні символи затверджені Конституцією України

Мал. 40. Пам'ятник Богданові Хмельницькому в Чигирині

Мал. 41. Будинок Верховної Ради України — органу законодавчої влади, який має повноваження змінювати адміністративно-територіальний устрій держави

Мал. 42. Український кафедральний собор на Замковій горі в Холмі (Польща)

Мал. 43. Прапор Європейського Союзу

виділяють чотири великі регіони історичних земель — Центральну Україну, Західну Україну, Південну Україну і Східну Україну. Корінний український етнос формувався у межах історичних земель: Київської, Чернігівської, Галицької та Волинської.

На початку 1920-х років українські землі були поділені на 12 губерній. У 1932 році уведено триступеневу систему управління (центр, область, район). Територія сучасної України охоплює Автономну Республіку Крим, 24 області, а також два міста державного підпорядкування — Київ і Севастополь.

Перевірємо свої знання

1. Назвіть періоди існування незалежних українських держав.
2. Пригадайте, які міста були столицями українських держав у минулому.
3. Як і чому відрізняються етнічні межі та державні кордони України?
4. Назви яких областей не збігаються з назвами їхніх обласних центрів?
5. Які зміни відбулися в ЕГП та ГПП України за роки державності?
6. Які українські історичні землі в різні періоди були осередками становлення української державності?

Працюємо творчо

1. За даними тексту розділу розрахуйте, у скільки разів відрізняються площі територій українських держав, що існували в різні історичні періоди, від площі національної (етнічної) території українців.
2. Користуючись довідковою літературою, знайдіть площі п'яти найбільших європейських країн і зобразіть їх у формі квадратів в одному масштабі.

Книжкова полиця

1. Блій Г. де, Муллер П. Географія: світи, регіони, концепти / Пер. з англ.; Передмова та розділ «Україна» О. Шаблія. — К.: Либідь, 2004.
2. Географічна енциклопедія України. Т. 1–3. — К.: Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1993.
3. Дністрянський М. С. Україна в політико-географічному вимірі. — Львів: Світ, 2000.

РОЗДІЛ 2. НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Опрацюючи цей розділ, ви:

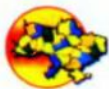
- вивчите поняття «природний рух населення», «механічний рух населення», «природний приріст», «депопуляція», «еміграція», «імміграція», «місто», «село», «урбанізація», «агломерація», «система розселення», «трудові ресурси», «економічно активне населення»;
- ознайомитеся з особливостями розміщення, статевовікового, національного складу населення, забезпеченістю трудовими ресурсами різних регіонів України;
- отримаєте інформацію про найбільші міста України;
- з'ясуєте причини змін у системі розселення та національному складі населення України, а також причини соціальних проблем у сільській місцевості.

З цією метою вам доведеться:

- будувати та аналізувати графіки зміни кількості населення, секторні та стовпчикові діаграми;
- ознайомитись із картами населення та навчитися їх аналізувати.

Чи знаєте
ви, що...

§ 4. Чисельність населення

Пригадаймо

Перепис населення в сучасному розумінні вперше було проведено у США в 1790 р. В інших країнах загальні переписи населення почали проводити пізніше: у Швеції — з 1800 р., в Англії, Франції, Данії — з 1801 р., в Італії — з 1861 р.

1. Яка площа території та чисельність населення України?
2. Яке місце Україна посідає в Європі та світі за площею та чисельністю населення?
3. Зростає чи зменшується чисельність населення в Україні в останнє десятиріччя?
4. Які чинники впливали на зміну чисельності населення України у XX столітті?

Відомості про кількість населення. В Україні, як і в більшості держав світу, сьогодні існує дві основні форми обліку населення — поточний облік та переписи населення. **Поточний облік населення** в Україні проводять місцеві органи влади, які реєструють народження, смерть, укладання й розірвання шлюбу, в'їзд громадян на територію села чи міста чи виїзд з неї. Відомості передають у районні (міські) управління статистики, а далі — в обласні управління і Державний комітет статистики України, де їх опрацьовують і узагальнюють станом на 1 січня кожного року. Так, на початку 2009 року в Україні проживало 46,144 млн осіб.

Для отримання детальніших відомостей про населення приблизно раз на десять років проводять **переписи населення**. Це комплексні заходи зі збирання, обробки й публікування статистичних, економічних і соціальних даних про населення країни загалом на момент проведення перепису. В Україні такий перепис був проведений у грудні 2001 року, згідно з яким населення України становило 48,457 млн осіб.

Дані, отримані під час переписів та в результаті поточного обліку населення, використовують для прогнозування та розробки рекомендацій щодо подальшого розвитку певних територій, поселень, держави в цілому. Перші переписи населення на українських територіях відбулися 1867 року в межах Австро-Угорщини, у 1897 році — у межах Росії. Дані деяких переписів на українських землях, що входили до складу різних держав, фальсифікувалися з ініціативи панівних на той момент політичних режимів. Матеріали перепису 1937 року були знищені. Тому складно відтворити точну картину зміни чисельності населення України, особливо до середини 1950-х років.

Відомості про чисельність населення в межах теперішньої України в часи Давньоруської, Козацько-гетьманської держави, недержавницькі періоди доволі приблизні. Зіставивши їх з достатньо точними даними обліку населення із

Мал. 44. Будинок
Державного комітету
статистики в Києві

середини ХХ століття, можемо скласти певне уявлення про загальні риси зміни чисельності жителів України (табл. 1).

Таблиця 1.

Чисельність населення в сучасних кордонах України

Роки	Населення, млн осіб	Роки	Населення, млн осіб
1600	5,2	1970	47,1
1800	7,9	1979	49,8
1850	12,1	1989	51,7
1913	35,2	1991	51,9
1922	26,0	1993	52,2
1941	41,9	2002	48,5
1950	37,5	2005	47,3
1959	41,9	2009	46,1

Однак, щоб відобразити більш точну картину зміни чисельності населення в межах нашої держави у ХХ ст., бракує достовірних даних обліку населення з 1913 до 1959 рр.

Упродовж ХХ століття на українських землях можна виділити чотири періоди великих втрат населення. Причинами перших трьох були війни й злочинні акції тоталітарного режиму, а останнього, що спостерігається і зараз, — особливості соціально-економічних умов життя населення.

Перші масштабні втрати чисельності населення (загалом близько 9 млн осіб) припадають на період Першої світової та громадянської воєн, російської інтервенції в 1918–1921 роках, а також штучного голодомору в 1921–1922 рр. (понад 1 млн осіб).

*Другий період, катастрофічний для українського народу, — це кінець 20-х – початок 30-х років. У 1929 році 1,3 млн селян були визнані куркулями й примусово вивезені (**депортовані**) на північ і схід Росії та Казахстану. Тоді ж почалося масове фізичне винищення української інтелігенції на східно-українських землях. Однак найжахливіша за своїми масштабами і жорстокістю злочинна акція більшовицького режиму була здійснена у 1932–1933 роках, коли в українських селян відібрали майже всі запаси продовольства. Жителі сіл у пошуках їжі йшли до міст, харчувалися корінням рослин, корою дерев. З настанням зими вони почали масово вимирати, часто цілими селами. На кордонах радянської України стояли посилені загони міліції й війська, які не давали можливості приреченим на голодну смерть українським селянам їх перетнути. Жертвами цього голодомору стали від 7,5 до 10 млн осіб. Точних даних немає, оскільки матеріали перепису населення 1937 року були знищені.*

Чи знаєте ви, що...

Усе загальні переписи населення в межах тодішньої Української держави у ХХ столітті проводились у 1926, 1937 (результати визнані недійсними), 1939, 1959, 1970, 1979 і 1989 рр. У західній частині України, яка до 1939 р. перебувала у складі Польщі, переписи населення проводились у 1921 і 1931 роках. Тільки починаючи з 1959 р., переписи населення в Україні проводились на всій території за єдиними вимогами і єдиною програмою.

Мал. 45. Депортація українців

Мал. 46. Українські селяни в пошуках їжі

Мал. 47 Жертви голодомору

Ще один період, на який випали значні втрати чисельності населення, — це Друга світова війна й перші повоєнні роки. Від 5 до 7 млн військового й цивільного населення загинуло у війні, 2,2 млн мешканців України було вивезено на роботу в Німеччину. Крім того, із західноукраїнських земель близько 800 тис. осіб було депортовано в 1939–1941 рр. та понад 200 тис. — у 1944–1951 рр. Ще близько 400 тис. знищено в тюрмах, заморено голодом 1946 р.

Лише в 1959 р. чисельність населення України досягла рівня 1941 р. Далі вона поступово зростала до 1993 р. З 1993 р. чисельність населення України зменшується.

Природний рух населення України. Від чого ж залежить зміна чисельності населення країни в мирний час? Невскладно здогадатися, що збільшуватися вона може за рахунок народження дітей або в'їзду на територію держави мешканців з інших країн (*імміграції*). Відповідно смертність людей, виїзд за кордон (*еміграція*) зумовлюють зменшення чисельності жителів країни. Зміни чисельності та складу населення в результаті лише народжуваності та смертності називають *природним рухом населення*.

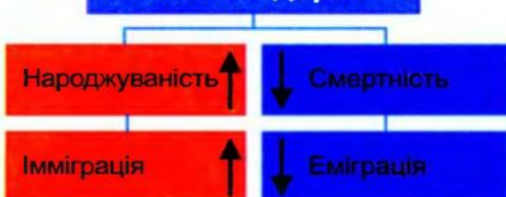
Різниця між народжуваністю та смертністю становить *природний приріст населення*. Народжуваність, смертність, природний приріст населення визначають як в абсолютних, так і у відносних одиницях. *Абсолютний приріст населення* показує різницю між загальною кількістю народжених і померлих за певний проміжок часу (найчастіше за рік).

Наприклад, на території України в 1990 році він становив 27 600 осіб, оскільки за рік народилося 657 200 осіб, а померло 629 600 осіб.

Абсолютний приріст залежить від загальної чисельності населення. Тому, щоб порівнювати темпи зростання населення, користуються відносними величинами. Для цього абсолютні показники ділять на середню чисельність жителів країни в цьому проміжку часу і визначають *кількість народжених, померлих та природний приріст у розрахунку на 1000 осіб населення*.

Їх називають *коефіцієнтами народжуваності, смертності та природного приросту*. Так, за згаданий уже 1990 рік, коли середня чисельність жителів України становила 51,9 млн осіб, коефіцієнт народжуваності становив 12,66,

Зміна чисельності населення держави

Мал. 48. Процеси, що спричиняють зміни чисельності населення держави

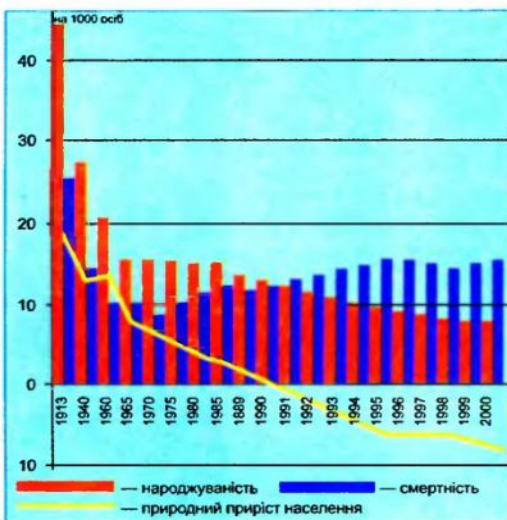
Мал. 49. Пам'ятник жертвам голодомору в Києві

смертності — 12,13, а природного приросту — 0,53 на 1000 осіб населення.

Коефіцієнт народжуваності на території України впродовж XX століття постійно знижувався. Якщо на початку століття в сім'ях здебільшого було по 3–6 дітей, то під його кінець почали переважати сім'ї з однією чи двома дітьми. Такі процеси були характерними не лише для України, а й для більшості розвинутих країн Європи. Поступовий перехід до малодітної сім'ї пов'язують із підвищенням освітнього рівня громадян, відходом від традицій, зростанням участі жінок у суспільному виробництві, підвищенням загального рівня життя. Так, коефіцієнт народжуваності в межах теперішньої України у 1913 р. становив 44, у 1940 р. — 28, у 1965 р. — 15,3, у 1991 р. — 12,1, у 2001 р. — 7,7, у 2008 р. — 11,0 на 1000 жителів. Отже, тільки на початку XXI століття він почав дещо підвищуватися (мал. 50).

Показник смертності в мирний час знижувався до початку 1960-х років. У 1913 р. його величина становила 25, у 1940 р. — 14,6, у 1960 р. — 6,9 на 1000 осіб. Пізніше він почав зростати (1965 рік — 7,6, 1991 р. — 12,9, 2001 р. — 15,3, 2008 р. — 16,3 особи на 1000). Зниження коефіцієнта смертності до середини 1960-х років було пов'язане з успіхами медицини, завдяки яким вдалося знизити дитячу смертність, ліквідувати чи звести до мінімуму поширення епідемій віспи, чуми, холери, тифу тощо. Зростання коефіцієнта смертності в подальшому зумовлене змінами, які відбулися у віковому складі населення України. Вони полягають у тому, що старші, більш чисельні покоління почали досягати похилого віку, а кількість і частка дітей та підлітків у кожній тисячі жителів держави дедалі зменшуються.

Статеві-віковий склад населення. Зміни, що відбуваються з природним рухом населення, поступово спричиняють і зміни вікового складу населення. Відколи в Україні чисельно почали переважати сім'ї з однією дитиною (рідше — двома дітьми), покоління на 20–25 років молодших стало чисельно меншим, ніж покоління батьків. Так, у кожній умовній тисячі громадян частка дітей і підлітків (віком до 14 років) почала зменшуватись. У результаті почала збільшуватись частка осіб старшого і похилого віку. Це одна з основних причин того, що кількість померлих у розрахунку на 1000 жителів почала зростати. В Україні, за підсумками 2008 року, діти і підлітки до 14 років становили 14,0 %, а особи віком 60 ро-

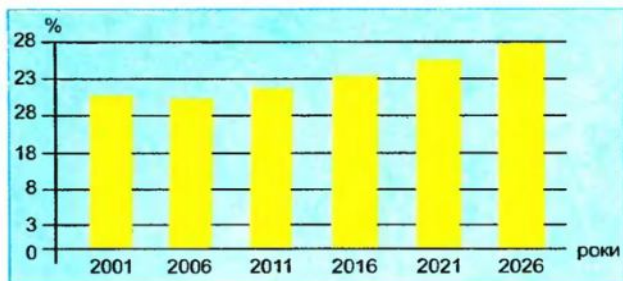
Мал. 50. Основні показники природного руху населення України у XX столітті

Чи тасте ви, що...

В Україні жінки народжують дітей переважно у віці 20–24 років. На кожну тисячу жінок цього віку в 2008 році припадало 92 новонароджених.

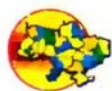
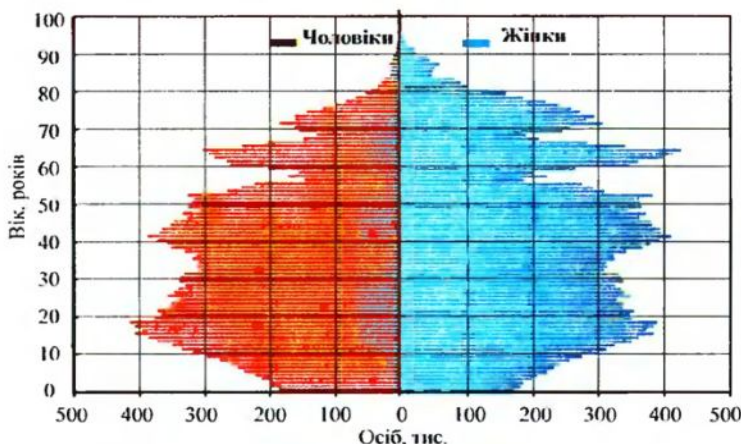
Мал. 51. Частка осіб віком понад 60 років у населенні України в першій чверті XXI ст. (2011 р. і далі — прогноз)

ків і більше — 20,3 % усього населення (мал. 51).

Співвідношення між віковими групами населення прийнято розглядати також за статями. Тому ці величини прийнято називати *статевовіковим складом*, або *статевовіковою структурою населення*. Для зручності аналізу їх прийнято відображати у вигляді

статевовікової піраміди (мал. 52). З малюнка видно, що в Україні станом на 2001 р. осіб віком 0–9 років було менше, ніж тих, що мали 10–19 років. Особливо важливо знати частку дітей і підлітків (до 16 років), дорослого населення (16–59 років) та людей старшого віку (60 років і старші). Аналізуючи дані таких об'єднаних вікових груп, прогнозують кількість школярів та чисельність населення, зайнятого в господарстві.

Мал. 52. Статевовікова піраміда вікових груп з інтервалом 1 рік, за переписом населення 2001 року

Чи знаєте ви, що...

За підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року, на кожних 1000 чоловіків в Україні припадало 1159 жінок.

Щодо співвідношення статей, то можна зробити висновок, що осіб чоловічої й жіночої статей віком 25–40 років є майже порівну. Однак що старша вікова група, то частка жінок у ній стає більшою. Зумовлено це тим, що середня тривалість життя жінок у нашій країні — близько 74 років, а чоловіків — 62 роки. Причинами нижчої середньої тривалості життя чоловіків є біологічні особливості організму, чоловічі професії, які часто небезпечні для здоров'я та життя, шкідливі звички. Як наслідок — більшість в усьому населенні України, за даними перепису 2001 року, становили жінки (53,7 %).

Середня тривалість життя населення в нашій країні на сьогодні становить близько 68 років. Вона є однією з най-

нижчих у Європі. Це й зумовлює відносно низьку частку людей похилого віку (особливо понад 70 років) порівняно з високорозвинутими країнами.

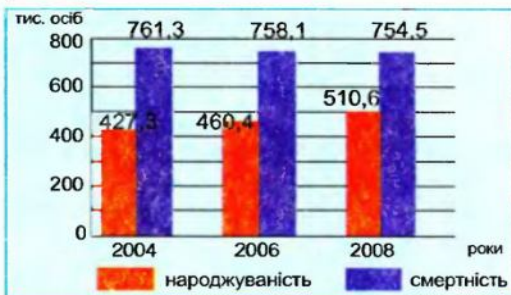
Чи знаєте ви, що...

Сучасна демографічна ситуація в Україні. Причини, що впливають на зміни чисельності населення, є дуже різноманітними й по-різному проявлялися в певні історичні періоди. Вивчає їх наука демографія, а тому всі процеси, що пов'язані зі зміною чисельності населення, називають **демографічними**. Відповідно особливості протікання цих процесів у певний конкретний період називають **демографічною ситуацією**. Її вважають сприятливою, якщо чисельність населення щороку не набагато збільшується, а кількість народжених дещо перевищує кількість померлих.

В Україні з останньої чверті XX століття демографічна ситуація почала значно погіршуватися. Так, з 1979 року спостерігається **депопуляція сільського населення** України, тобто такий стан, коли кількість померлих перевищує кількість народжених. З початку 1980-х років депопуляція охопила все (сільське і міське) населення північно-східного та центрального регіонів країни. Поступово вона поширилась і на інші області, а за підсумками 1991 року смертність перевищила народжуваність у масштабах усієї держави (мал. 53). За цей рік природний приріст становив $-0,8$ на 1000 осіб.

У подальші роки демографічна ситуація в Україні все більше ускладнювалася. Найгірші показники природного приросту зафіксовані за підсумками 2000–2002 та 2005 років — $-7,6$ на 1000 осіб. У 1998 році мізерний додатний приріст населення спостері-

Середня тривалість життя найвища в таких країнах, як Японія, Ісландія, Андорра (понад 80 років), а також Австралія, Швейцарія, Франція, Канада, Італія. Жінки в цих країнах живуть у середньому 82–86 років, а чоловіки — 75–77 років. Найкращі у світі показники тривалості життя в Андоррі: чоловіки — 80,6, а жінки — 86,6 роки.

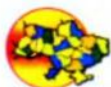

Мал. 53. Народжуваність і смертність в Україні у 2004–2008 рр.

Мал. 54. Розподіл регіонів України за коефіцієнтом народжуваності в період 2001–2008 рр. Низький коефіцієнт народжуваності означає, що в цих регіонах вона більш ніж на 10 % менша за середньоукраїнський коефіцієнт, високий — більш ніж на 10 % перевищує його, а середній — не відрізняється від середньоукраїнського більш ніж на 10 %.

Чи знаєте ви, що...

Найменша народжуваність і найбільша смертність, за підсумками 2008 року, була в Чернігівській області — відповідно 8,9 та 21,1 на 1000 осіб.

Чи знаєте ви, що...

В Україні нараховують близько 13,5 млн сімей, з них 396,2 тис. родин є багатодітними (з них мають: 3-х дітей — 298,4 тис. сімей; 4-х — 63,9 тис. сімей, 5 і більше — 33,9 тис. сімей (у тому числі понад 1,7 тис. сімей мають 10 і більше дітей).

Мал. 55. Розподіл регіонів України за коефіцієнтом смертності в період 2001–2008 рр. Низький коефіцієнт смертності означає, що в цих регіонах вона більш ніж на 10 % менша за середньоукраїнський коефіцієнт, високий — більш ніж на 10 % перевищує його, а середній — не відрізняється від середньоукраїнського більш ніж на 10 %.

гався лише у двох областях — Закарпатській та Рівненській, а у 2001 році вже в усіх регіонах спостерігалася депопуляція. Статистичні дані перепису засвідчують, що в Україні за період між переписами населення 1989 та 2001 років чисельність населення зросла тільки в м. Києві, Закарпатській та Рівненській областях, а також залишилася майже без змін у Волинській області. Найбільшого скорочення чисельності населення за згаданий період зазнали в північно-східній та східній частині держави — Чернігівська (на 12 %, або 176 тис. осіб), Луганська (на 11 %, або 317 тис. осіб), Донецька (на 9 %, або 491 тис. осіб), а також Житомирська (на 10 %, або 156 тис. осіб) області.

За підсумками 2007 та 2008 років, показники природного приросту в Україні дещо зросли, становлячи відповідно –6,2 та –5,3 на 1000 осіб. Це відбулося за рахунок зростання народжуваності, досягнутої завдяки суттєвій грошовій підтримці з боку держави сімей, що народжують дітей. Однак через відносну високу смертність Україна й надалі належить до групи країн з найгіршою демографічною ситуацією у світі. Так, коефіцієнт природного приросту населення в Німеччині за 2006 рік становив –0,2, Греції — –0,6, Болгарії — –8,6, Росії — –3,7, Угорщині — –2,5, Польщі — –0,5, Румунії — –1,2 на 1000 осіб. У Франції, Великій Британії, Іспанії та багатьох інших європейських країнах спостерігається незначне перевищення народжуваності над смертністю населення.

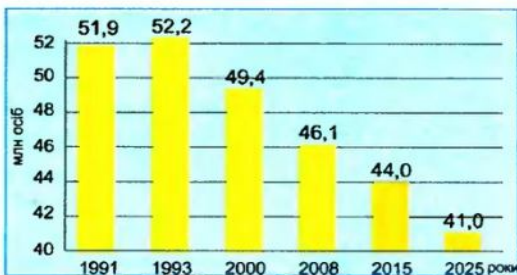
За підсумками 2007 року, природний приріст знову став додатним у Закарпатській області, а за 2008 — у Закарпатській (1,7 на 1000 осіб), Рівненській (0,7 на 1000 осіб) областях та місті Києві (0,7 на 1000 осіб). Наблизився до нуля природний приріст у Волинській (–0,3 на 1000 осіб), Івано-Франківській (–1,0 на 1000 осіб) та Чернівецькій (–1,2 на 1000 осіб) областях (додаток 2). З іншого боку, найгірші по-

казники природного приросту фіксують у Чернігівській, Сумській, Луганській та Донецькій областях.

Найкращою є демографічна ситуація в західних областях України, дещо гірша — у південних та центральних і найскладніша — у східних.

Щодо чисельності населення в Україні, то вона почала зменшуватися не з 1991 року, коли в державі зафіксували депопуляцію населення, а з 1993 року. Ці два роки зростання забезпечував значний додатний механічний приріст (різниця між кількістю прибулих і вибулих осіб у межах території держави) жителів нашої країни (мал. 56).

Мал. 56. Чисельність населення України (2015–2025 роки — прогноз ООН)

Закріплюємо та узагальнюємо

1. Як отримують відомості про чисельність населення?
2. Якою є узагальнена характеристика зміни чисельності населення України впродовж останніх десятиліть?
3. З чим пов'язані значні втрати населення на території України в різні періоди ХХ століття?
4. Що таке природний рух і приріст населення? Якими показниками вони характеризуються?
5. Як змінювалися коефіцієнти народжуваності й смертності в Україні у ХХ столітті?
6. Що таке статеві-віковий склад населення і які його особливості в Україні?
7. Які загальні риси демографічної ситуації склалися в Україні?
8. Які територіальні відмінності має демографічна ситуація в різних регіонах України?

Набуваємо практичних навичок

1. За даними таблиці 1 (с. 33) побудуйте графік зміни кількості жителів нашої країни з 1941 року.
2. Визначте і порівняйте показники природного руху населення у 1913, 1940 та 2008 роках за даними з тексту параграфа. Зробіть висновки.

Чи знаєте ви, що...

Найменше шлюбів в Україні було зареєстровано у 2000 році — 5,6 на 1000 осіб населення. У 2008 році на кожну тисячу жителів припадало 7 шлюбів. Розлучень за цей же рік було зареєстровано 3,6 на 1000 осіб. Найбільше їх зафіксовано у 1992 році — 4,3 на 1000 жителів, тоді як шлюбів за цей рік було зафіксовано 7,6 на 1000 жителів.

§ 5. Міграції населення

Пригадаймо

1. Від чого залежить чисельність населення в країні?
2. Чим зумовлене зменшення чисельності населення в Україні, починаючи з 1990-х рр.?
3. Що таке діаспора?
4. Що ви знаєте про українську діаспору?

Механічний рух (міграції) населення. *Механічний рух* (або *міграція*) населення — це різні за тривалістю переміщення населення між різними населеними пунктами, регіонами, державами.

Міграції класифікують за різними ознаками. Так, за напрямком міграційних потоків їх поділяють на *зовнішні* (між-державні) і *внутрішні* (у межах території однієї країни). Стосовно даної країни зовнішні міграції поділяють на *еміграцію* (виїзд за межі держави) та *імміграцію* (в'їзд у країну).

За тривалістю розрізняють міграції *постійні* й *тимчасові*. *Постійна (безповоротна) міграція* — це переміщення населення, що супроводжується зміною постійного місця проживання. Прикладом постійної міграції є переселення сільських жителів до міст, а *тимчасової (зворотної)* — поїздки з поверненням (на навчання, роботу в інший населений пункт, район, державу).

При цьому *тимчасові міграції* поділяють на *маятникові, циклічні, епізодичні*. *Маятниковою міграцією* вважають щоденні або щотижневі поїздки населення від місць проживання до місць роботи або навчання. У маятникових міграціях в Україні бере участь значна частина міського й сільського населення. Радіус маятникової міграції для великих міст може становити 40–70 км, а для середніх — 25–30 км. *Циклічна (сезонна) міграція* — це переміщення працездатного населення на певний тривалий час, здебільшого на сезонні роботи. *Епізодичною міграцією* є ділові, відпочинково-оздоровлювальні та інші поїздки, які здійснюються нерегулярно.

За причинами (рушійними мотивами) міграції поділяють передусім на *економічні*, пов'язані з пошуком місць з більш ви-

Мал. 57 Зовнішні міграції здійснюються переважно авіаційним транспортом

Мал. 58. Маятникові міграції здійснюються переважно поїздами

соким рівнем життя, і *політичні*, зумовлені змінами державних кордонів, дискримінацією окремих груп населення.

Міграційні процеси характеризуються низкою кількісних показників. Найбільш поширеним з них є *сальдо міграції* — різниця між числом осіб, що прибули на певну територію, і числом осіб, які вибули звідти за той самий проміжок часу. Цей термін є синонімом до механічного приросту населення. Сальдо міграції може бути позитивним і негативним. Цей показник може бути виражений як в абсолютних, так і у відносних величинах. Різниця коефіцієнтів прибулих і вибулих у розрахунку на тисячу осіб населення називають *коефіцієнтом сальдо міграції*.

Міграційні процеси в Україні, їх інтенсивність і географія. У часи тоталітарного режиму на території України міграційні процеси могли відбуватися лише в межах колишнього СРСР. Тільки демократизація життя кінця 1980-х років створила певні можливості для виїзду в інші країни. На територію теперішньої України ще з 1960-х років прибувало значно більше мігрантів, ніж із неї вибувало. У 80-х роках цей процес поживався. А ще більшим сальдо міграції стало після проголошення незалежності України. За 1990 рік додатне сальдо міграції становило понад 78 тис. осіб, 1991 р. — понад 151 тис., а 1992 р. — близько 288 тис. осіб. Саме такі високі показники механічного приросту забезпечили зростання чисельності населення держави, хоча вже розпочалася депопуляція. Пов'язаний такий високий міграційний притік населення насамперед з поверненням в Україну колись депотрованих сімей українців, кримських татар, німців.

Однак уже з 1993 р., коли посилюлися кризові процеси в економіці, які зумовлювали погіршення умов життя людей, притік іммігрантів почав швидко скорочуватись. Механічний приріст за 1993 рік становив лише 54 тис. осіб, тоді як природний приріст за цей рік становив –184 тис. осіб.

Надія на нетривалість економічної кризи, на швидке проведення ринкових реформ в країні поступово згасала, а це спричинило значне зростання еміграції людей за межі України. Уже із 1994 р. сальдо міграції стає від'ємним (–143 тис. осіб). Від'ємне значення механічного приросту з 1995 до 2001 рр. становило по 130–170 тис. осіб щорічно. У той же час зменшення чисельності населення України за рахунок депопуляції було вдвічі більшим. Так, за 2001 рік чисельність населення України зменшилась на 522 тис. осіб — –370 тис. осіб за рахунок природного приросту та –152 тис. осіб за рахунок механічного приросту. Лише з

Чи знаєте ви, що...

Міграції населення в давні часи мали інші причини, форми та напрямки, ніж на сучасному етапі розвитку. Причиною міграцій давніх людей було насамперед добровільне чи вимушене освоєння незаселених територій. Останнє могло відбуватися через зміни клімату, умов ведення господарства, довгострокові військові конфлікти, збільшення кількості населення.

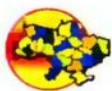
Мал. 59. Маршрут поїзда Київ — Москва у перші роки української державності збігався з основним напрямом еміграції з України

Чи знаєте ви, що...

За 1989–1997 рр. на територію свого колишнього проживання в Україні повернулося 243 тис. кримських татар, 12 тис. вірмен, болгар, греків, німців.

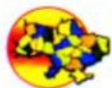

**Чи знаєте
ви, що...**

На території України, за даними перепису 2001 р., постійно проживало 168 тис. громадян інших країн, 83 тис. осіб без громадянства, а також 40 тис. осіб, які не вказали своє громадянство.

Мал. 60. Напрямки внутрідержавних міграційних процесів

**Чи знаєте
ви, що...**

У 1961–1990 роках чисельність сільського населення України зменшилася за рахунок міграцій на 6,7 млн осіб, або в середньому на 223 тис. осіб щороку. Найбільші темпи таких міграцій були характерними для Донецького та Придніпровського районів, найменші — для західної та північної частини України.

2002 р. від'ємні значення сальдо міграцій почали скорочуватися, а за підсумками 2005–2008 років набули додатних значень.

Більшість емігрантів у перші роки української державності виїжджали з України до Російської Федерації, проте їх кількість поступово зменшувалась, а збільшувалась частка емігрантів, які виїжджали до високорозвинених країн світу. Останнім часом сальдо міграції з країнами СНД стало додатним, а з іншими державами світу дорівнює нулю.

Якщо раніше основні потоки емігрантів формувалися з прикордонних областей, то зараз емігрують жителі з усіх регіонів України. За 2008 р. найбільше вибуло за кордон з Донецької області, АР Крим, Луганської, Харківської області та м. Києва.

Окрім постійних мігрантів, за оцінками науковців, близько 5–7 млн громадян України з більшою чи меншою періодичністю виїжджають за кордон на тимчасові сезонні роботи з метою поповнення сімейного бюджету. Серед тих, хто тимчасово виїжджає на роботу за кордон, більша частина працює в Росії, Греції, Італії, Іспанії, Португалії, Німеччині, Великій Британії, Чехії, Польщі, Ізраїлі, США тощо. Найбільше офіційно зареєстрованих мігрантів, які тимчасово працювали за кордоном, було в Одеській, Закарпатській, Львівській, Харківській, Тернопільській, Донецькій та Івано-Франківській областях.

Постійні внутрішні міграції в Україні переважно відбуваються між населеними пунктами. Так, близько 40 % припадає на переселення з малих міст у великі, 30 % — на переїзд із села в місто, 15 % — з міста в сільську місцевість і тільки 10 % — між селами (мал. 60). Близько 70 % усіх внутрішніх мігрантів переселяються в межах своїх областей.

Найбільші міжобласні потоки мігрантів спрямовуються передусім до Києва, Дніпропетровської, Харківської областей, які мають додатні сальдо міграцій. Найбільший відтік населення у результаті внутрішніх міграцій фіксують у Кіровоградській, Луганській, Херсонській, Вінницькій областях.

Маятникові міграції в Україні здебільшого здійснюються у великі міста із сіл і малих міст. На території України сформувалися два великі райони інтенсивних маятникових трудових міграцій: східний (Донецька й Луганська області) та західний (Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська). Цьому сприяли густа сітка транспортних шляхів у них, а також високий рівень розвитку індустрії у східних регіонах та велика густота сільського населення в західних областях.

Українська діаспора та її географія. Еміграція з українських земель має давню історію. Значна добровільна еміграція з економічних мотивів відбувалася із західних районів України наприкінці XIX – на початку XX століття. Спрямована вона була значною мірою в Канаду та США.

Наступні хвилі еміграції були зумовлені здебільшого політичними мотивами. Одна з них відбулася після знищення більшовицьким режимом УНР, а друга — після встановлення радянської влади у Західній Україні, Другої світової війни та знищення Української повстанської армії (кінець 1940-х – початок 1950-х років.). Окрім того, мільйони українців були депортовані з кінця 1920-х до середини 1950-х років у Сибір і на північ Росії.

Ряд науковців вважають, що четвертою хвилею еміграції, яка здійснювалась також із політичних мотивів, є виселення так званих *дисидентів* (людей, які відкрито виступали проти комуністичного режиму в 1960–1970-ті рр.).

Із середини 1950-х до 1980-х рр. значно більших обсягів набрала міграція в межах СРСР, яка відбувалася з економічних мотивів. Тисячі молодих людей їхали на освоєння цілинних земель у Казахстан, на спорудження новобудов у Сибір, на Урал. З національних мотивів спостерігався відтік єврейського населення з країни у 1980–1990-і роки. У середині 1990-х років зросла еміграція з України в Росію та західні країни.

У результаті еміграційних процесів, а також переділів кордонів сформувалася українська діаспора. *Діаспорою* називають населення, що живе за межами території національної держави. Українську діаспору умовно поділяють на західну та східну. *Східною діаспорою* називають українське населення в колишніх республіках СРСР, яке, за оціночними даними, становить близько 7 млн осіб. З них майже 4,3 млн проживає в Росії (найбільше на Кубані, Далекому Сході, в Сибіру, Москві). Близько 900 тис. становить українське населення в Казахстані, 600 тис. — у Молдові (мал. 62).

Західну діаспору (понад 4 млн осіб) утворюють українці, що живуть поза межами колишнього СРСР. Найбільше їх проживає в США (1,2 млн осіб), Канаді (1 млн осіб), а також у Бразилії, Аргентині, Польщі, Румунії, Франції, Австралії. У більшості цих країн українці зберегли свою мову, маючи можливість навчатися нею в недільних школах, які частково фінансуються урядами. У країнах, де проживає східноукраїнська діаспора, не існує повноцінних україномовних шкіл, а також практично відсутнє сприяння органів державної влади у відкритті недільних шкіл.

Мал. 61 Українська греко-католицька церква Святої Софії в Римі, споруджена за кошти трудових українських мігрантів

Мал. 62. Оцінні дані про чисельність української діаспори в країнах світу

Мал. 63. Пам'ятник Тарасові Шевченку, встановлений українською громадою у Варшаві

*Чи знаєте
ви, що...*

У 1948 р. був утворений Координаційний Осередок Українських Громадських Організацій у Європі. У листопаді 1967 р. на з'їзді в Нью-Йорку створено Світовий Конгрес Вільних Українців (СКВУ), який об'єднував усі крайові та міжкrajові українські осередки.

Закріплюємо та узагальнюємо

1. Дайте визначення поняття «міграція». Якими бувають міграції?
2. Які напрямки постійних внутрішніх міграцій в Україні?
3. Де найбільше виражені маятникові міграції? Чому?
4. Які особливості зовнішніх міграційних процесів на українських землях?
5. Що таке українська діаспора, яка її географія?

Набуваємо практичних навичок

1. Позначте на контурній карті райони підвищеної інтенсивності маятникових міграцій та напрямки міжрегіональних внутрідержавних міграційних потоків.
2. Позначте на контурній карті країни з численною українською діаспорою.

§ 6. Системи розселення і розвиток поселень

Пригадаймо

1. Який показник використовують для оцінки ступеня заселеності території?
2. Які типи населених пунктів в Україні вам відомі?
3. Які причини впливають на характер заселення певної території?

Система розселення. *Розселення* — це розподіл населення на території. Характеризується воно передусім відмінностями в густоті населення, сукупністю населених пунктів (міст, селищ, сіл) різної величини, певним співвідношенням чисельності міських та сільських жителів.

Мал. 64. Розселення в долині Тересви на Закарпатті

Густота населення характеризує середню кількість жителів країни чи адміністративної одиниці, що припадає на 1 км². Залежить вона від природних умов, історичного розвитку, особливостей демографічних процесів, розміщення природних ресурсів та особливостей господарської діяльності. На середню густоту населення в межах адміністративної одиниці суттєво впливає розміщення на її території великих міст.

Первинною ланкою розселення є **населені пункти**, тобто місця зосередження людей з необхідними для життя будівлями та спорудами. Населені пункти бувають двох типів: міські та сільські. До міських в Україні належать міста і селища міського типу.

Містами в Україні вважають населені пункти, які мають не менше 10 тис. жителів, причому більшість з яких зайняті у промисловості та сфері послуг. Міські поселення, що налічують не менше 2 тис. осіб, причому понад половина зайнятих працює не в сільському чи лісовому господарстві, називають **селищами міського типу**. Залежно від кількості жителів міста поділяють на малі (до 50 тис.), середні (50–100 тис.), великі (понад 100 тис. жителів). Серед великих виділяють групу **міст-мільйонерів**, тобто тих, чисельність населення яких перевищує 1 млн осіб.

Сільський населений пункт характеризується тим, що більшість його жителів зайнята в сільському господарстві. Іншими ознаками сіл є малоповерхова житлова забудова з присадибними ділянками, відносно незначна чисельність населення. Серед них бувають малі сільські поселення (до 1 тис. жителів), середні (від 1 до 2 тис.), великі (від 2 до 5 тис.) та дуже великі (понад 5 тис. жителів).

Територіально цілісні поєднання населених пунктів різного типу, які взаємодіють між собою в процесі господарської діяльності та взаємодоповнюють один одного, називають **системою розселення**. У межах України міські й сільські поселення утворюють загальнодержавну систему розселення.

Густота населення, її територіальні відмінності. Середня густота (щільність) населення в Україні становила на 1 січня 2009 року 76,4 особи на 1 км², що більше, ніж середня у світі, але менше, ніж у більшості європейських країн. Останні п'ятнадцять років величина цього показника невпинно зменшується.

Мал. 65. Місто Тернопіль належить до великих міст.

Мал. 66. Село Приборжавське в Закарпатській області належить до великих сіл

Мал. 67. Місто Кийів — райцентр Дніпропетровської області, що входить до десятки найбiльших міст України

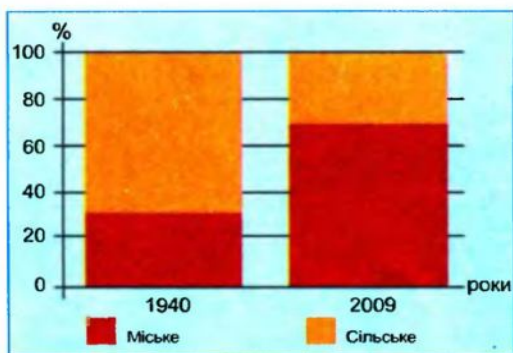
Чи знаєте ви, що...

На території України перші міста були засновані в VII ст. до н. е., що пов'язано з грецькою колонізацією Північного Причорномор'я. Це були античні міста-держави: Тіра на Дністрі (Білгород-Дністровський), Ольвія на Бузі, Херсонес біля Севастополя та Пантікапей (пізніше — центр Боспорського царства) на місці сучасної Керчі, Ялта (колишня Яліта), а також зниклі міста Німфей, Тірітака.

На території України населення розміщене нерівномірно. Найбільша середня його щільність на початок 2009 року у східних (Донецька — 170, Луганська — 87 осіб на км²) та західних областях (Львівська — 116, Чернівецька — 112 осіб на км²). Високу щільність мають Київська (з містом Києвом) та Дніпропетровська області (мал. 68). У східних областях і в Дніпропетровській області висока середня щільність населення пов'язана з великою кількістю міст, зокрема дуже великих, що утворилися у процесі швидкої індустріалізації цих регіонів. У західних областях відносно висока густина населення пов'язана з високою середньою густиною сільського населення, що склалося історично.

Найнижча середня щільність населення в поліських (Чернігівська, Житомирська, Рівненська, Волинська) та степових (Херсонська, Кіровоградська) областях. У них незначна кількість великих та середніх міст і низька густина сільського населення. Зумовлена така ситуація природними умовами (заболоченістю на Поліссі, дефіцитом вологи у степовій зоні), а також тим, що активне нове освоєння південних районів почалося тільки наприкінці XVIII ст. Позначилися на густоті населення, особливо в межах лісостепової зони, великі втрати населення в результаті війн, депортацій та штучних голодоморів XX століття.

Мал. 69. Частки міських та сільських жителів в Україні

Урбанізація. Система міського розселення України.

З розвитком суспільства, особливо промисловості та сфери

Мал. 70. Рівень урбанізації в Україні

Чи знаєте ви, що...

послуг, зростає кількість міст і частка міського населення, поширюється міський спосіб життя, який характеризується вищим ступенем благоустрою. Цей процес називають **урбанізацією**. **Рівень урбанізації** прийнято оцінювати передусім за часткою міських жителів у загальній кількості населення.

За підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року, 67,2 % населення в Україні проживало в містах. Тобто рівень урбанізації порівняно з 1940 роком (34 %) зріс майже вдвічі. Збільшення чисельності міського населення супроводжувалося як зростанням його кількості в містах, які вже існували, так і виникненням нових міст, перетворенням у міські сільських населених пунктів, входженням прилеглих сіл до міст, що швидко зростають. Загальна чисельність міст в Україні на сьогодні становить 459 (у 1940 році їх було 255), а селищ міського типу — 886 (мал. 69).

На початок 2009 року в містах проживало 68,4 % громадян України. Зростання рівня урбанізації відбувається переважно за рахунок міграції жителів із сільської місцевості до міст, а також вищого, ніж у селах, природного приросту. Останнє пов'язане з тим, що із сіл до міст мігрує населення переважно дітородного віку.

Рівень урбанізації в нашій країні має значні територіальні відмінності. Найвищий він у Донецькій, Луганській та Дніпропетровській областях, де становить відповідно 90 %, 86 % та 83 % усього населення області (мал. 70). На дві області східного регіону припадає близько 25 % міських жителів країни (89 міст та 240 селищ міського типу). Високий рівень концентрації промисловості й населення спричинився до створення в цьому регіоні кількох **агломерацій** (скупчень

Міста відрізняються між собою також за площею та планувальною структурою. Найбільшу територію займають міста Київ (825 км²), Кривий Ріг (412 км²), Донецьк, Запоріжжя, Дніпропетровськ і Харків (300–350 км²), найменшу — Угнів, Бібрка, Новояворівське, Берестечко, Енергодар тощо (1,8–2,5 км²).

Мал. 71 Колона Мардебурзького права в Києві

Чи знаєте ви, що...

Серед міських поселень є такі, які за своєю людністю не відповідають офіційному на сьогодні статусу міста, тобто мають менше, ніж 10 тис. жителів. Це передусім міста, які ще в часи середньовіччя отримали магдебурзьке право (статус тодішнього міського управління), а також ті, що набули значного розвитку недавно за рахунок інтенсивної розробки корисних копалин. Серед них п'ятнадцять міст мають менше, ніж 5 тис. жителів. Найменшими серед них є Угнів (1,0 тис.) та Белз (2,5 тис.) Львівської області, Берестечко (1,9 тис.) та Устилуг (2,3 тис.) Волинської та Герца (2,1 тис.) Чернівецької областей.

міст і сільських поселень навколо одного, основного, рідше двох великих міст): Донецько-Макіївської, Горлівсько-Єнакіївської тощо.

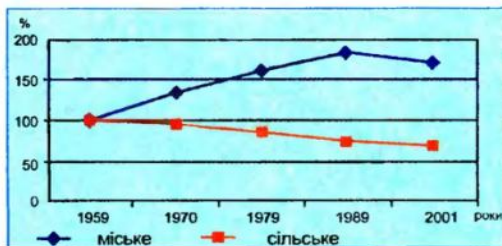
Характерними рисами сучасного процесу урбанізації є *зосередження більшості міського населення у великих містах*. Зараз їх 49, серед них — міста-мільйонери: Київ (2,6 млн осіб), Харків (1,5 млн осіб), Дніпропетровськ (1,1 млн осіб). Одеса (1,1 млн осіб) і найближчі до них за чисельністю жителів Донецьк (близько 990 тис. жителів.) Запоріжжя (понад 790 тис. жителів), Львів (понад 735 тис. жителів), Кривий Ріг (близько 710 тис. жителів), Миколаїв (близько 510 тис. жителів). Навколо них сформувалися агломерації переважно з малих і середніх міст.

Ще однією рисою, що проявилася в урбанізаційних процесах з 1990-х років, є *скорочення темпів приросту міського населення, особливо в малих містах та селищах міського типу*. Це значною мірою зумовлено зменшенням притоку до них населення із сільської місцевості.

Для деяких великих міст України все більш характерним стає явище *субурбанізації* (процес збільшення й розвитку приміської зони великих міст). Субурбанізація зазвичай характеризується вищими темпами зростання населення передмість і міст-супутників порівняно з містами — центрами агломерацій.

Міста прийнято класифікувати не лише за чисельністю жителів, а й за функціями, які вони виконують у суспільстві. За цією ознакою міста бувають адміністративними, промисловими, науковими, культурними, рекреаційними центрами тощо. Частіше вони виконують кілька функцій, тобто є *поліфункціональними*. Монофункціональними здебільшого є малі міста, особливо міста-курорти, такі як Трускавець, Моршин, Хмільник, Гурзуф, Алупка, Коблеве тощо.

Великі та середні міста відіграють провідну роль у формуванні систем розселення держави в цілому. Особлива роль належить столиці держави — місту Києву. Це одне з найдавніших і найбільше за чисельністю населення місто Української держави. Київ відіграє роль консолідуючого ядра України, будучи її найважливі-

Мал. 72. Графіки зміни чисельності міського і сільського населення за даними переписів населення

шим політичним, адміністративним, господарським, урбаністичним, культурним і науковим центром.

У загальнодержавній системі розселення України розрізняють передусім 7 регіональних систем, які, у свою чергу, складаються з обласних та різних типів локальних систем. Регіональними системами є Донбаська (Донецька і Луганська області; центр — Донецьк), Придніпровська (Дніпропетровська, Запо-

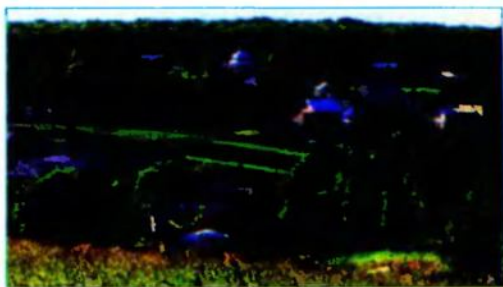
різька та Кіровоградська області; центр — Дніпропетровськ), Північно-Східна (Харківська, Полтавська і Сумська області; центр — Харків), Центральна (Київська, Чернігівська, Житомирська і Черкаська області; центр — Київ), Західна (Волинська, Рівненська, Львівська, Тернопільська, Закарпатська, Івано-Франківська та Чернівецька області; центр — Львів), Південна (Одеська, Миколаївська, Херсонська області АР Крим і м. Севастополь; центр — Одеса), Подільська (Вінницька і Хмельницька області; центр — Вінниця).

Сільське розселення в Україні. Максимального значення чисельність сільського населення досягла ще в 1926 р. (30,3 млн осіб). З того часу вона невинно зменшувалася. Після Другої світової війни передусім за рахунок відтоку сільських жителів у міста, а з початку 1980-х років і в результаті процесів депопуляції (мал. 72).

Основними формами сучасного сільського розселення в Україні є сільські поселення, до яких належать *сільські населені пункти (села), хутори, окремі службові поселення (залізничні роз'їзди, лісництва тощо)*. Таких поселень в Україні на 1 січня 2009 року налічують понад 28,4 тисяч.

Сільські поселення класифікують за людністю та функціями, які вони виконують. Найчисленнішою в Україні на сьогодні є група малих сіл людністю до 500 осіб (50,6 % від загальної кількості). У половині з них проживає менше, ніж 100 жителів. Дуже великих сіл, у яких проживає понад 5 тис. мешканців, в Україні є 94.

Територіальні відмінності в сільському розселенні пов'язані з різноманітністю природних умов і ресурсів (рельєфу, водних і лісових ресурсів), особливостями історичного розвитку. Передусім вони зумовлюють відмінності в розмірах сільських населених пунктів, відстанях між ними. На Поліссі, де на значних площах близько до поверхні підступають ґрунтові води, сільські поселення переважно невеликі, розташовані на підвищених вододільних ділянках поверхні. У лісостеповій, а ще більше у степовій зонах, зосереджені великі села, що розміщені переважно в долинах річок і на понижених ділянках рельєфу. В Українських Карпатах села витягнуті вузькими смугами іноді до 10 км понад руслами річок. У Кримських горах села розташовані

Мал. 73. Село Звенигород у Тернопільській області

Чи знаєте ви, що...

Середня щільність сільських поселень в Україні становить 47 поселень на 1000 км² території. Найгустіша мережа — у Львівській (88,7), Тернопільській, Хмельницькій, Полтавській (65–75) областях. Найрідше сільські поселення розміщені в Херсонській (25 поселень на 1000 км²), Луганській, Запорізькій, Одеській областях, АР Крим (35–40).

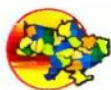

Мал. 74. Село Либихора в Карпатах на Львівщині

Мал. 75. Покинута хата
в українському селі

Чи знаєте ви, що...

Важливою формою сільського розселення в XVII – на початку XX ст. на території України були хутори. Вони виникали внаслідок сільськогосподарського освоєння степових і лісостепових просторів, поступово розростаючись у села. У 30-ті роки XX ст. внаслідок масової колективізації, репресій та знищення так званих куркулів, штучного голодомору хутірська система значною мірою була знищена у східній частині України, а в повоєнний період — і в західній. Якщо на початку XX ст. в Україні було понад 226 тис. хуторів, то в 1959 р. — близько 7 тисяч.

на крутих гірських схилах.

Середня людність сільського населеного пункту в Україні становить 560 осіб. Цей показник є найбільшим у Карпатському та Південному регіонах, а також у Черкаській області. Найменші села в Україні — у її північно-східних, східних і поліських регіонах. Це пов'язано з тим, що в них ще частково залишилась хутірська форма сільського розселення.

У більшості сільських поселень населення переважно зайняте в сільському господарстві. Трапляються також несільськогосподарські поселення: лісопромислові, лісоохоронні, транспортні, рекреаційні, агропромислові. Населення багатьох сіл зайняте в господарстві великих міст, навколо яких вони розташовані.

Кількість сільського населення в Україні, як і кількість сіл, продовжує зменшуватись, що зумовлено складною демографічною ситуацією. Вона виникла значною мірою в результаті політики комуністичного керівництва, яка полягала в недооцінці праці селянина, загнаного в колгоспи.

І сьогодні сільській місцевості приділяється недостатньо уваги. Умови проживання мешканців, можливості працевлаштування тут є значно гіршими, ніж у містах. Тому молодь у пошуках кращого життя виїжджає із сіл. У сільській місцевості все більшою стає частка людей похилого віку і все меншою — молодих, які утворюють сім'ї та народжують дітей. У результаті демографічна ситуація в селах є значно гіршою, ніж у містах. Так, за підсумками 2008 року, для міського населення коефіцієнт природного приросту становив $-3,9$, а для сільського — $-8,3$ на 1000 осіб. У Чернігівській області цей показник становив $-22,8$ на 1000 осіб. Покращення умов життя у селі не може відбутися без цілеспрямованої державної підтримки.

Закріплюємо та узагальнюємо

1. Що таке розселення і за якими показниками його характеризують?
2. Які є типи населених пунктів і як їх класифікують за людністю?
3. Які особливості розміщення населення в Україні й чим вони зумовлені?
4. Що таке урбанізація і які її характерні риси в Україні?
5. Що таке системи розселення? Як вони представлені

- в нашій державі?
6. Як і чому змінювалась чисельність сільського населення в Україні?
  7. Які особливості географії сільських поселень в Україні?
  8. Які соціальні проблеми сільського населення та шляхи їх розв'язання?

Набуваємо практичних навичок

1. Використовуючи дані з атласу, випишіть у зошит назви п'яти областей з найбільшою та п'яти областей з найменшою щільністю населення. Поясніть причини такого розподілу.
2. Позначте на контурній карті області з різною середньою густотою населення, об'єднавши їх за цим показником у кілька груп.
3. Позначте на контурній карті міста України з чисельністю мешканців понад 100 тис. осіб.
4. Використовуючи спосіб картограм, позначте на контурній карті групи областей з різним рівнем урбанізації.

Чи знаєте ви, що...

Назву «українці» щодо представників корінного етносу України вперше зафіксовано наприкінці XVI ст. в документах, присвячених повстанням Григорія Лободи та Северина Наливайка. У першій половині XVII ст. «українцями» називали на сеймах Речі Посполитої послів від Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств. З першої половини XIX ст. українська інтелігенція починає використовувати слово «українці» як назву всіх представників української національності.

§ 7. Національний склад населення

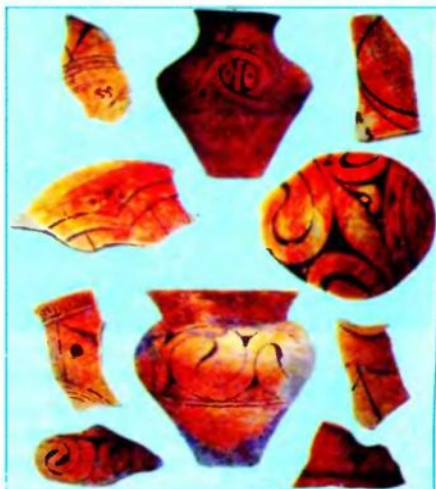

Пригадаймо

1. Що вам відомо про те, коли і як сформувалася українська нація?
2. Представники яких національностей проживають на теренах України?
3. Чи впливають демографічні процеси на національний склад населення України?
4. Чи є відмінності в національному складі населення в поселеннях різних типів?
5. Що таке українська діаспора і як вона сформувалася?

Мал. 76. Вироби часів трипільської культури

Історія формування української нації. Найдавніша стоянка первісної людини на теренах України виявлена поблизу села Королеве Закарпатської області. Її вік — близько 600 тис. років. З часу переходу до осілого способу життя (7 тис. років тому) корінне населення вже не залишало займані території. Лісостеп заселяли землероби. Найвідомішими з них є

Чи знаєте ви, що...

Відомий дослідник української культури І. Огієнко зазначав, що українській культурі від самого початку були властиві відкритість світу, відсутність ксенофобії (нерязні до чужого, іноземного) і гуманізм. «Сродна праця» (за Григорієм Сковородою) і самопізнання, свобода, заради якої не шкода втратити добробут, обмеження життєвих потреб, надання переваги духовному над матеріальним — ось ті шляхи і рецепти щастя, які пропагували провідні українські мислителі.

племена трипільської культури, які жили великими селами по 600–700 осіб. Займали вони спочатку територію басейнів Дністра і Пруту, а пізніше — Південного Бугу і Дніпра. За два тисячоліття до нашої ери трипільська культура загадково зникла. Щодо її подальшої долі існують різні припущення.

Степові простори України впродовж століть були своєрідним коридором, через який проходили десятки кочових племен. Вони з'являлися з центральних районів Азії, а потім «розчинялися» серед народів Європи. Під тиском кочівників змушений був залишити північне Причорномор'я праукраїнський народ, який жив тут у II–IV ст. н. е. Праукраїнці переселилися в лісову зону, з часом сформували там могутню українську державу з центром у Києві. Це зумовило початок утворення української нації на основі корінної народності. Вона у своєму розвитку зазнавала занепадів і нових підйомів у періоди відновлення української державності.

Зараз у світі проживає близько 48 млн українців, з яких 37,5 млн — у своїй національній державі. З відродженням України виникла проблема творення нової *української політичної нації* з корінного етносу та представників інших національностей, що проживають на території держави.

Духовна культура українського народу. Корінним народом на території України є українці. З часів Давньокіївської держави українці називали себе «руссю». Цю самоназву українського народу використовували з XIII ст. до початку XX ст., причому з XVIII до XX ст. — одночасно з назвою «українці». Остаточного утвердження самоназва «українці» в Галичині й Буковині з кінця XIX ст., а у Східно-Центральній Україні — після національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., проголошення Української Народної Республіки.

Однією з визначальних ознак для віднесення тієї чи іншої людини до певної національності є мова. Інші складові духовної культури (культура, освіта, обряди і звичаї, релігія) можуть мати значні відмінності, оскільки формуються значною мірою в результаті зв'язків з навколишньою природою та іншими народами.

Українці розмовляють українською мовою, яка належить до слов'янської групи індоєвропейської мовної сім'ї. Зараз на території України значного поширення набула також російська мова.

Духовна культура народу — це комплекс найрізноманітніших життєвих уявлень, вірувань, обрядів, ідей, міфів, які сформувалися в ході історичного розвитку. Кожен народ,

Мал. 77 Традиційний
для українців обряд
шлюбу

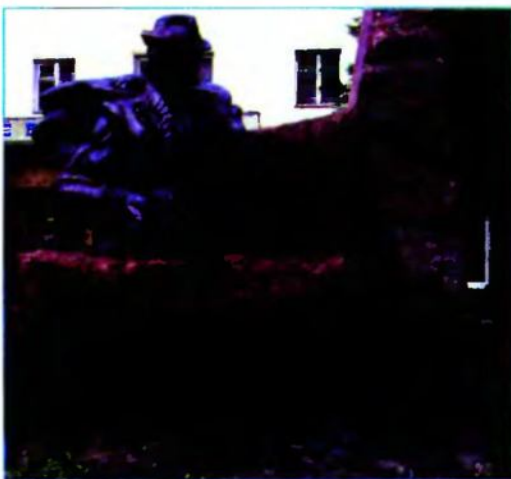
створюючи власну національну культуру, тим самим робить внесок у світову культуру. Українська культура з давніх-давен зазнавала впливу зі сторони і впливала на інші культури.

Як і в минулому, так і в наші часи для українців характерний доволі високий освітній рівень населення. За підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року, вищу освіту в Україні мали 13,7 млн осіб.

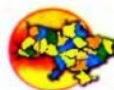
Українські віряни переважно православні й належать до трьох найбільших церков: Української православної церкви Московського патріархату, Української православної церкви Київського патріархату, Української автокефальної православної церкви. Значна частина українців (4 млн) є католиками східного обряду (греко-католиками), понад 800 тис. осіб — католиками західного обряду (римокатоликами). Набув поширення, особливо з ХХ століття, протестантизм у формі п'ятидесятництва, баптизму, адвентизму тощо.

Різні історичні долі окремих груп українського народу вплинули не лише на відмінності в релігійній належності до різних церков, а й на формування деяких інших територіальних особливостей матеріальної та духовної культури. Трансформувалися вони також під впливом природного середовища, взаємозв'язків з іншими народами. Часто особливості побуту й культури були успадковані від колишніх племен, що, злившись у давнину, сформували український народ. Частини народу, які до сьогодні зберегли певні характерні риси матеріальної та духовної культури, називають *етнографічними групами*.

Етнографічні групи українців, які найбільше зберегли свою самобутність, проживають у карпатській частині Західної України. Це *гуцули, бойки, лемки*, які утворюють у гірській місцевості своєрідні етнографічні райони. *Гуцульщина* займає східну частину Карпат на південь від річки Лімниця в Івано-Франківській та Чернівецькій областях, а також Рахівський район Закарпатської області. *Бойки* проживають у гірських районах Івано-Франківської, Львівської та Закарпатської областей між річками Лімницею і Сяном. Землі *Лемківщини* розташовані в межах Словаччини і Польщі, а на Закарпатті — на території між річкою Уж і державним кордоном. Лемки в результаті політичних акцій, які проводилися в 1940-х роках на теренах Польщі, змушені були залишити свої батьківські землі. Проживають вони зараз переважно на землях, які до Другої сві-

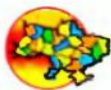
Мал. 78. «Знаймо, хто смо» («Знаймо, хто ми є») — напис на пам'ятнику гуцулові в Рахові

Чи знаєте ви, що...

Іноземні посли, що побували в Україні в часи Богдана Хмельницького, захоплювалися освітнім рівнем українців. Так, Павло Алеппський, родом із Сирії, який супроводжував патріарха Вселенської церкви у подорожі на територію України, написав у своїх спогадах про тодішніх українців: «Усі чоловіки, за малими винятками, навіть здебільшого їхні жінки і дочки, вміють читати та знають порядок богослужби і церковний спів. Крім того, священники вчать сиріт і не дозволяють, щоб вони неуками тинялися по вулицях... Серед монастирських наставників є люди вчені, правники, промовці, вони знають логіку і філософію...».

Геноцид на українських землях теж мав антиукраїнську спрямованість. Так, голодомор 1932–1933 рр. був організований саме щодо сільського населення, де проживали переважно представники корінної національності. Нищення інтелігенції, масові депортації теж стосувалися здебільшого українського населення — серед величезної кількості в'язнів у таборах українці становили майже половину.

Мал 79. Частка осіб, які назвали українську мову рідною під час Всеукраїнського перепису населення 2001 року

тової війни належали Німеччині. Переселені в Україну лемки живуть у західній та крайньо-східній її частинах.

У межах зони мішаних лісів за деякими рисами культури і побуту виділяють дві етнографічні групи українців: *литвини*, які проживають у середньому Придесенні (північ Чернігівської та Сумської областей), та *поліщуки* (північні райони Волинської та Рівненської областей).

Зберегти мову і самобутню культуру українському народові було дуже важко. Особливо трагічні наслідки для корінного населення мав колоніальний статус України в XVIII–XX століттях у складі Російської держави. Метрополія здійснювала щодо українців політику *етноциду* — цілеспрямованого нищення української мови і культури. Повне уявлення про цю політику можна скласти, ознайомившись лише з переліком деяких історичних подій та назв документів:

1720 рік — указ Петра I про заборону книгодрукування українською мовою;

1769 рік — указ Синоду про вилучення в населення українських букварів та українських текстів із церковних книг;

1862 рік — закриття українських недільних шкіл, організованих передовою інтелігенцією;

1863 рік — Валуєвський циркуляр про заборону видання книжок українською мовою;

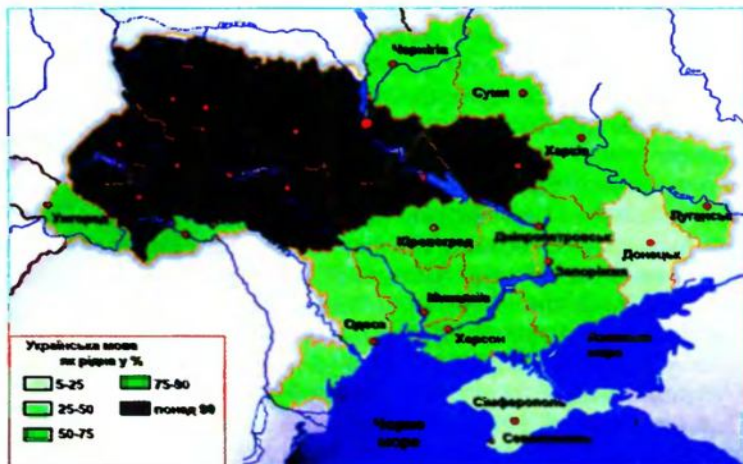
1876 рік — Емський указ про заборону ввезення українських книг з-за кордону, заборону українського театру й друкування нот українських пісень;

1884 рік — закриття всіх українських театрів;

1908 рік — указ Сенату про «шкідливість» культурної та освітнянської діяльності в Україні;

1914 рік — указ Миколи II про заборону української преси;

1933 рік — телеграма Й. Сталіна про припинення

«українізації», ліквідація в Україні так званого «нового національного ухилу»;

1989 рік — постанова Пленуму ЦК КПРС про єдину офіційну загальнодержавну мову (російську) в СРСР.

На західноукраїнських землях у 1920–1930-х роках також проводилася антиукраїнська політика, але тут в умовах більш демократичного суспільства активно відстоювали українську духовність громадська організація «Просвіта», політичні партії, греко-католицька церква.

Таким чином, нищення колонізаторськими режимами української культури, створення атмосфери непристимості української мови призвело до того, що частина українців втратила свою мову, записувалася росіянами в паспортах тощо. Так, під час перепису населення в 1989 р. 4,6 млн українців (12 %), які проживають в Україні, назвали в анкеті рідною російську мову, а 2 млн відповіли, що не володіють українською. Причому, порівняно з 1959 р., кількість таких українців практично подвоїлася, що було наслідком жорсткої русифікаторської політики у 1970–1980-х рр.

Незважаючи на те що в 1988 році в Україні було прийнято Закон про українську мову, а Конституцією в 1996 р. закріплено державний статус української мови, нею в повсякденному житті розмовляє поки що меншість громадян нашої держави. На телебаченні, радіостанціях, у газетах, книжках домінує російська мова. Тому необхідно переглянути і значно посилити заходи, спрямовані на утвердження державного

Чи знаєте ви, що...

Українська мова належить до найпоширеніших мов світу і посідає за кількістю її носіїв 26 місце у світі. Серед слов'янських мов вона є другою після російської. В Україні близько 31 млн людей можуть спілкуватися українською мовою, і це число поступово зростає.

Таблиця 2.

Національний склад населення України

Національність	1930 р.		1959 р.		1989 р.		2001 р.	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Усе населення, у т. ч.:	41776	100	41869	100	51002	100	48241	100
українці	31317	75,0	32158	76,8	37419	72,7	37542	77,5
росіяни	3331	8,0	7091	16,9	11356	22,1	8334	17,2
білоруси	143	0,3	291	0,7	440	0,9	276	0,6
молдавани	327	0,8	242	0,6	325	0,6	259	0,5
кримські татари	198	0,5	219	0,5	47	0,1	248	0,5
болгари	198	0,5	219	0,5	324	0,6	205	0,4
угорці	112	0,3	149	0,4	163	0,3	157	0,3
румуни	139	0,3	101	0,2	135	0,3	151	0,3
поляки	2295	5,5	363	0,9	219	0,4	144	0,3
інші народи	1044	2,5	312	0,7	576	1,1	969	2,0

*Чи знаєте
ви, що...*

Українська держава підтримує відносно тісні зв'язки з українцями, які проживають у складі західної та східної діаспори. Здебільшого ці зв'язки мають культурно-освітній характер — обмін навчальною і художньою літературою, проведення культурно-мистецьких конкурсів, тобто спрямовані на розвиток, поширення та популяризацію української культури у світі.

*Чи знаєте
ви, що...*

Найбільш компактний етнічний масив грецького населення було утворено в Північному Надзав'ї наприкінці 1770-х рр. греками-переселенцями з Криму (близько 18 тис. осіб) після проголошення його незалежним ханством. Грецьке населення Криму формувалось упродовж тривалого часу за рахунок вихідців із Греції (VI ст. до н. е.) та інших, більш пізніх грецьких іммігрантів, про що свідчить їх етнічна неоднорідність.

статусу української мови. Цю необхідність засвідчують і підсумки Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Хоча загалом рідною назвали українську мову 67,5 % громадян України (на 2,8 % більше, ніж у 1989 р.), але частка українців, які назвали в анкеті рідною російську мову, зросла з 12,2 % до 14,8 %. Поки що представники корінної національності часто змушені почуватися на рідній землі, як за кордоном, перебуваючи практично безперервно в російськомовному середовищі та інформаційному просторі.

Національний склад населення України. Оскільки поточний облік населення не передбачає вивчення національного складу, то для з'ясування питань чисельності представників того чи іншого етносу в населенні держави необхідно скористатися матеріалами проведених переписів. Якщо порівняти статистичні дані переписів населення (табл. 2), то можна зробити висновок про те, що в 1950–1980-і рр. чисельність українців зростала дуже повільно, а частка їх у населенні України знижувалася. Причинами цього були зменшення природного приросту, особливо в сільській місцевості, відтік молоді на будови Сибіру, Далекого Сходу, Крайньої Півночі. І навпаки, на території України створювалися сприятливі умови для в'їзду представників інших національностей колишнього СРСР.

З 1989 р. до 2001 р. кількість українців майже не зросла, але частка їх у населенні держави суттєво підвищилась — із 72,7 % до 77,5 %. За оцінками науковців, це певною мірою відбулось за рахунок домінування українців серед іммігрантів з держав колишнього СРСР та підвищеної частки осіб інших національностей серед емігрантів. Крім того, під час перепису 2001 р. українці вже не записувались росіянами, оскільки перестали соромитись своєї справжньої національності. Сьогодні українці становлять основну частину населення в більшості областей України, і тільки в Автономній Республіці Крим і місті Севастополі частка їх менша, ніж росіян (табл. 3). Найбільша частка українців проживає в Тернопільській області.

Представників інших народів, які проживають на території даної країни, називають **національними (етнічними) меншинами**. На теренах України їх є понад 100. Найчисленнішими з них є росіяни, білоруси, молдаване, кримські татари, болгары, угорці, румуни, поляки, євреї, вірмени, греки та ін. (табл. 3).

Росіян в Україні проживає понад 17 % (2001 р.) усього населення. Зараз вони проживають здебільшого в містах.

Представники інших національностей проживають переважно в районах України, прилеглих до їхніх національних держав. Білоруси живуть на Поліссі, поблизу кордону з

**Частка двох найчисельніших національностей
в усьому населенні України за даними перепису 2001 р. (%)**

	Українці	Росіяни		Українці	Росіяни
Україна	77,5	17,2	Миколаївська	81,9	14,1
АР Крим	24,3	58,3	Одеська	62,8	20,7
Вінницька	94,9	3,8	Полтавська	91,4	7,2
Волинська	96,9	2,4	Рівненська	95,9	2,6
Дніпропетровська	79,3	17,6	Сумська	88,5	10,3
Донецька	56,9	38,2	Тернопільська	97,8	1,2
Житомирська	90,3	5,0	Харківська	70,7	25,6
Закарпатська	80,5	2,6	Херсонська	82,0	14,1
Запорізька	70,8	24,7	Хмельницька	93,9	3,6
Івано-Франківська	97,5	1,8	Черкаська	93,1	5,4
Київська	92,4	6,0	Чернівецька	75,0	4,1
Кіровоградська	90,1	7,5	Чернігівська	93,5	5,0
Луганська	58,0	39,0	м. Київ	82,2	13,1
Львівська	94,8	3,6	м. Севастополь	22,4	71,6

Білоруссю, а також у містах Донбасу й Придніпров'я, селах Миколаївщини й Криму. Молдавани оселилися переважно в селах Одеської та Чернівецької, а також Кіровоградської та Миколаївської областей. Поляки найбільшу частку становлять у населенні міст Житомирської, Львівської, Тернопільської, Хмельницької областей. Болгари проживають у селах південно-західних районів Одеської області та у Приазов'ї.

У західних областях (особливо Закарпатській) поряд з українцями живуть чехи, угорці, румуни, словаки. У Донецькій області проживають греки, у Запорізькій — албанці.

На теренах України є три **корінні національні меншини**, тобто ті народи, що проживають на своїй етнічній території. Найчисленніші серед них кримські татари, які проживають у Криму й повертаються зараз на свою батьківщину після депортації в 1944 році. Корінними національними меншинами є також караїми у Криму та гагаузи в Одеській області.

У процесі становлення незалежної Української держави, демократизації всіх сфер життя в країні виникають національні культурні товариства, створюються умови для духовного розвитку представників національних меншин.

Чи знаєте ви, що...

Кількість носіїв російської мови в Україні перевищує кількість етнічних росіян. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, російську мову вважали рідною 29,6 % громадян різних національностей. Відсоткове відношення одномовних росіян, які користуються лише російською мовою, — 80–85 %.

*Чи знаєте
ви, що...*

Побутове мовлення, у якому об'єднані лексичні та граматичні елементи різних мов без дотримання норм літературної мови, називають суржиком. Українсько-російський суржик поширений у побутовому спілкуванні жителів багатьох регіонів України, а також місцевостей на території Росії, де проживає українське населення — на Стародубщині, Курщині, Донщині, Кубані, Поволжі.

За даними досліджень Київського міжнародного інституту соціології, у 2003 р. поширеність «суржикомовності» серед дорослого населення в різних регіонах України становила від 2,5 % (західний регіон) до 21,7 % (східно-центральный регіон), а загалом по Україні — близько 12 %.

Мал. 80. Зайняті на швейному виробництві

Закріплюємо та узагальнюємо

1. Як заселялася територія України і формувалася українська нація?
2. Як і коли закріпилася назва «українці»?
3. Які особливості духовної культури українського народу?
4. Які етнографічні групи українців проживають в Україні?
5. Що таке етноцид і які його наслідки в Україні?
6. Яку частку становлять українці в різних регіонах країни? Чому?
7. Кого відносять до національних меншин і яка їх географія на теренах України?

Набуваємо практичних навичок

1. Побудуйте секторні діаграми чотирьох найбільших національностей в Україні у 1959 та 1989 роках. Проаналізуйте зміни і вкажіть чинники, якими вони зумовлені.
2. Покажіть на контурній карті райони проживання окремих етнографічних груп українців.
3. Користуючись додатковою літературою чи джерелами мережі Інтернет, знайдіть інформацію про особливості культури окремих етнографічних груп українців. Складіть і запишіть на основі цієї інформації коротке повідомлення.

§ 8. Трудові ресурси і зайнятість населення

Пригадаймо

1. Що таке статеві-вікова структура населення? Які її особливості в Україні?
2. Від чого залежать відмінності статево-вікової структури населення в різних регіонах України?
3. Що таке господарська діяльність і чи все населення зайняте нею?

Економічно активне населення. У радянські часи для оцінки забезпеченості держави людьми, здатними до праці (робочою силою), використовували термін «трудові ресурси». Під *трудовими ресурсами* в Україні розуміють населення працездатного віку (чоловіки від 16 до 60 років, жінки від

Усе населення віком 15–70 років

Мал. 81 Розподіл населення віком 15–70 років за економічною активністю та зайнятістю

16 до 55 років), яке працює або не працює, а також пенсіонери й підлітки, які працюють. Зрозуміло, що основна частка трудових ресурсів припадає саме на населення працездатного віку, за винятком інвалідів I і II груп та пенсіонерів, що отримують пенсію на пільгових умовах. Проте пенсіонери і підлітки, які на даний момент зайняті в господарській діяльності, також становлять запас (ресурс) робочої сили.

Нещодавно Україна перейшла на міжнародні стандарти оцінки забезпеченості робочою силою, якою користується Міжнародна організація праці (МОП). Базовим поняттям за цим підходом є *економічно активне населення*. Це населення обох статей віком 15–70 років, яке пропонує свою робочу силу для виробництва товарів та послуг (мал. 81). До економічно активних належать особи, *зайняті економічною діяльністю*, яка приносить дохід (*зайняті*), та *безробітні*.

В Україні у 2008 році до економічно активного населення належало 22,4 млн осіб, або 62,6 % усього населення віком 15–70 років. При цьому 20,7 млн економічно активних перебували у працездатному віці згідно із законодавством України (жінки — до 55 років, чоловіки — до 60 років). Вони становили 72,3 % усіх, хто на цей момент був працездатного віку.

До *зайнятого населення* відносять осіб, які займаються економічною діяльністю з метою отримання доходу. Сюди належать передусім ті, хто працює за наймом на умовах повного (неповного) робочого дня (тижня), а також *самозайняті* (роботодавці; особи, які самостійно забезпечують себе роботою або безкоштовно працюють у сімейному бізнесі). В Україні тих, хто працює за наймом, у 2008 році було 80,7 %, а самозайнятих — 19,3 %. При цьому частка останніх поступово зростає.

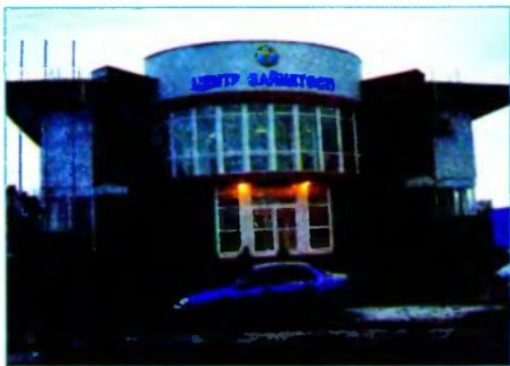
Чи знаєте ви, що...

Частка осіб, молодших від осіб працездатного віку, за даними переписів із 1989 до 2001 рр., зменшилася з 23 % до 18,3 %, а старших за осіб працездатного віку зросла з 21,2 % до 23,5 %.

Мал. 82 Студенти денної форми навчання належать до економічно неактивного населення

Мал. 83. Районний
центр зайнятості
у м. Радивилів
Рівненської області

Учнів та студентів працездатного віку, які навчаються з відривом від виробництва, військових строкової служби до зайнятого населення не відносять. Вони разом з пенсіонерами та людьми, які з тих чи інших причин не шукають роботу, належать до **економічно неактивного населення** (в Україні у 2008 році таких було близько 13,0 млн осіб). Найбільшу частку (38,9 %, за даними 2008 року) серед неактивних становили особи, старші за осіб працездатного віку, 27,2 % — учні та студенти денної форми навчання.

Рівень зайнятості визначають як відношення кількості зайнятого населення віком 15–70 років до всього населення цього віку. В Україні, за підсумками 2008 року, рівень зайнятості становив 59,3 % (54,0 % для жінок і 65,2 % для чоловіків).

Проблеми та географія зайнятості населення. Особи у віці 15–70 років (зареєстровані та незареєстровані в державній службі зайнятості), які не мали роботи (прибуткового заняття), шукають роботу і готові приступити до роботи за наймом або на власному підприємстві, за визначенням МОП, належать до **безробітних**. Відношення кількості безробітних віком 15–70 років до всього економічно активного населення називають **рівнем безробіття**. В Україні безробітних у середньому за 2008 рік було 1,4 млн, а отже, рівень безробіття становив 6,3 % (мал. 84). Це значно нижче, ніж у попередні роки (за 2000 рік рівень безробіття в Україні становив близько 12 %). Показник цей кращий порівняно із середнім його значенням для країн Європейського Союзу — 7,0 % за 2008 рік. Так, в Іспанії та Словаччині рівень безробіття перевищував 10 %. Натомість у Нідерландах, Данії, Австрії він був менший, ніж 4 %.

Не всі безробітні реєструються в державних центрах зайнятості, а отже, рівень зареєстрованого безробіття є нижчим, ніж реальний. В Україні існує і так зване **приховане безробіття**. Суть його полягає в тому, що на багатьох підприємствах чисельність працівників значно перевищує оптимальну, тобто таку кількість, за якої забезпечується ефективна робота підприємства, або люди не працюють через простоювання підприємства.

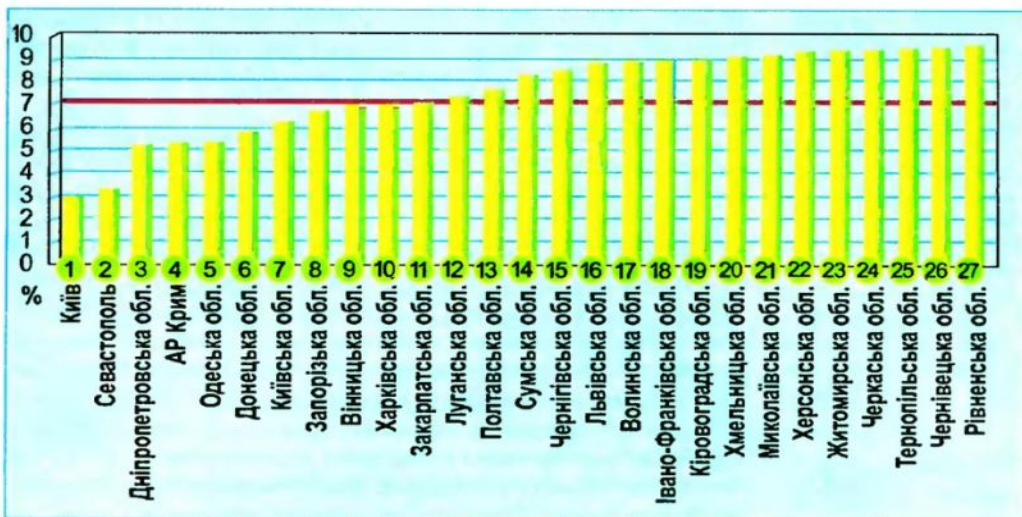
В умовах, коли в Україні демографічна ситуація є складною, доволі вагомою є проблема раціонального використання робочої сили. Передусім це стосується належної оплати праці висококваліфікованих працівників, які часто шукають роботу за кордоном.

Окремі регіони України мають певні відмінності в рівнях зайнятості та безробіття населення. Це пов'язано як з особли-

*Чи знаєте
ви, що...*

У сільському господарстві зарплата в Україні в останні роки у 5,5 разу нижча, ніж у фінансовій діяльності, яка є лідером за цим показником. Середня заробітна плата освітян більш ніж утричі нижча, ніж зайнятих у фінансовій діяльності.

Мал. 84. Рівень безробіття у 2008 році

востями демографічних процесів, так і з особливостями економічного розвитку. Найвищий рівень зайнятості був характерний передусім для Києва і Севастополя (понад 62 % за 2008 рік), Донецької, Дніпропетровської, Київської, Закарпатської, Херсонської, Харківської, Запорізької, Полтавської, Чернігівської, областей, АР Крим (понад 59 % за 2008 рік). У містах загальнодержавного підпорядкування, а також частині вказаних вище областей та Одеській області рівень безробіття за 2008 рік становив менше, ніж 6 %. Найнижча частка зайнятих зафіксована в Тернопільській та Івано-Франківській областях (менше, ніж 54 %), а найвищий рівень безробіття — у Рівненській, Чернівецькій, Тернопільській, Миколаївській, Житомирській областях (понад 8,0 %) (мал. 84).

Проблеми зайнятості загалом залишаються найскладнішими в західному регіоні.

Професійна компетентність трудових ресурсів. Серед зайнятого населення віком 15–70 років кожен п'ятий працівник в Україні був зайнятий у сільському господарстві або промисловості, сьомий — у торгівлі. В останні роки збільшилася кількість зайнятих у будівництві, у готельному та ресторанному бізнесі, торгівлі. Деяке зменшення обсягів зайнятості зафіксоване в сільському господарстві, освіті та промисловості.

Найбільша потреба підприємств була у кваліфікованих робітниках, робітниках з обслуговування, експлуатації

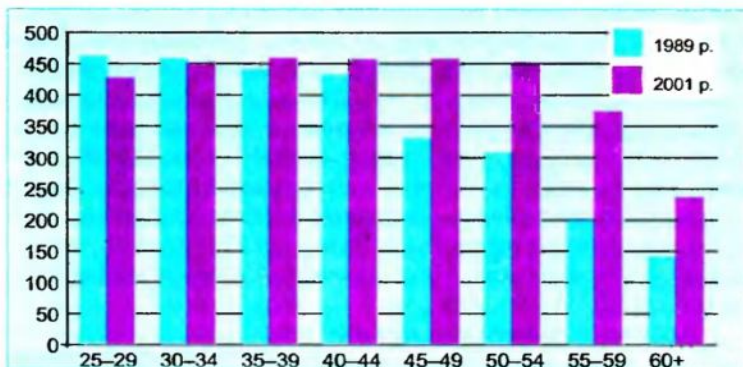
Мал. 85. Працівники одного зі швейних підприємств України

та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин і працівників найпростіших професій у сферах торгівлі, послуг, промисловості, будівництва та транспорту.

Знання, навички і вміння, набуті в ході здобуття освіти, професійної практики, підвищення інтелектуального й культурного рівня, є складовими професійної компетентності трудових ресурсів (мал. 86). У розвинутих країнах існує чітка і цілком обґрунтована залежність матеріального добробуту людини від рівня та якості здобутої нею освіти. Однак в Україні низькі стандарти оплати праці не дозволяють віднести до середнього класу за рівнем життя значну частину найманих професіоналів з вищою освітою. Сьогодні більш ніж половина людей з вищою освітою «не дотягує» навіть до груп населення із середніми доходами, при цьому значна частина перебуває між бідністю й середнім рівнем доходів. За профілем освіти найвищими рівнями доходу вирізняються в Україні особи, які мають вищу освіту в галузі військової справи та юриспруденції, а найнижчими — особи з вищою сільськогосподарською, педагогічною та медичною освітою.

Мал. 86 Кількість осіб з вищою освітою у складі населення відповідного віку на 1000 осіб

Лише правильне, раціональне використання трудових ресурсів та належна оцінка висококваліфікованої інтелектуальної праці можуть забезпечити високі темпи розвитку господарства держави, підвищення добробуту її громадян.

Закріплюємо та узагальнюємо

1. Що таке трудові ресурси й економічно активне населення?
2. Які особливості економічної активності та зайнятості населення України?
3. Які проблеми існують у зайнятості населення різних регіонів нашої держави?

4. Що розуміють під професійною компетентністю трудових ресурсів і наскільки раціонально її враховують у господарській діяльності в Україні?

Набувасмо практичних навичок

1. Рівень зайнятості міських жителів в Україні, за підсумками 2007 року, становив 57,4 %, а сільського населення — 61,5 %. Поясніть причини відмінності.
2. Проаналізуйте за діаграмою атласу особливості зайнятості населення України в галузях господарства.

Головне в цьому розділі

Для отримання детальних відомостей про населення проводять переписи населення. В Українській державі такий перепис був проведений у грудні 2001 р.

Протягом ХХ ст. на українських землях можна виділити чотири періоди великих втрат населення.

За підсумками 1991 р., смертність перевищила народжуваність у масштабах усієї держави. Україна й надалі входить до групи країн з найгіршою демографічною ситуацією у світі. Чисельність населення в Україні почала зменшуватися не з 1991 р., коли в державі було зафіксовано депопуляцію населення, а з 1993 р.

Діти і підлітки до 14 років становлять у населенні України близько 14 %, особи віком 60 років і більше — 20,3 % усього населення держави (у 2008 р.). Середня тривалість життя жінок у нашій країні — близько 74 років, чоловіків — лише дещо більше 62 років, а для обох статей разом становить 68 років. Це один з найнижчих показників у Європі. Як наслідок, більшість в усьому населенні України, за даними перепису 2001 р., становили жінки (53,7 %).

Від'ємне значення механічного приросту з 1995 р. до 2001 р. становило по 130–170 тис. осіб щорічно. Сальдо міграцій, за підсумками 2005–2008 рр., набуло додатних значень.

Постійні внутрішні міграції в Україні переважно відбуваються між населеними пунктами. У результаті еміграційних процесів, а також переділів кордонів у минулому сформувалася українська діаспора.

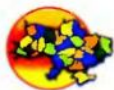
Середня щільність населення в Україні становила на початок 2009 р. 76,4 особи на 1 км², що більше, ніж середня у світі, але менше, ніж у більшості європейських країн.

На початок 2009 р. в містах проживало 68,4 % громадян України. Зростання рівня урбанізації відбувається переважно за рахунок міграції жителів із сільської місцевості в міста, а також вищого, ніж у селах, природного приросту. Найви-

Чи знаєте ви, що...

В Україні налічують близько 13,5 млн сімей, з яких 396,2 тис. родин є багатодітними (з них мають: 3-х дітей — 298,4 тис. сімей; 4-х — 63,9 тис. сімей; 5 і більше — 33,9 тис. сімей (у тому числі понад 1,7 тис. сімей мають 10 і більше дітей).

Чи знаєте ви, що...

Чоловіків у світі трохи більше, ніж жінок (за даними 2007 року, на 44 млн). Однак кількість держав, у яких переважає населення жіночої статі, є більшою (понад 100). Передусім, це всі високорозвинуті країни, а також усі інші європейські країни.

Чи знаєте ви, що...

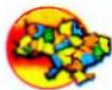
У Японії містами вважають населені пункти з числом жителів більше 50 тис., у Нідерландах — 20 тис., в Індії та Пакистані — 5 тис., у Мексиці — 2,5 тис., у Тунісі — 1 тис., а в Данії, де панує фермерське розселення, до міст віднесені поселення, де проживає понад 200 жителів.

Чи знаєте ви, що...

В Україні найбільша частка жінок — у м. Севастополі (55 %), а чоловіків — у Закарпатській області (48 %).

Чи знаєте ви, що...

Серед економічно неактивного населення в Україні близько 50 % становлять пенсіонери за віком, по інвалідності та на пільгових умовах, 27 % — учні та студенти, 17 % — зайняті у домогосподарстві та перебувають на утриманні. Решта не працюють за станом здоров'я чи з інших причин.

щий рівень урбанізації в Донецькій, Луганській та Дніпропетровській областях.

Корінним народом на території України є українці, частка яких у населенні держави становить, за даними перепису 2001 року, 77,5 %. Росіян в Україні проживає понад 8,3 млн осіб, або 17,2 % від усього населення. Представники інших національностей проживають переважно в районах України, прилеглих до їх національних держав.

В Україні, за підсумками 2008 року, до економічно активного населення належало 22,4 млн осіб, або 62,6 % усього населення віком 15–70 років.

Перевіряємо свої знання

1. Чи існує взаємозв'язок між природним рухом населення та його статеві-віковою структурою?
2. Чи існує взаємозв'язок між міграційними процесами на певній території та статеві-віковою структурою населення?
3. Як сформувалася українська діаспора в державах, що мають безпосередній кордон з Україною?
4. Який існує взаємозв'язок між густотою населення та демографічними процесами в Україні?
5. Чи пов'язана українська державність із процесами формування української політичної нації?
6. Охарактеризуйте економічну активність міських і сільських жителів України.

Працюємо творчо

1. Охарактеризуйте на основі даних атласів та додаткових джерел особливості національного та етніографічного складу населення однієї з історичних земель України.
2. Частка зайнятого населення від загальної кількості населення відповідної вікової групи, за підсумками у 2007 р., становила: 15–24 рр. — 36,6 %, 25–29 рр. — 76,5 %, 30–39 рр. — 80,8 %, 40–49 рр. — 79,7 %, 50–59 рр. — 60,3 %, 60–70 рр. — 21,6 %. Дайте аргументоване пояснення причин відмінностей.

Книжкова полиця

1. Географічна енциклопедія України: У 3 т. — К.: УРЕ, 1989–1993.
2. Заставецька О. В., Заставецький Б. І., Ткач Д. В. Географія населення України. — Тернопіль, 2003.
3. Заставний Ф. Д. Населення України. — Львів, 1993.

РОЗДІЛ 3. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ. ПРОМИСЛОВІСТЬ

Опрацюваючи цей розділ, ви:

- вивчите поняття «господарство», «галузь», «між-галузовий комплекс», «інфраструктура», «внутрішній національний продукт», «валовий національний продукт», «національний дохід», «промисловість»;
- ознайомитеся з галузями виробничої та невиробничої сфери, рисами ринкової системи господарювання, типами підприємств за формою власності в Україні, цілями і завданнями сталого розвитку, основними показниками соціально-економічного розвитку країни, складовими частинами та виробничими особливостями галузей промисловості;
- отримаєте інформацію про зміни в господарському комплексі України за роки незалежності, особливості розвитку і розміщення галузей промисловості, структурні, технічні, економічні проблеми їх функціонування;
- проаналізуєте особливості територіальної структури господарства, значення галузей промисловості в господарстві України, проблеми і перспективи їх розвитку.

З цією метою вам доведеться:

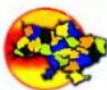
- характеризувати зміни в галузевій і територіальній структурі господарства на сучасному етапі;
- аналізувати статистичні дані, схему галузевої структури промисловості, наслідки впливу діяльності галузей промисловості на довкілля;
- оцінювати рівень соціально-економічного розвитку України порівняно з іншими країнами, значення промисловості в господарстві України;
- складати схему зв'язків електроенергетики з іншими галузями;
- показувати на карті найбільші центри галузей промисловості.

Мал. 87 Вівчарство — один з видів господарської діяльності, яким на території України почали займатися з давніх часів

Чи знаєте ви, що...

Господарська діяльність на території нашої країни почалася із часу заселення її території людиною. Землеробство було започатковане племенами трипільської культури ще в V—III тисячоліттях до н. е. Воно залишилося основним видом господарської діяльності й у першій українській державі — Київській Русі. У цей період з'явилося багато ремесел, почали видобувати сіль, заготовляти ліс, розширювати торговельні зв'язки з іншими країнами. Поневолення українських земель у XIII ст. татарами призвело до занепаду господарства.

§ 9. Національний господарський комплекс України та його галузева структура

Пригадаймо

1. Що таке господарська діяльність?
2. Які ви знаєте види господарської діяльності?
3. Які з видів господарської діяльності характерні для вашого краю?
4. Що таке натуральне господарство?

Про національний господарський комплекс. Щоб зрозуміти географічні особливості господарства України, необхідно ознайомитися з цілою низкою нових понять, одним з яких є *національний господарський комплекс*.

Для забезпечення своїх потреб людина вступає у взаємодію з природою, виготовляючи і створюючи матеріальні та духовні цінності й блага, тобто займається *господарською діяльністю*. На ранніх етапах розвитку людського суспільства сформувалося так зване *натуральне господарство*, що передбачало виготовлення кожною людиною, сім'єю чи жителями населеного пункту всього необхідного для життя. Таке господарювання було не дуже ефективним, оскільки більшість людей має схильність тільки до певних видів діяльності, а займатись усіма видами діяльності непродуктивно.

Пізніше люди усвідомили переваги поділу праці — коли кожен виробляє той продукт, до створення якого в нього є хист. У результаті виникла потреба в обміні виробленою продукцією, і почало формуватися *товарне господарство*. Основною ознакою його було саме те, що продукцію виробляли не лише для власного споживання, а передусім для обміну чи продажу. Найкраще продавалася продукція кращої якості за доступнішою ціною.

Особливо високих темпів розвитку на території України товарне виробництво набуло в XVIII—XIX ст. Це зумовлено насамперед тим, що почав поглиблюватися *територіальний (географічний) поділ праці*. Суть його полягає в тому, що кожна територія почала визначати свою *господарську спеціалізацію*, тобто в основному виробляти ті товари і послуги, які могла отримувати з меншими, порівняно з іншими територіями, затратами. Така перевага одних територій над іншими передусім могла бути зумовлена наявністю значних запасів певного ресурсу, сприятливістю природних умов, багаторічними трудовими навичками населення, більш вигідним ЕГП тощо. Вироблені у великих кількостях товари, які стали спеціалізацією терито-

рії, вивозили для продажу в інші частини країни. Натомість деякі види необхідної для власного споживання продукції жителі краю отримували з інших регіонів країни.

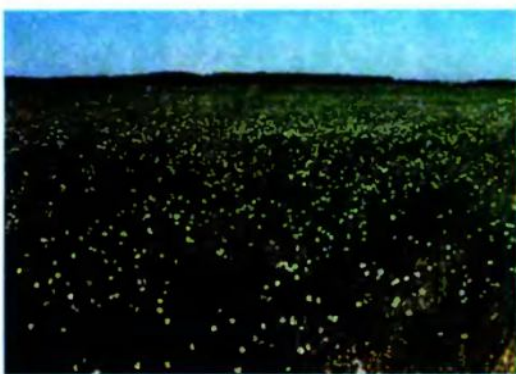
Так, на теренах Українського Полісся чималі площі були зайняті льоном, оскільки він невибагливий до ґрунтів, потребує багато вологи, а тому вирощувати його в цих краях було вигідно. Тут же його здебільшого і переробляли, а тканини вивозили в інші регіони країни, де льон не вирощували. Таким чином, райони Полісся спеціалізувалися на вирощуванні й переробці льону. Виробленою продукцією регіони країни обмінювалися між собою, торгували, а отже, були зацікавленими у стійких господарських зв'язках.

Наслідком процесів поглиблення географічного поділу праці, становлення тісних господарських зв'язків стало формування *національного господарства*, яке в умовах міцної централізованої держави переросло в *національний господарський комплекс (НГК)*.

Первинними ланками НГК є підприємства й установи. *Підприємства* (заводи, фабрики, шахти) виробляють певну продукцію, а *установи* (лікарні, школи, театри, магазини) надають різноманітні послуги.

Отже, *національний господарський комплекс* — це поєднання підприємств і установ у межах території країни, які покликані задовольняти матеріальні й духовні потреби населення держави, виробляючи товари і надаючи послуги.

Однак територія України впродовж останніх століть входила до складу різних держав (Росії, Австро-Угорщини, Польщі, Чехословаччини, Румунії, СРСР), а тому її господарство було частиною НГК інших країн і розвивалося з урахуванням їхніх потреб. Негативно на розвитку господарства України позначилися війни, а також експерименти з побудовою так званої соціалістичної (командно-адміністративної) економіки в СРСР. Наслідки такого розвитку і досі створюють певні проблеми на шляху формування цілісного національного господарського комплексу України.

Мал. 88 Посіви льону на Поліссі

Мал. 89 Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля в Луганську є освітньою установою

ВИРОБНИЧА СФЕРА

Сільське господарство

Лісове господарство

Промисловість

Будівництво

Мал. 90. Галузевий склад виробничої сфери

Галузева структура господарства. Господарський комплекс має певну *структуру*, що передбачає наявність складових частин і зв'язків між ними. Головними його складовими є дві сфери: *виробнича сфера*, у якій виробляються матеріальні блага, і *сфера послуг (невиробнича сфера)*, яка здебільшого надає послуги населенню.

Мал. 91. Галузевий склад сфери послуг

Ці сфери, у свою чергу, поділяють на *галузі національно-го господарського комплексу*, під якими розуміють сукупність підприємств і установ, що задовольняють однорідні потреби

СФЕРА ПОСЛУГ

Транспорт

Гуртова і роздрібна торгівля

Готелі та ресторани

Фінансова діяльність

Операції з нерухомістю

Державне управління

Освіта

Охорона здоров'я та соц. допомога

Наука Культура та мистецтво

суспільства (промисловість — у промисловій продукції, транспорт — у переміщенні вантажів і перевезенні населення, освіта — у наданні освітніх послуг тощо). Кожна галузь займається певним *видом економічної діяльності*. Так, сільське господарство — рослинництвом і тваринництвом, будівельна галузь — будівництвом цивільних та промислових об'єктів.

Провідними галузями, що входять до виробничої сфери, є *промисловість, будівництво, сільське й лісове господарство* (мал. 90).

Сферу послуг за значенням у житті суспільства можна поділити на дві важливі групи галузей. Перша покликана забезпечувати матеріальні умови життя населення. Вона охоплює такі галузі, як *транспорт, торгівля, готельний і ресторанний бізнес, фінансова діяльність, операції з нерухомістю, державне управління*. Друга група сфери послуг покликана задовольняти здебільшого духовні й фізичні потреби населення. Вона охоплює *освіту, охорону здоров'я, соціальну допомогу, а також науку, культуру і мистецтво* (мал. 91).

Обидві сфери, як і окремі галузі, впливають одна на одну, формуючи *галузеву структуру НГК*. Так, для промисловості потрібні кваліфіковані фахівці, яких готують заклади освіти, наукові розробки науково-дослідних інститутів. У свою чергу, ці установи не можуть обійтися без певного навчального, дослідницького обладнання, техніки, що їх випускають промислові підприємства.

Галузі НГК також поділяють на окремі підгалузі (які для зручності теж називають галузями). У промисловому виробництві виділяють 10 основних галузей: паливну, електроенергетику, чорну металургію, кольорову металургію, машинобудування, хімічну, лісову, промисловість будівельних матеріалів, легку та харчову. У сільському господарстві є дві галузі: рослинництво й тваринництво.

Науково-технічний прогрес розширює зв'язки між галузями, виникає значна кількість нових виробництв і підгалузей. Ці процеси спричинили формування *міжгалузових комплексів (МГК)*, тобто поєднання галузей, між якими сформувалися стійкі й тісні зв'язки. Основними міжгалузовими комплексами виробничої сфери є паливно-енергетичний (ПЕК), металургійний (МК), машинобудівний (МБК), хіміко-індустріальний (ХІК), лісовиробничий (ЛВК), комплекс легкої промисловості (КЛП), агропромисловий (АПК), транспортний (ТК) та будівельно-індустріальний (БІК) комплекси (мал. 92).

Мал. 92. Галузі промисловості та міжгалузові комплекси

Мал. 93.
У супермаркеті

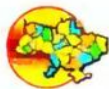
Забезпечується взаємодія між основними складовими міжгалузевих комплексів, економіки загалом, підприємствами й установами, які належать до так званої інфраструктури. **Інфраструктура** — це сукупність підприємств і установ господарського комплексу, що обслуговують основні галузі виробничої сфери та сфери послуг, а також безпосередньо людей. Вони надають послуги для здійснення необхідних виробничих, економічних, організаційних зв'язків між складовими частинами господарства, забезпечують гідні умови життя населення. Свою інфраструктуру має кожна галузь економіки.

Частина галузей інфраструктури, що надає послуги виробничого характеру, тобто забезпечує зв'язки у виробничій сфері економіки, називають **виробничою інфраструктурою**. До неї відносять *вантажний транспорт, матеріально-технічне постачання, інженерні комунікації (електро-, водо-, газо-, теплопостачання, очисні споруди тощо)*.

На відміну від виробничої інфраструктури, що обслуговує виробництво, підприємства й установи сфери послуг надають послуги безпосередньо населенню, а тому утворюють **соціальну інфраструктуру**.

Сучасні зміни в господарському комплексі. Колишнє панування централізованої командно-адміністративної системи, яка десятиліттями формувала економіку України без урахування об'єктивних потреб та інтересів її народу, належного екологічного обґрунтування призвели до її занепаду і загострення цілої низки проблем. *В Україні склалася одна з екологічно «найбрудніших» економік — перенасичена хімічними, металургійними, гірничодобувними виробництвами із застарілими технологіями. Технологічна відсталість та зношеність підприємств зумовили низьку продуктивність праці та великі затрати сировини й енергії на одиницю готової продукції. Це, у свою чергу, призводило до виснаження невідновних мінерально-сировинних ресурсів, забруднення повітря, води, ґрунтів.*

Галузева структура господарства станом на 1990 рік на території України була несприятливою для задоволення потреб суспільства. Найбільшого розвитку в радянські часи досягли галузі військово-промислового комплексу, а випуск товарів для споживання населення був дуже обмеженим, повільними темпами розвивалася сфера послуг. Галузева структура господарського комплексу України залежала від енергоносіїв (нафти, газу), продукції легкої промисловості

Чи знаєте
ви, що...

З 1970-х років у колишньому СРСР, у тому числі й в Україні, виникла продовольча проблема, яку не вдавалося розв'язати, незважаючи на прийняття численних програм. Кількість збиткових підприємств у сільському господарстві становила тоді понад 40 %, а у промисловості — 35–75 %.

та сировини з Росії та інших республік колишнього СРСР.

Після проголошення незалежності Україна взяла курс на *перехід від командно-адміністративної до ринкової економіки*, яка базується на приватній власності на засоби виробництва та вільному підприємстві. Наприкінці 2005 року наша країна була визнана світовим співтовариством *крайною з ринковою економікою*. Це означало, що *перше важливе завдання перехідного періоду — роздержавлення і приватизація господарських об'єктів — було виконане*. Обсяги випуску та асортимент продукції почали визначати вже не директивами, а попитом на ринку товарів і послуг. Однак ще не всі елементи *ринкової інфраструктури* (товарні, фондові та універсальні біржі, банки, аудиторські установи) досягли необхідного рівня розвитку в Україні.

Другим важливим завданням перехідного періоду була *структурна перебудова економіки*, яка полягала в обмеженні випуску продукції, що була економічно й екологічно не вигідною для країни, та переорієнтації господарського комплексу на виготовлення високотехнологічної продукції, яка мала б задовольняти потреби громадян, а також змогла б конкурувати на зовнішньому ринку. Станом на 2009 р. ще чимало питань стосовно перебудови національного господарства залишалися нерозв'язаними.

Мал. 94. Прикарпатська універсальна товарна біржа в Івано-Франківську

Чи знаєте ви, що...

Галузями, що визначають розвиток національного комплексу країни, є промисловість та сільське господарство. За часткою вартості виробленої продукції визначають тип господарського комплексу. Він може бути промисловим, промислово-аграрним, аграрно-промисловим чи аграрним. Для промислового типу НГК характерне значне переважання промислового виробництва над сільськогосподарським, тоді як в аграрному провідним є сільське господарство. Два інші типи є проміжними.

Таблиця 4.

Структура вартості виробництва товарів та послуг за сферами та видами економічної діяльності, %

Сфери та галузі НГК	2001 р.	2008 р.
Виробнича сфера, у т. ч.:	67,1	59,7
Сільське і лісове господарство	14,4	7,4
Промисловість	48,7	46,3
Будівництво	4,0	6,0
Сфера послуг, у т. ч.:	32,9	40,3
Торгівля	8,5	10,5
Транспорт і зв'язок	9,0	8,7
Освіта	2,7	3,0
Охорона здоров'я та соц. допомога	2,2	2,4
Інші види економічної діяльності	10,5	15,5
Разом	100	100

Чи знаєте ви, що...

Однією з країн, найближчою до України за розмірами території, у Європі є Франція. У ВВП цієї держави 69 % припадає на сферу послуг, 29 % — на промисловість і будівництво, а 2 % — на сільське й лісове господарство, мисливство та рибальство. У ВВП сусідньої Польщі частка цих складових господарського комплексу становить відповідно 54 %, 39 % та 7 %.

Щоб проаналізувати, як змінюється галузева структура НГК, розглянемо останні зміни частки основних галузей у загальній вартості вироблених за рік товарів і послуг (таблиця 4).

З наведених даних видно, що в галузевій структурі НГК України зростає частка сфери послуг, а частка сільського і лісового господарств суттєво знижується. Тобто поступово вона наближається до структури, яка є типовою для високорозвинутих країн, де частка сфери послуг становить близько 70 %, а сільського господарства — 2–6 %.

Однак загальні обсяги виробництва в Україні після значного спаду в перші роки державності, за підсумками 2008 року, становили 74,1 % обсягів 1990 року. Пік падіння був зафіксований у 1999 році — 40,8 % обсягів 1990 року. Щорічне зростання виробництва товарів і послуг в останні роки становила 2–7 %.

Закріплюємо та узагальнюємо

1. Що таке господарська діяльність і національний господарський комплекс?
2. Які дві сфери виділяють у НГК?
3. Що таке галузь господарства? Які галузі входять до складу виробничої сфери та сфери послуг?
4. Які галузі й міжгалузеві комплекси виділяють у виробничій сфері?
5. Що таке інфраструктура взагалі, виробнича й соціальна зокрема?
6. Які проблеми виникли в господарстві України під впливом командно-адміністративної системи господарювання?
7. Які зміни відбуваються в сучасному господарському комплексі нашої держави?

Набуваємо практичних навичок

1. Накресліть у зошитах схему взаємозв'язків між будь-якими двома основними галузями виробничої й невиробничої сфер.
2. Побудуйте секторну діаграму частки окремих галузей НГК у виробництві товарів і послуг в Україні за підсумками 2008 року.
3. За даними таблиці 4 проаналізуйте тенденції зміни частки окремих видів економічної діяльності у виробництві товарів і послуг. Якими причинами зумовлені ці зміни?

§ 10. Сучасна організація виробництва і територіальна структура господарства України

Чи знаєте ви, що...

Пригадаймо

1. Що вивчає соціально-економічна географія України?
2. Від чого залежить розташування підприємств та установ на території держави?
3. Які ви знаєте способи зображення на тематичних картах?

Сучасна організація виробництва і типи підприємств.

Первинною ланкою виробничої сфери є **підприємство**. Особливості підприємств, взаємозв'язки між ними, їх розміщення значною мірою визначаються формами суспільної організації виробництва: *концентрацією, спеціалізацією, кооперуванням та комбінуванням*.

Концентрація — це зосередження виробництва на великих підприємствах. Зростання концентрації виробництва відбувається за рахунок розширення функціонуючих підприємств, будівництва нових великих підприємств або об'єднання кількох малих. Економічного ефекту за цієї форми організації виробництва досягають за рахунок зменшення витрат на одиницю продукції, збільшення фінансових можливостей для модернізації підприємства тощо. Так, використання потужніших у 2–3 рази енергоблоків електростанцій забезпечує підвищення **продуктивності праці** (кількості виробленої продукції за одиницю часу) одного працівника у 2–2,5 разу. Однак надмірна концентрація призводить до негативних наслідків через зростання відстані перевезень як сировини, так і готової продукції, складності в управлінні підприємством.

Спеціалізація — це випуск підприємством однорідної продукції. За формою вона може бути *подетальною* і *предметною*. В умовах подетальної спеціалізації на окремих підприємствах виготовляють частини, вузли або деталі для складного виробу. Предметна спеціалізація полягає у випуску підприємством готової продукції (телевізорів, автобусів, верстатів). На спеціалізованих виробництвах краще використовуються знаряддя праці й сировина, підвищується кваліфікація працівників і продуктивність праці, а тому продукція стає дешевшою. Спеціалізація виробництва вимагає кооперування.

Концентрація виробництва має дві форми — екстенсивну та інтенсивну. За екстенсивної концентрації збільшення обсягів виробництва на окремому підприємстві досягають за рахунок збільшення кількості працівників, верстатів чи виробничих ліній того самого типу. Концентрація виробництва інтенсивним способом передбачає збільшення обсягів виробництва за рахунок запровадження новішого, більш ефективного обладнання.

Мал. 95. Донецький машинобудівний завод, який спеціалізується на виробництві опор для високовольтних ліній електропередач

**Чи знаєте
ви, що...**

Комбінування виробництва може здійснюватися і на основі якнайповнішого використання робочої сили. Прикладами такого комбінування є, зокрема, цукро-молочні, цукро-молочно-овочеві комбінати. Робітників, які у весняно-літній період вивільняють з цукрового виробництва, використовують у молокопереробному та овоче-консервному.

Кооперування — це організація виробничих зв'язків між підприємствами для випуску певної продукції. Найрозвинутіше кооперування в галузях, які виготовляють складну продукцію, особливо в машинобудуванні. На автомобільних заводах 40–60 % деталей і вузлів надходить із суміжних підприємств. Особливо вигідно, коли кооперовані підприємства розміщені близько, що зменшує транспортні витрати.

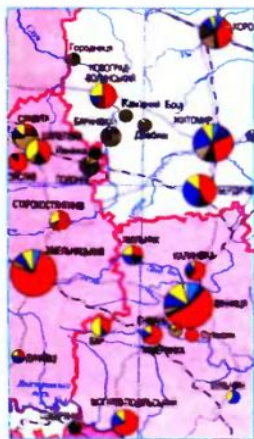
Поєднання на одному підприємстві (комбінаті) кількох виробництв, які можуть належати до різних галузей промисловості, називають **комбінуванням**. Ґрунтується воно на основі комплексної переробки вихідної сировини, відходів виробництва або послідовній технологічній обробці сировини. Комбінування є найхарактернішим для металургійного, хіміко-індустріального та лісовиробничого комплексів.

За **формою власності** в Україні діють такі типи підприємств:

- *приватні підприємства* (засновані на власності фізичної особи);
- *колективні підприємства* (засновані на власності трудового колективу підприємства);
- *господарські товариства*;
- *підприємства, засновані на власності об'єднання громадян*;
- *комунальні підприємства* (засновані на власності відповідної територіальної громади);
- *державні підприємства* (засновані на державній власності).

Про територіальну структуру господарства. Крім галузевої структури господарства, у соціально-економічній географії розглядають його територіальну структуру. **Територіальна структура господарства (господарського комплексу)** — це сукупність певним чином розміщених і поєднаних територіальних елементів господарства або окремих галузей, які перебувають у певній взаємодії. **Елементами територіальної структури** є промислові пункти, центри, вузли, райони, сільськогосподарські зони, транспортні магістралі, соціально-економічні райони тощо (детальніше з елементами територіальної структури ми ознайомимось, вивчаючи наступні параграфи курсу). Формуються райони в результаті територіального поділу праці.

Елементи територіальної структури господарства зображують на **економічних картах**, які поділяють на **загальні** та **галузеві**. Передусім ви ознайомитесь із загальноекономічними картами, на яких НГК зображують як єдине ціле. Тут за допомогою певних умовних знаків показано промисловість, сільське і лісове господарство та транспорт.

**Мал. 96. Фрагмент
карти промисловості
України**

Промисловість на загальнооекономічних картах зображують найчастіше способом значків. Тобто на місці населеного пункту, у якому розміщені великі промислові підприємства певних галузей, ставлять позначення у формі кружечка, поділеного на сектори. Розмір кружечка виражає загальний обсяг виробництва, а сектор певного кольору — частку конкретної галузі в ньому. Для позначення окремих галузей промисловості на економічних картах використовують усталені кольори. Такими для чорної металургії є бордовий, кольорової — оранжевий, машинобудування — червоний, хімічної промисловості — фіолетовий, будівельних матеріалів — оливковий, лісової — зелений, легкої — голубий, харчової — жовтий. Електростанції та родовища корисних копалин зображують спеціальними позначеннями, які відомі вам з попередніх класів.

Лінійними знаками на загальнооекономічній карті зображено найважливіші шляхи сполучення, що забезпечують економічні зв'язки між промисловими містами, районами. Зафарбування зображуваної території певними кольорами (спосіб якісного фону) відображає спеціалізацію сільськогосподарського виробництва у цій місцевості, а також площі, вкриті лісами.

Галузеві економічні карти присвячені окремим галузям господарства. Деякі з них також можна вважати загальними, оскільки на них зображено комплекс показників, що характеризують певний сектор економіки (сільське господарство, транспорт, освіту). Інші галузеві економічні карти можуть бути присвячені одній вузькій темі (електроенергетиці, посівам зернових культур тощо). На них часто використовують крапковий спосіб, спосіб картограм, картодіаграм.

Формування територіальної структури господарства. На розміщення підприємств і установ господарського комплексу країни впливають певні чинники, які зумовлюють ефективність функціонування їх у даному місці. Затрати на виробництво і транспортування називають **факторами (чинниками) розміщення господарства**. Розглядаючи окремі галузі господарства, ми ознайомимось із факторами, які є визначальними для розміщення кожної з них. Вони безпосередньо залежать від виробничих особливостей окремих галузей.

Фактори розміщення об'єднують у три групи:

- а) *природні* (паливний, сировинний, природних умов);
- б) *техніко-економічні* (енергетичний, сировинних ресурсів, транспортний, споживчий, економіко-географічного положення, виробничої інфраструктури);
- в) *демографічно-соціальні* (трудових ресурсів, споживчий, соціальної інфраструктури).

Сировинні фактори у групі а — це природна сировина, а в групі б — матеріали, які виготовляються на підприєм-

Мал. 97 Фрагмент карти тваринництва України, на якій використано крапковий спосіб зображення

Мал. 98. Вирішальним чинником розміщення Рокітнянського склозаводу була близькість до кар'єру кварцового піску (сировинний фактор)

Мал. 99. Однією з проблем, які змушують обмежувати зростання великих міст, є надмірне скупчення транспорту, у результаті чого виникають транспортні затори

Чи знаєте ви, що...

Якщо затрати на випуск продукції власного виробництва в межах певної території країни перевищують затрати на виготовлення цієї ж продукції в іншому районі країни разом з транспортними витратами, то вигідніше цю продукцію завозити, а не виробляти самим. Це — формула економічної вигоди територіального поділу праці.

ствах (метал, пластмаса) і надходять на подальшу переробку. Споживчий фактор у групі *б* стосується підприємств-споживачів, а у групі *в* — населення.

Із впровадженням в економіку досягнень науково-технічного прогресу вплив деяких чинників (особливо природних) на розміщення господарства поступово зменшується.

Під час планування будівництва нових підприємств держава переслідує певні загальні інтереси, які часто не узгоджуються з факторами розміщення окремої галузі. Тому розробляються

певні правила територіальної організації промисловості, сільського господарства, транспорту, сфери послуг. Це своєрідні рекомендації щодо розміщення нових підприємств, які відображають політику держави щодо вдосконалення територіальної структури НГК.

Українська соціально-економічна географія обґрунтовує такі принципи розміщення господарства:

1. *Наближення виробництва до джерел сировини, палива, енергії, районів споживання готової продукції й зосередження трудових ресурсів.*
2. *Вирівнювання соціально-економічного розвитку всіх регіонів країни, пожевлення розвитку депресивних районів.*
3. *Комплексний розвиток і раціональне поєднання різних галузей виробничої сфери та сфери послуг.*
4. *Урахування екологічних проблем.*
5. *Обмеження росту великих міст, активізація розвитку малих і середніх міст.*
6. *Урахування міжнародних зв'язків.*
7. *Максимальне врахування досягнень науково-технічного прогресу.*

Деякі з цих принципів розміщення господарства не узгоджуються з факторами розміщення і спочатку спричиняють зростання **собівартості продукції й послуг** (затрат у розрахунку на одиницю продукції чи послуги). Однак у країнах з ринковою економікою через надання пільгових кредитів, зниження податків тощо заохочують підприємців споруджувати нові господарські об'єкти там, де в цьому зацікавлена держава. Наприклад, побудувати сучасне підприємство машинобудування найвигідніше у великому місті, де наявні достатня кількість висококваліфікованої робочої сили, надійні транспортні шляхи. Однак державі необхідно забезпечити роботою і підвищити рівень життя мешканців малого міста.

Тоді вона створює за рахунок власних ресурсів сприятливі умови для будівництва об'єкта саме в малому місті. У перспективі це дасть позитивний економічний результат як суспільству, що подбало про жителів малого міста, так і самому підприємству, спорудженому за підтримки держави.

Сьогодні в територіальній структурі НГК України постають неабиякі проблеми. У спадок від радянської економіки залишилися осередки надмірної концентрації промисловості (особливо Донбас, Придніпров'я), які потребують значної кількості природних і трудових ресурсів. Вказаних вище регіонах це призводить до значного забруднення довкілля — високого рівня забруднення поверхневих і підземних вод, гострого дефіциту чистої води, поширення ерозії ґрунтів. Водночас деякі області (Чернігівська, Хмельницька, Рівненська, Волинська, Тернопільська, Закарпатська) залишаються й досі менш промислово розвинутими, що зумовлює високу гостроту проблеми зайнятості населення тощо.

Мал. 100. Охолоджувальні башти металургійного підприємства у Кривому Розі

Закріплюємо та узагальнюємо

1. Які є форми суспільної організації виробництва і в чому їх суть?
2. Що розуміють під територіальною структурою НГК і як її позначають на загальноекономічних картах?
3. Що таке фактори розміщення господарства, як їх групують?
4. Які принципи розміщення господарства?
5. Які принципи розміщення господарства виділяють в українській соціально-економічній географії?

Набуваємо практичних навичок

1. Зобразіть схематично групи факторів розміщення виробництва.
2. Випишіть галузі промисловості, які розвинуті в містах Маріуполь, Ковель, Суми.

Чи знаєте ви, що...

Економіка на українських землях упродовж багатьох десятиліть розвивалася екстенсивно, тобто за рахунок використання додаткових ресурсів — зростання кількості працівників, розширення посівних площ, збільшення кількості верстатів. Інтенсивне ведення господарства передбачає розширення виробництва на основі впровадження досягнень науково-технічного прогресу, автоматизації виробництва, використання новітніх технологічних процесів, передових методів організації роботи, характерних для передових економік світу.

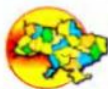

§ 11. Економічний потенціал України

Пригадаймо

1. Від чого залежать можливості розвитку НГК держави?
2. Що таке природні ресурси? Які види природних ресурсів вам відомі?
3. Які особливості використання робочої сили в Україні?
4. Що таке геоекологічна ситуація та раціональне використання природних ресурсів?

Чи знаєте ви, що...

Термін «потенціал» використовують у фізиці. Він означає силу характеристику певного фізичного поля. А широке трактування цього терміна має загальний характер, що дозволяє його застосувати до різних галузей науки і діяльності людини.

Складові економічного потенціалу країни. Останнім часом в економіці, яка доволі тісно пов'язана з економічною та соціальною географією, почали використовувати поняття «економічний потенціал країни». Термін *потенціал* латинсько-го походження і в перекладі означає «сила», «міць». Це *сукупність наявних засобів, можливостей, джерел для виконання певних завдань.*

Економічний потенціал країни характеризує *можливості* господарського комплексу виробляти товари, надавати послуги, тобто задовольняти економічні потреби суспільства. Ці можливості визначаються всіма наявними в країні ресурсами — виробничими, матеріальними, трудовими, природними, фінансовими, науково-технічними, інформаційними тощо. При цьому до уваги беруть як ресурси, що вже використовуються, так і ті, які поки що не задіяні з якихось причин у виробництві.

Основними складовими економічного потенціалу країни є

виробничий, працересурсний, природоресурсний, фінансовий, науковий.

Виробничий потенціал становлять будівлі, корпуси підприємств, машини, устаткування, лінії електропередач, трубопроводи тощо. В Україні існує понад 100 тисяч підприємств, однак багато з них поки що мають застаріле, дуже зношене обладнання, яке потребує оновлення.

Працересурсний потенціал характеризують кількістю і якістю робочої сили. У радянські часи практично все економічно активне населення було задіяне в суспіль-

ному виробництві, але дуже неефективно. Затяжна економічна криза, яка супроводжувала переведення господарського комплексу України на ринкові відносини, спричинила значне безробіття. Рівень його дещо знизився в результаті процесів депопуляції, зменшення пропозиції робочої сили молодого віку. Безробіття теж спричинило значний відтік трудових ресурсів за

Мал. 101 Значний виробничий і науковий потенціал в Україні зосереджений на Південному машинобудівному заводі в Дніпропетровську

кордон. Серед тих, хто виїжджає, більшість не реалізовує своїх професійних можливостей. У ХХІ столітті рівень зайнятості в Україні до початку світової економічної кризи 2008–2009 рр. зростав, але працересурсний потенціал використовували все ще неефективно.

Природоресурсний потенціал країни становлять усі види природних ресурсів на її території та прилеглий акваторії морів. Для оцінки забезпеченості природними ресурсами держави можна використати їх класифікацію (мал. 102) за належністю до однієї з оболонок Землі (геосфери).

Мал. 102. Класифікація природних ресурсів за належністю їх до однієї з оболонок Землі

Так, літосфера утворена гірськими породами, які є або сировиною, або паливом у виробництві. Поверхню літосфери розглядають як *земельні ресурси*. Забезпеченість ними визначають часткою земель, придатних для сільськогосподарської діяльності, та родючістю ґрунтів. Як джерело енергії можна використовувати внутрішню енергію Землі. За сумарними запасами деяких з ресурсів літосфери Україна посідає одне із провідних місць у Європі та світі (залізні й марганцеві руди, будівельна сировина, земельні ресурси).

В атмосфері як природні ресурси розглядають *енергію вітру та Сонця*. Вам уже відомо, що сонячна радіація розподіляється на поверхні Землі дуже нерівномірно, це ж стосується й вітрового режиму. Отже, різні території по-різному забезпечені цими атмосферними ресурсами. Часто, враховуючи вагоме значення температурного режиму, світла, опадів та вологості ґрунту для ведення сільського господарства, їх розглядають як *агрокліматичні ресурси*, якими Україна теж доволі добре забезпечена.

Гідросфера представлена *водними ресурсами* (прісними водами), *гідроресурсами* (природними запасам води як джерела електроенергії), а також *водами Світового океану*. Зрозуміло, що до перших можна віднести води річок, льодовиків, прісні

Чи знаєте ви, що...

Україна входить до групи найбільших мінерально-сировинних країн світу. На її території виявлено понад 20 тис. родовищ та рудних проявів, 114 видів корисних копалин. 96 видів корисних копалин мають промислове значення. За своїм мінерально-ресурсним потенціалом рідкісних металів Україна посідає перше місце в Європі.

*Чи знаєте
ви, що...*

Фінансовий потенціал України на сьогодні визначають передусім у гривнях — єдиній національній валюті України. Її запровадили у вересні 1996 року в ході проведення грошової реформи. Код валюти України: літерний — UAH; цифровий — 980; скорочена назва — грн.

води озер та земних надр, а до других — енергію річок та припливів в океанах. Якщо забезпеченість водними ресурсами оцінюють за об'ємами прісної води, то забезпеченість гідроресурсами залежить також від нахилу річок, висоти припливів в океані. Від цих факторів залежить величина енергії, яку можна використати. Води Світового океану можна використовувати для добування прісної води і солей. Порівняно з іншими європейськими країнами Україна ресурсами гідросфери забезпечена гірше.

Біосфера містить **біологічні ресурси**, які поділяють на рослинні та тваринні. До тваринних належать усі тварини, крім свійських. Серед рослинних ресурсів (дикорослих рослин) надзвичайно важливі лісові. В Україні для підтримання належної екологічної рівноваги лісів не вистачає.

Фінансовий потенціал країни визначають сукупністю грошових заощаджень підприємств, громадян, держави, які могли б використовуватись для розвитку НГК. Однак ці можливості в Україні поки що скромні. Річний державний бюджет України менший, ніж бюджети цілого ряду великих міст у високорозвинутих країнах. Значна кількість українських підприємств є фінансовими боржниками або перебувають на грані закриття.

Науковий потенціал України концентрується в розгалуженій мережі науково-дослідних інститутів та інших установ, які існують у системі Національної академії наук, а також вищих навчальних закладах, конструкторських бюро. У деяких напрямках науки Україна зарекомендувала себе як один зі світових лідерів. Передусім це стосується розробки космічної техніки, електрозварювання металів тощо. Однак у багатьох галузях наукової діяльності, особливо тих, що стосуються розробки новітніх технологій, сучасних технічних засобів, відставання вітчизняної науки від передових країн світу доволі суттєве. Основними причинами є недостатнє фінансування досліджень, нестабільна діяльність наукових установ, виїзд багатьох висококваліфікованих фахівців за кордон. За умови ефективного використання усього наявного в Україні економічного потенціалу розвиток економіки України міг би значно прискоритись, а обсяги виробництва товарів і послуг — зрости.

Мал. 103. Будинок
Президії Академії Наук
України

Показники соціально-економічного розвитку. Економічний потенціал та ефективність його використання, рівень технічної оснащеності господарства і добробут народу — основні параметри, за якими визначають місце кожної країни

у світовій економіці. З цієї метою міжнародна статистика використовує передусім показник *валового внутрішнього продукту (ВВП) та його похідні. Валовий внутрішній продукт* — це вартість кінцевих товарів і послуг, які вироблені за рік у даній країні й використані для поточного споживання, капіталовкладень у розвиток нового виробництва, експорту. До ВВП входить і продукція, що вироблена підприємствами, які належать іноземним власникам.

Валовий національний продукт (ВНП) відрізняється від ВВП тим, що враховує доходи підприємств і громадян даної країни, які отримані за кордоном, проте не враховує доходів зарубіжних фірм та іноземців. Для країн, які мають не дуже широко розвинуті міжнародні економічні зв'язки, показники ВВП і ВНП відрізняються несуттєво. До таких країн поки що належить і Україна.

Показники ВВП і ВНП можуть бути розраховані в національній валюті для характеристики галузевої структури НГК, оцінки темпів розвитку економіки. Однак для визначення ролі держави у світовій економіці обчислюють ВВП чи ВНП у так званих «міжнародних доларах». Тобто обсяги виробництва для кожної країни світу визначають за цінами товарів у США, де представлено близько 90% світового асортименту товарів і послуг, а також бездоганно налагоджена статистика.

Однак обсяги виробництва далеко не завжди відображають рівень розвитку країни, добробут населення. Повніше їх відображає *ВВП в розрахунку на одну особу*. За даними Світового банку (2007 рік), цей показник для світу загалом становив 9,8 тис. дол. США на одну особу, а в Україні — 7,8 тис. (84 місце серед країн світу). Величина цього показника у високорозвинутих країнах значно більша. Так, ВВП Люксембургу становив за цей же рік 86,5 тис. дол. США на одну особу, Норвегії — 56,0 тис., Ірландії — 44,7 тис., США — 43,2 тис., Ісландії — 40,1 тис.

Ще одним показником, який характеризує розвиток НГК держави, є *національний дохід*. Це новостворена вартість усіх товарів і послуг у межах держави за рік. За величиною цей показник менший за ВВП, оскільки не враховує податків та відрахувань на зношеність обладнання у процесі виробництва (амортизацію).

Для оцінки якості життя в державі найширше використовують такий показник, як *індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП)*. Для його розрахунку беруть такі характеристики, як середня тривалість життя, рівень грамотності дорослого населення, реальний ВВП в розрахунку на одну особу. Середньосвітове значення ІРЛП, за даними, опублікованими у грудні 2008 р., — 0,743. Високорозвинуті країни мали середню величину цього показника 0,897, а найменш розвинуті — 0,436. Серед 177 держав, які досліджував Світовий банк, Україна

Чи знаєте ви, що...

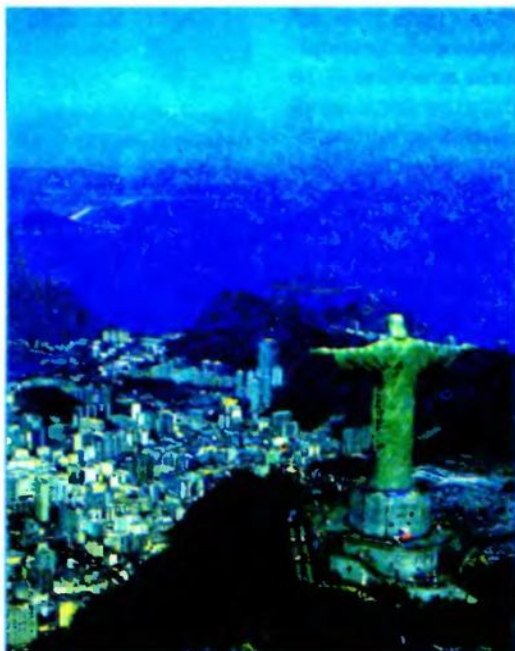
Перші оцінки національного доходу були зроблені в 1934 р. американським економістом Саймоном (Семеном) Кузнецем, випускником Харківського університету. У його роботах уперше з'явилися розрахунки валового доходу і продукту. Уперше доповідь про національний дохід і виробництво за період 1929–1935 рр. було представлено Конгресу США в 1937 р. У 1971 р. Саймон Кузнець став лауреатом Нобелівської премії.

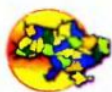
Чи знаєте ви, що...

У більшості високорозвинутих держав (насамперед США, Японії, ФРН), потужні корпорації яких мають свої філії й дочірні підприємства в багатьох країнах і регіонах світу, валовий національний продукт значно більший, ніж валовий внутрішній продукт. Натомість у багатьох країнах, що розвиваються і широко «відчиняють двері» для іноземного капіталу, ВВП суттєво більший за ВНП.

Мал. 104. Бразильське місто Ріо-де-Жанейро, де вперше було порушено проблему сталого розвитку

Чи знаєте ви, що...

За даними, опублікованими в грудні 2008 р., майже всі сусіди України потрапили до групи з високим розвитком людського потенціалу: Угорщина — на 38 місці, Польща — на 39, Словаччина — на 41, Румунія — на 62, Росія — на 67, Білорусь — на 73. Тільки Молдова також серед «середняків» — 113 місце (Україна — 82 місце).

з показником 0,786 — на 82 місці, тобто серед країн із середнім рівнем розвитку людського потенціалу.

Проблеми сталого розвитку України. Зміни в природі під впливом господарської діяльності людини у другій половині ХХ ст. набули катастрофічного характеру. З огляду на це стає зрозумілим, що раціональне використання природних ресурсів, ощадливе ставлення до природи є не просто побажанням, а й життєвою необхідністю. Тому на організованій ООН Всесвітній конференції «Порядок дня на ХХІ століття» у 1992 р. в Ріо-де-Жанейро 179 країнами світу була поставлена проблема сталого (збалансованого, самовідтворювального) розвитку. Це своєрідна програма економічного розвитку людства на ХХІ ст.

Сталий розвиток — це розвиток, що задовольняє потреби сьогодення, але не ставить під загрозу спроможність майбутніх поколінь задовольняти свої

потреби. Він опирається на два основні поняття: *потреби й обмеження*. *Потреби* — це необхідність у чомусь, яка вимагає задоволення, передусім для існування найбідніших верств населення. *Обмеження* стосуються умов використання сучасних технологій і повинні забезпечити здатність природного довкілля задовольняти нинішні й майбутні потреби суспільства.

Центральне місце в понятті «сталого розвитку» посіла проблема врахування довготермінових екологічних наслідків у результаті впровадження певних економічних проектів. Запропоновано чотири основні стратегічні напрямки, які мають забезпечити сталий розвиток на тривалу перспективу. Їх виділяють на основі класифікації природних ресурсів за вичерпністю. За цією ознакою всі ресурси поділяють на *вичерпні* та *невичерпні*. Перші, у свою чергу, поділяють на *відновні* та *невідновні*. До вичерпних належать зокрема мінеральні й лісові ресурси, але якщо лісові відновлюються (виростають нові дерева), то для утворення нафти потрібно мільйони років, тобто такі ресурси невідновні. До невичерпних ресурсів відносять енергію Сонця, внутрішню енергію Землі, води Світового океану, тобто ті, які практично вичерпати неможливо.

Отже, стратегічними напрямками, що забезпечують сталий розвиток, вважають такі:

1) *відновні природні ресурси* (земельні, водні, лісові) повинні встигати відновлюватись, тобто людство має забезпечувати їх просте відтворення;

2) щодо *невідновних природних ресурсів* (корисні копалини) необхідно максимально уповільнити темпи вичерпання їх запасів з перспективою заміни в майбутньому на інші невичерпні чи відновні види ресурсів (часткова заміна нафти, газу, вугілля на альтернативні джерела енергії — сонячну, вітрову, геотермальну, припливів і відпливів, біомаси);

3) щодо *відходів* має бути передбачена можливість зменшення їх кількості на основі запровадження маловідходних та безвідходних, ресурсозберігаючих технологій;

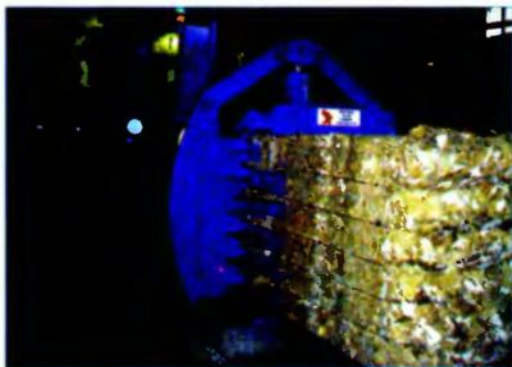
4) *забруднення довкілля* як сумарне, так і за окремими видами, у перспективі не повинне перевищувати його сучасного рівня. Необхідно також шукати можливості для зменшення забруднення до соціально й економічно прийняттого рівня.

Основним соціальним завданням сталого розвитку вважають ліквідацію та викорінення бідності та злиднів, зменшення розриву в рівнях життя між найбіднішими та розвинутими країнами, зменшення розриву в доходах найбагатших та найбідніших верств населення.

Усі стратегічні напрями і завдання, окреслені в програмі сталого розвитку, є актуальними і для України, а тому мають бути визначальними у процесі прийняття рішень щодо соціально-економічного розвитку держави.

Мал. 105. Донузлавська вітрова електростанція є прикладом використання в Україні невичерпних природних ресурсів

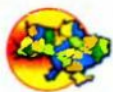
Мал. 106. Переробка макулатури — один зі способів зменшити забруднення довкілля, раціонально використовувати природні ресурси

Закріплюємо та узагальнюємо

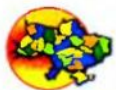
1. Що називають економічним потенціалом країни? Які його складові?
2. Що розуміють під виробничим та працересурсним потенціалами країни?
3. Що називають природоресурсним потенціалом країни?
4. Якими видами природних ресурсів представлені оболонки Землі? Як загалом ними забезпечена Україна?
5. Що таке фінансовий та науковий потенціал?

*Чи знаєте
ви, що...*

Частка відновлюваних джерел енергії в Україні становить менше, ніж 3 % загального споживання, причому 75 % виробляють великі гідроелектростанції, хоча наша країна має потужний потенціал відновлюваних джерел енергії майже всіх видів: сонячної, вітрової, біомаси, геотермальної, малої гідроенергетики.

*Чи знаєте
ви, що...*

Промисловість — це машинно-фабричне виробництво, яке прийшло на зміну мануфактурному виробництву в ході першої промислової революції, або «промислового перевороту», який тривав від останньої третини XVIII ст. до останньої третини XIX ст. Протягом цього часу здійснено перехід від ручної праці до машинного виробництва, від мануфактури до фабрики. Винаходи текстильних машин та парового двигуна (1784 р.) стали епохальним проливом. Промисловість перейшла на якісно нову енергетичну основу — на енергію вугілля й пари.

6. Які показники соціально-економічного розвитку використовують для порівняння різних держав? Яка їх сутність та який порядок розрахунку?
7. Який показник найширше використовують для оцінки якості життя в державі? Яке місце за таким показником посідає Україна серед держав світу?
8. Що таке сталий розвиток суспільства?
9. Які основні стратегічні напрями та завдання сталого розвитку?
10. Як класифікують природні ресурси за вичерпністю?

Набуваємо практичних навичок

1. Зобразіть схематично основні складові економічного потенціалу країни.
2. Пригадавши навчальний матеріал курсу 8 класу, дайте загальну оцінку забезпечення України різними видами ресурсів, що можуть забезпечувати НГК України енергією.
3. Зобразіть схематично класифікацію природних ресурсів за вичерпністю.
4. Охарактеризуйте стратегію стосовно відновних природних ресурсів, яка мала б здійснюватися в Україні. Висновки аргументуйте.

§ 12. Промисловість: загальна характеристика

Пригадаймо

1. Що таке галузь господарського комплексу?
2. Яку частку становить промисловість у ВВП України?
3. Які галузі промисловості вам відомі?
4. Які проблеми постали перед господарським комплексом України на момент проголошення незалежності?

Промисловість як сфера матеріального виробництва. Промисловість — технічно найдосконаліша галузь матеріального виробництва, яка охоплює підприємства, що виробляють електроенергію, знаряддя праці, предмети побуту, видобувають і заготовляють сировину, паливо, переробляють продукцію, вироблену сільським господарством.

Промисловість залишається найважливішою галуззю господарського комплексу розвинутих держав світу. Хоча її частка у ВВП цих країн становить менше, ніж 30 %, але важ-

лівість промисловості визначається тим, що вона має неабиякий вплив на розвиток усіх галузей господарства, особливо на сільськогосподарське виробництво, усі види транспорту, сучасні телекомунікації (Інтернет, телефон, телебачення, радіо). Світова інформаційна система не може функціонувати без використання устаткування й апаратури, що виробляється промисловістю. Сучасна промисловість відіграє вирішальну роль у забезпеченні потреб людей у найрізноманітніших виробках. Функціонування сучасного ринкового господарства також неможливе без оснащення його найрізноманітнішими видами устаткування й апаратури (побутова, комп'ютерна техніка, засоби мобільного зв'язку тощо).

Мал. 107. Комп'ютери-зація в наш час проникла в усі сфери життя суспільства

Промисловість має найбільш розвинену і розгалужену структуру серед усіх видів господарської діяльності. За міжнародними стандартами у ній прийнято виділяти три складові частини, які, у свою чергу, складаються з галузей нижчого порядку. Отже, промисловість поділяють на: 1) добувну промисловість, 2) переробну промисловість і 3) виробництво й розподіл електроенергії, газу та води (мал. 108).

Мал. 108. Основні складові промисловості

Добувна промисловість складається з галузей, які займаються видобутком мінеральних ресурсів. *Переробна промисловість* — це сукупність галузей, зайнятих обробкою або переробкою сировини та напівфабрикатів, випуском кінцевих товарів. Третя складова займається власне виробництвом електроенергії, а також доставкою електроенергії, газу та води до споживачів. За радянських часів розподіл галузей промисловості був дещо інший. Промисловість по-

діляли на дві провідні галузі: 1) *важка індустрія*, тобто сукупність галузей промисловості, які виробляють *знаряддя праці* (машини, обладнання тощо) і *предмети праці* (сировину, паливо тощо). До важкої індустрії належать *паливна промисловість, електроенергетика, чорна металургія, кольорова металургія, машинобудування, хімічна промисловість, лісова і деревообробна промисловість, промисловість будівельних матеріалів*; 2) *легка індустрія*, тобто сукупність *легкої та харчової галузей промисловості, які виробляють предмети народного споживання* (тканини, одяг, продукти харчування тощо).

Місце і роль промисловості в господарстві України.

У 1990 році частка промисловості у ВВП України становила 50,7 %. До 1997 року її частка знизилася до 41,9 %. Це було спричинено передусім відносно більшими обсягами падіння промислового виробництва України порівняно з іншими галузями НГК. Тільки з 1999 року обсяги виробництва продукції промисловості почали в нашій державі зростати (табл. 5). За підсумками 2006 р., вони перевищили виробництво 1990 р.

Таблиця 5.

Рівень промислового виробництва, %

Роки	До попереднього року	До 1990 р.	Роки	До попереднього року	До 1990 р.
1991	95,2	95,2	2000	113,2	57,8
1992	93,6	89,1	2001	114,2	66,0
1993	92,0	82,0	2002	107,0	70,6
1994	72,7	59,6	2003	115,8	81,8
1995	88,0	52,4	2004	112,5	92,0
1996	94,9	49,7	2005	103,1	94,9
1997	99,7	49,6	2006	106,2	100,8
1998	99,0	49,1	2007	110,2	111,1
1999	104,0	51,1	2008	96,8	107,7

Щодо частки промисловості у ВВП, то вона в останні роки має виражену тенденцію до зниження. Це зумовлено передусім випереджувальними темпами зростання сфери послуг. Однак поки що промисловість відіграє провідну у формуванні ВВП країни, даючи більші обсяги виробництва (46,3 %), ніж усі галузі сфери послуг разом узяті.

Відбувається зміна співвідношень і між складовими частинами промисловості (табл. 6).

Структура випуску промислових товарів, %

Складові частини промисловості	2001 р.	2008 р.
Добувна промисловість	10,5	9,9
Переробна промисловість	77,0	75,6
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	12,5	14,5
Промисловість у цілому	100	100

Структурно-виробничі особливості розміщення промисловості України. Найпростішим елементом територіальної організації промисловості є **промисловий пункт**. Це невеликий населений пункт, де є одне промислове підприємство. Якщо таких підприємств є кілька, то поселення називають **промисловим центром**. Промисловий центр за галузевою належністю підприємств може бути одногалузовим (лісовиробничим, металургійним тощо) чи багатогалузовим. Якщо взаємозв'язки між підприємствами в багатогалузових центрах є тісними, то центр розглядають як промисловий комплекс.

Промисловий комплекс — це поєднання взаємопов'язаних (технологічно, через комбінування і кооперування) підприємств на певній території. Економічного ефекту тут досягають за рахунок спільного використання транспортної, енергетичної систем, природних і трудових ресурсів. Промисловий комплекс, який охоплює одне велике місто або кілька порівняно близько розташованих промислових центрів і пунктів, вважають **промисловим вузлом**. Якщо він сформувався в межах міської агломерації, де промислове виробництво відіграє містоутворювальну роль, то його називають **промисловою агломерацією**.

Скупчення промислових агломерацій, вузлів, центрів та пунктів на певній території утворюють **промислові райони**. Виникають вони переважно в регіонах, багатих на різні природні ресурси, особливо мінеральні, що зумовлює значний розвиток багатьох галузей промисловості.

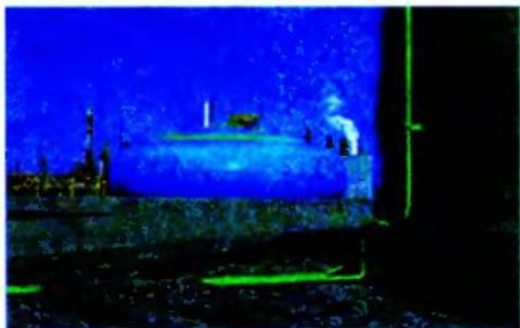
На території України виділяють чотири багатогалузеві промислові райони — Донецький, Придніпровський, Передкарпатський і Прибузький. Найбільший серед них — **Донецький**. Основними галузями в ньому є вугіль-

Становлення промислового виробництва на теренах України почалося з XVIII ст. Тут виникають мануфактурні підприємства, орієнтовані на місцеву сировину (суконні, склоробні заводи і фабрики, миловарні, винокурні тощо), а наприкінці XVIII — у першій половині XIX століття — перші металургійні, металообробні, порцелянофаянсові та цукрові заводи. У другій половині XIX століття розвивається машинна індустрія, починається промислове освоєння запасів кам'яного вугілля і солі на Донбасі, залізної та марганцевої руд у Придніпров'ї, нафти і калійних солей на Передкарпатті.

Мал. 109. Івано-Франківськ — багатогалузевий промисловий центр

Мал. 110. Хімічне підприємство «Стирол» у Горлівсько-Єнакіївській промисловій агломерації

на промисловість, електроенергетика, металургія, хімічна індустрія та машинобудування. До складу промислового району входять Донецько-Макіївська, Горлівсько-Єнакіївська, Стахановсько-Алчевська та Луганська промислові агломерації, а також дев'ять промислових вузлів, найбільші з яких — Лисичансько-Рубіжнський та Краматорсько-Слов'янський.

У **Придніпровському** промислому районі розвинуті електроенергетика, металургія, хімічна промисловість, машинобудування. Він охоплює Дніпропетровсько-Дніпродзержинську, Криворізьку та Запорізьку промислові агломерації, Нікопольський та Білозерський промислові вузли.

Провідними у **Передкарпатському** промислому районі є нафтогазовий, лісовиробничий, хіміко-індустріальний, машинобудівний міжгалузеві комплекси. На його території сформувалися Львівська промислова агломерація та п'ять промислових вузлів (Дрогобицький, Стрийський, Калусько-Долинський, Івано-Франківський та Надвірнянський).

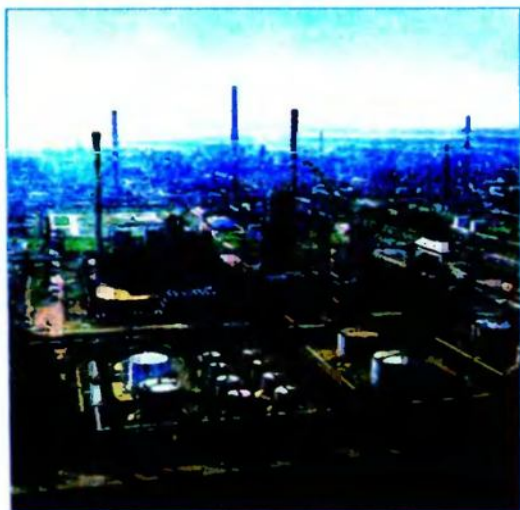
Найменший промисловий район в Україні — **Прибузький**, який спеціалізується на вугільній промисловості, електроенергетиці, хімічній індустрії. Його утворюють два промислові вузли: Нововолинський і Червоноградський.

Серед промислових агломерацій, що не входять до складу промислових районів, найбільшими є Київська, Харківська та Одеська, а серед промислових вузлів — Вінницький, Рівненський, Житомирсько-Бердичівський, Полтавський, Кременчуцький, Кіровоградський, Миколаївський, Херсонський, Сімферопольський тощо.

Усі елементи територіальної організації промислового виробництва, пов'язані між собою, формують загальнодержавний промисловий комплекс України.

Реструктуризація промисловості, шляхи підвищення економічної ефективності національної промисловості.

Загальні риси галузевої структури промисловості України за трьома складовими частинами загалом є подібними до національного господарського комплексу розвинутих країн. Однак, розглядаючи їх детальніше, ми побачимо значні відмінності між ними. Передусім це стосується малої частки в обсягах виробництва предметів

Мал. 111 Відкрите акціонерне товариство «Галичина» у Дрогобицькому промисловому вузлі

народного споживання. Воно сформувалося ще в умовах закритої економіки колишнього СРСР і призвело до проблем із забезпеченням потреб населення як у продукції легкої, так і харчової промисловості. Потужності харчової промисловості були недостатніми для переробки сільськогосподарської сировини, що спричиняло значні її втрати. Зосередження в радянські часи в Україні 35 % потужностей військово-промислового комплексу, 25 % хімічної індустрії колишнього СРСР, надмірна концентрація їх в окремих районах, нераціональне використання енергії, ресурсів призвели до загострення екологічних та соціальних проблем, проблем водо- та енергопостачання.

Промисловість нашої країни до початку 1990-х років розвивалася як складова єдиного народногосподарського комплексу СРСР на основі численних, часто нераціональних економічних зв'язків між підприємствами. Розрив їх з розпадом СРСР негативно позначився на роботі цих підприємств, особливо в машинобудуванні. Постала проблема налагодження виробництва комплектуючих, напівфабрикатів у межах національного комплексу, виходу на ринки інших країн.

До проблем у галузевій структурі промисловості, що дісталися у спадок від радянського минулого, додалися і нові, пов'язані з відчутними змінами у світовій економіці, що відбуваються у результаті запровадження найновіших досягнень науково-технічного прогресу. Усі ці обставини висунули на передній план проблему **реструктуризації (перебудови структури) промисловості**. Вона повинна бути спрямована на пріоритетний розвиток найбільш високотехнологічних галузей. На початок 2008 року в промисловому комплексі України домінували виробництво і прокат сталі, кольорова металургія, органічна та неорганічна хімія, частка яких разом становила близько 94 %. Частка сучасних галузей електротехнічної промисловості та приладобудування, авіаційної, медичної, хімічної, фармацевтичної промисловості не перевищувала 5 %.

Сучасну економічну ситуацію в Україні характеризують край повільним нарощуванням наукомісткого виробництва. Країна, не здатна забезпечити випереджальний розвиток власної науки та наукомістких галузей, годує іноземну науку та промисловість. Реструктуризація промислового виробництва, його розвиток на основі високих та інноваційних технологій стають пріоритетним завданням державної політики на перспективу. Ці зміни повинні здійснюватися паралельно з реформуванням НГК України загалом і забезпечити підвищення рівня життя населення, економічну безпеку країни.

План вивчення галузі промисловості. Для того щоб скласти чітке уявлення про окремі галузі промисловості, їх роз-

*Чи знаєте
ви, що...*

Відсталій технологічній структурі виробництва України відповідає і відстала структура товарного експорту, у якій частка готових виробів становить 30–35 %, частка сировини та напівфабрикатів — 65–70 % (у світовому експорті товарів готові вироби становлять 77,5 %, сировина і напівфабрикати — лише 12,5 %).

Чи знаєте ви, що...

Однією з дуже важливих проблем розвитку промислового виробництва в Україні є те, що за енергозатратами воно продовжує залишатися одним з лідерів у світі. За цим показником наша держава більш ніж удвічі випереджає Росію та Румунію, більш ніж учетверо — Польщу (ще в більшій кількості разів — країни Західної Європи).

міщення, важливо визначити коло питань, які потребують висвітлення, а також послідовність їх розкриття, тобто орієнтовний план вивчення галузі промисловості. Він може бути таким:

1. *Структура галузі.*
2. *Значення галузі.*
3. *Історичні передумови розвитку.*
4. *Виробничі особливості галузі:*
  - а) *види сировини та енергії;*
  - б) *типи підприємств, форми організації виробництва, технологічні особливості виробничого процесу.*
5. *Розміщення галузі:*
  - а) *фактори розміщення;*
  - б) *географія галузі.*
6. *Проблеми й перспективи розвитку.*

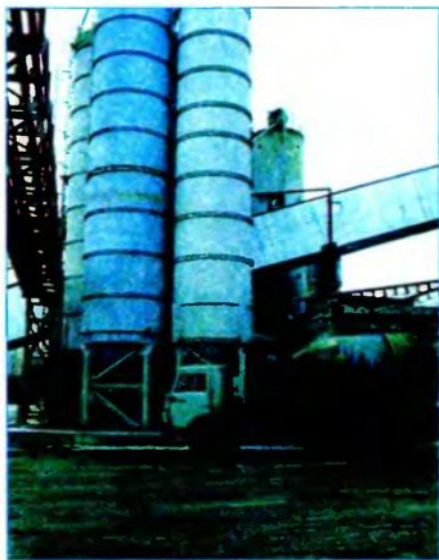
Отже, характеризуючи галузь необхідно з'ясувати, які галузі нижчого порядку до неї входять і яку продукцію виробляє. З'ясувавши це, можна оцінити значення галузі промисловості, тобто які потреби суспільства і якою мірою вона задовольняє, яка її частка в загальному обсязі виробництва промислової продукції тощо.

Оскільки сучасний стан галузі значною мірою залежить від історичних передумов розвитку, то варто пригадати, коли виникли перші підприємства, які темпи приросту обсягів випуску продукції, зміни галузевої й територіальної структури виробництва були характерними для неї на різних етапах історії.

Важливим є питання про виробничі особливості галузі. Адже від особливостей сировини та енергії (палива), типів підприємств (фабрик, заводів, комбінатів), характерних форм організації виробництва (спеціалізації, кооперування, комбінування, концентрації) та певних технологічних особливостей (затрат води, енергії, сировини, палива тощо) залежатиме розміщення підприємств галузі на території країни чи області.

Розміщення галузі є основним питанням географії як науки. Однак тут важливо не лише знати найбільші центри чи райони розміщення підприємств (географію галузі), а й передусім усвідомити закономірності їх розміщення. Вони, у свою чергу, зумовлені певними факторами (чинниками) розміщення, що є специфічними для кожної з галузей. Напри-

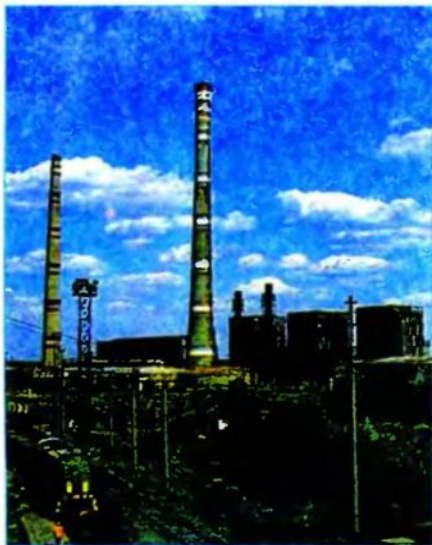
клад, підприємства хлібопекарської промисловості розміщують у великих населених пунктах, де є значна кількість споживачів, оскільки при перевезенні на далеку відстань їх продукція втратить свою товарність. Теплові електростанції

Мал. 112. До складу промисловості будівельних матеріалів входять підприємства, що виробляють цемент

частіше розміщують поблизу родовищ палива для зменшення затрат на його перевезення, оскільки передача електроенергії лініями електропередач обходиться значно дешевше. Таким чином, у першому випадку основним фактором розміщення був споживач, а в другому — паливо.

Кожна галузь має як власні проблеми, так і ті, що створює для суспільства у процесі діяльності. Тому, завершуючи ознайомлення з галузю промисловості, необхідно визначити її основні проблеми, з'ясувати шляхи їх розв'язання, ознайомитись із заходами держави, спрямованими на їх розв'язання.

Мал. 113. Основним фактором розміщення Вуглепiрської ТЕС було наближення до палива (вугiлля)

Закріплюємо та узагальнюємо

1. Яке значення має промисловість у сучасних господарських комплексах розвинутих держав та України?
2. Які складові виділяють у системі промислового виробництва?
3. Як змінювались обсяги промислового виробництва та його частка у ВВП України?
4. Які структурні зміни відбулися в промисловості України? Чому?
5. Що таке *промисловий пункт, центр, вузол, агломерація, район*?
6. Чому промисловість України потребує реструктуризації?
7. За яким планом доцільно вивчати окремі галузі промисловості?

Набуваємо практичних навичок

1. Наведіть приклади й запишіть у зошит відомі вам види промислової продукції, які є: а) тільки засобами виробництва; б) тільки предметами споживання; в) засобами змішаного призначення.
2. Використовуючи таблицю 6, накресліть секторну діаграму частки продукції основних складових промисловості України. Визначте, за даними таблиці 6, їх частку в усьому ВВП держави.
3. Проаналізуйте діаграму галузевої структури промисловості, подану в шкільному атласі, за кількістю зайнятих.

§ 13. Паливна промисловість

Пригадаймо

1. Які галузі входять до складу паливно-енергетичного комплексу?
2. Назвіть природні ресурси, які використовують як енергетичні?
3. Як Україна забезпечена паливними ресурсами?

Структура галузі, значення та історичні передумови розвитку паливної промисловості. *Паливна промисловість* разом з електроенергетикою входить до складу паливно-енергетичного комплексу. Вона займається видобутком паливних ресурсів та переробкою їх на готове паливо. Паливна промисловість складається з галузей другого порядку — *вугільної, нафтової, газової, торфової, сланцевої* (мал. 115).

Мал. 115. Галузевий склад паливної промисловості

Мал. 114. Коксівне вугілля — один з видів високоякісного палива

Значення галузі полягає в тому, що вона забезпечує паливом передусім теплові електростанції, металургійне виробництво, котельні, які забезпечують теплом і гарячою водою населення та підприємства, засоби транспорту (автомобілі, тепловози, судна). До того ж паливні ресурси, особливо нафту і газ, використовують як сировину в хімічній промисловості.

Частка паливної промисловості в загальному обсязі промислового виробництва України у 1990 році становила 5,9 %, у 2000 р. — 10,1 %. Підвищення частки паливної промисловості було пов'язане передусім з тим, що спад виробництва в ній був нижчий, ніж в інших галузях промисловості. За підсумками 2008 року, в Україні вартість видобутих паливно-енергетичних корисних копалин становить близько 4 % усього промислового виробництва, а виробництво коксу і продуктів нафтопереробки — ще близько 8 %. Однак Україна не забезпечує власні потреби у паливно-енергетичних ресурсах, а тому змушена значні обсяги нафти і газу імпортувати.

Основою *паливної промисловості* України є вугілля. Його видобувають у Донбасі з кінця XVIII ст. З 1890-х років почалася промислова розробка нафтових родовищ Передкарпаття. На початку XX ст. відкриті газові родовища в цьому ж районі, а в 1929 р. прокладено перший магістральний газопровід Дашава — Львів. Шахти та нафтогазові промисли України зазнали значних руйнувань у роки Першої та Другої світових воєн. У повоєнний період видобуток палива почався

у Львівсько-Волинському вугільному басейні, Дніпровсько-Донецькому та Причорноморському нафтогазоносних басейнах. Обсяги видобутку всіх основних видів палива помітно зростали і становили у 1975 році: вугілля — понад 216 млн т, газу — близько 69 млрд м³, а нафти — близько 13 млн т. З 1970-х років у нашій країні обсяги видобутку практично всіх видів палива знижувалися. Це передусім пов'язано з тим, що їх запаси вичерпувалися.

За підсумками 2008 року, в Україні видобуто 59,3 млн т вугілля, 20,7 млрд м³ природного та попутного газу, 4,2 млн т нафти та газоконденсату. Однак НГК споживає палива втричі більше, завозячи його з інших країн (передусім нафту та природний газ). Нафтопереробні підприємства України були забезпечені сировиною за рахунок власних обсягів видобутку нафти та газового конденсату лише на 31%, а отже, близько 9,7 млн т сирової нафти було імпортовано нафтопереробними підприємствами України. Ввозили в Україну також готові продукти нафтопереробки.

Вугільна промисловість. В Україні видобувають два види вугілля: кам'яне та буре. Вони мають різну теплотворну здатність. Для бурого вугілля вона настільки низька, що його перевозити не вигідно. Видобувають вугілля двома способами: *відкритим (кар'єрним)* і *закритим (шахтним)*. Тому основними підприємствами галузі є шахти, кар'єри, а також збагачувальні та брикетні фабрики. На збагачувальних фабриках вугілля очищують від домішок, а на брикетних вугільний порошок передусім бурого вугілля пресують у брикети.

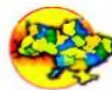
Донецький басейн — головна вугільна база країни. У ньому видобувають 90 % вугілля. Найбільшими центрами видобутку є Донецьк, Макіївка, Горлівка, Павлоград, Димитров, Торез, Ровеньки, Свердловськ. У 60 % шахт Донецького басейну вугілля видобувають на глибинах понад 600 м. Саме ці шахти забезпечують понад половину видобутку. Середня глибина видобутку вугілля в басейні становить 700 м, а максимальна — понад 1400 м. Для 40 % шахт характерні пласти вугілля, які вважаються небезпечними щодо викидів газу.

Складні умови видобутку в Донецькому басейні (значна глибина залягання пластів, тонкі пласти) зумовлюють високу собівартість видобутого вугілля. Через загазованість пластів зростає небезпека вибухів, шахти оснащені застарілим обладнанням, багато з них невдовзі буде закрито або переоснащено. Однак запаси вугілля тут є ще дуже великі, підготовлено десятки ділянок, де можуть бути відкриті нові, високопродуктивні шахти. Завдяки **реконструкції** (заміні старого устаткування на нове, ефективніше), будівництву нових шахт, вугільний басейн і надалі залишиться одним з найбільших у світі з видобутку антрацитів і коксівного вугілля. Фахівці вважають, що тут є можливість

Чи знаєте ви, що...

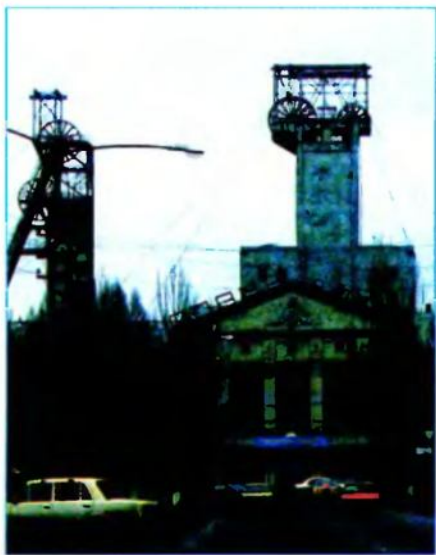
Обсяги видобутку одних видів паливних ресурсів визначають у тоннах (вугілля, торф, нафта, сланці), а інших — у метрах кубічних (газ). Тому для зручнішого обліку всі види палива виражають в одиницях умовного палива. Така одиниця відповідає теплоті, що виділяється при згоранні 1 кг вугілля середньої якості й становить 7000 кал (29,3 кДж). Від спалювання 1 кг нафти тепла отримують в 1,5 разу більше, 1 м³ природного газу — в 1,49 разу більше. Теплота згорання бурого вугілля становить тільки 0,5 енергії, виділеної вугіллям середньої якості, а торфу та горючих сланців — 0,43.

Чи знаєте ви, що...

Вугілля впродовж багатьох років було і залишається основним у структурі видобутку палива в Україні. У 1940 році його питома частка становила 96 %, у 1970 р. — 63 %, у 2000 р. — 71 %, а за підсумками 2008 року — близько 62 %.

Мал. 116. Одна з вугільних шахт у Донецьку

Чи знаєте ви, що...

Уперше вугілля Донбасу було відкрито в околицях Лисичанська у 1721 році. У 1795 році тут уже була відкрита перша шахта. За наступних десять років у декількох шахтах Донбасу було видобуто 40 тис. т вугілля.

збільшити видобуток вугілля до 240 млн т за рік і забезпечити всі потреби України як в енергетичному (для ТЕС) та технологічному (для металургійних підприємств) паливі, так і в сировині для хімічної промисловості.

Вугілля *Львівсько-Волинського басейну* використовують у західних областях України. Собівартість видобутку його нижча, ніж Донецького, через меншу глибину залягання (300–500 м) й більшу товщину пластів (до 1,5 м). Якість його гірша, а тому його використовують як енергетичне паливо. Основними центрами вуглевидобутку є Нововолинськ і Червоноград.

Буре вугілля *Дніпровського буровугільного басейну* видобувають доволі давно. Найбільшими центрами вуглевидобутку є *Олександрія* (Кіровоградська область), *Ватутіне* (Черкаська область), *Коростишів* (Житомирська область). Видобуток здійснюють переважно відкритим способом, оскільки глибина залягання пластів становить 40–60 м. Через низьку теплотворну здатність буре вугілля спалюють переважно на місці видобутку. Завдяки брикетуванню вугілля можна перевозити на незначні відстані. Обсяги його видобутку в останні роки скоротилися.

Нафтова промисловість. Нафтову промисловість поділяють на *нафтодобувну* й *нафтопереробну*. Нафту, на відміну від вугілля, у натуральному вигляді не спалюють. Її переробляють на нафтоперегінних заводах на гас, бензин, мазут, а також мастильні машинні масла, вазелін, гудрон (з якого виготовляють асфальт) тощо. Відходи нафтопереробки використовують як котельне паливо (мазут), а також як сировину для хімічної промисловості.

Видобуток нафти потребує менших затрат, ніж видобуток вугілля. Особливо це стосується *фонтанного* способу, який можливий тільки на нових родовищах. На старих застосовують *насосний* спосіб. Однак цими двома способами вдається видобути лише третину нафти, що є в родовищах. Зараз в Україні на декількох родовищах почали використовувати *сайклінг-процес*, який полягає у виштовхуванні нафти газом, який закачують під великим тиском. Найстаріші нафтодобувні свердловини зосереджені в *Передкарпатті*. Найбільшим є Долинське родовище. Основний район видобутку нафти в країні — *Дніпровсько-Донецький*. Нафта його родовищ високої якості й має значну кількість попутного газу, що сприяє розвитку місцевих газопроводів для газифікації міст і сіл. Найбільшим центром видобутку нафти тут, як і в країні загалом, є *Анастасіївське* родовище (Сумська область).

Основними завданнями нафтодобувної промисловості є модернізація процесів видобування для повнішого видобутку нафти з родовищ, у тому числі зі значних глибин (5–10 тис. м), а також розробки запасів нафти на шельфі Чорного моря.

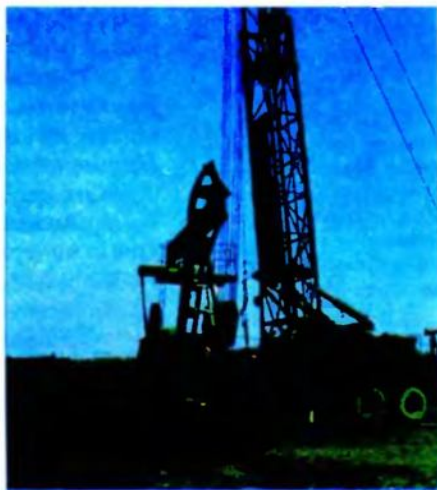
Транспортувати нафту найдешевше суднами-танкерами і трубопроводами. До того ж це значно вигідніше, ніж перевозити продукти її переробки. Тому підприємства нафтопереробної промисловості розміщені в різних регіонах країни. Нафтопереробні заводи *Борислава, Дрогобича, Надвірної* розміщені в місцях видобутку сировини. Підприємства *Одеси, Бердянська, Херсона* орієнтовані на привезену морським шляхом нафту. До Херсона нафта надходить також трубопроводом з Росії. На ній працюють *Кременчуцький та Лисичанський* нафтопереробні гіганти. Отже, розміщення цих підприємств зумовлене наявністю *транспортних шляхів та споживача*.

Проблеми галузі полягають у тому, що нафтопереробні підприємства потребують модернізації, щоб суттєво підвищити вихід якісних світлих нафтопродуктів (бензину, дизельного палива) із сирової нафти. Виробництво бензину на нафтопереробних підприємствах України становило у 2008 р. 3,2 млн т, дизельного палива — 3,7 млн т, мазуту, що здешільшого спалюється на ТЕС, — 2,4 млн т.

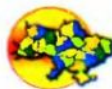
Важливо для України задіяти **термінал** (приспособлення для викачування нафти з танкерів) поблизу Одеси, а також нафтопровід Одеса — Броди для перекачування нафти у прямому напрямку (нині працює у зворотному — реверсному режимі). Це дало б можливість імпортувати нафту з країн Закавказзя та Середньої Азії, а також отримувати доходи від транспортування нафти в Центральну та Західну Європу.

Необхідно обмежувати власне споживання сирової нафти. Потрібно почати виробництво палива та інших хімічних продуктів з вугілля, торфу, горючих сланців, а також ріпаку.

Газова промисловість. Особливістю газової промисловості є те, що видобуток палива тісно пов'язаний з його транспортуванням, адже до родовищ потрібно підвести трубопровід. Споживають газ житлово-комунальні господарства, металургійна та хімічна промисловості, для яких він є важливою сировиною. При спалюванні газ повністю згоряє і практично не забруднює атмосферу. Оскільки влітку потреба в газі є дещо меншою, то в цей період його закачують у газосховища (це старі газові родовища, з яких викачали газ), їх на сьогодні на території України є 13. НГК забезпечує свої

Мал. 117. Закладання нового нафтового родовища

Чи знаєте ви, що...

Уся нафтопереробна промисловість радянської України могла переробляти за рік 62 млн т нафти, хоча реальні потреби республіки в нафтопродуктах були у понад чотири рази меншими.

Мал. 118. Кременчуцький нафтопереробний завод

Чи знаєте ви, що...

Найбільшими родовищами газу в СРСР у 40-х років ХХ ст. було Дашавське, 50-х — Шебелинське. Основні газопроводи з них транспортували газ до Москви.

потреби газу українського видобутку приблизно на 28 %, а решту імпортує з Росії.

Основний район газовидобутку в Україні — **Дніпровсько-Донецький**, якому належить близько 80 % усього газу. Найбільші родовища: *Шебелинське, Хрестищенське*. Родовища **Причорномор'я**, які зосереджені в північній частині Криму (*Глібівське, Джанкойське* та ін.), забезпечують тільки потреби Кримської АР. У **Передкарпатті** газові родовища практично вичерпані. Найбільші серед тих, які ще дають газ, — *Рудківське і Більче-Волицьке*. *Дашавське і Богородчанське* використовують тепер як газосховища.

Основні проблеми галузі полягають у потребі модернізації процесу газовидобутку, розвідки та освоєння нових родовищ, обмеження неефективного використання цього «блакитного» палива.

Мал. 119. Видобуток газу в Карпатах

Використання торфу та сланців.

Торф, як і буре вугілля, через низьку теплотворну здатність має значення лише як місцеве паливо. Близько 70% видобутку торфу припадає на Полісся. Основними споживачами торфу є невеликі ТЕС, житлові будинки. Торф використовують також як органічне добриво та сировину для хімічної промисловості.

Горючі сланці в Україні поки що не використовують. Найбільше родовище цього виду палива в нашій державі —

Бовтиське, яке розташоване на межі Черкаської та Кіровоградської областей. Його поклади оцінюють 3,7 млрд т. Воно є третім за запасами в Європі. Розробку Бовтиського родовища горючих сланців повинні розпочати у 2009 р.

Отже, основним видом палива, яким Україна може забезпечити свої потреби, є вугілля. Нафту й газ наша країна змушена імпортувати. Важливою проблемою для всіх галузей паливної промисловості є впровадження найновіших технологій видобутку і переробки палива.

Закріплюємо та узагальнюємо

1. Який галузевий склад та кінцева продукція паливної промисловості?
2. Яке значення паливної промисловості для НГК України?
3. Як розвивалась паливна промисловість України?
4. Які особливості, географія та проблеми вугільної, нафтової та газової галузей паливної промисловості України?

5. Які особливості та перспективи торфової та сланцевої промисловості України?

Набуваємо практичних навичок

1. Користуючись додатковою літературою чи мережею Інтернет, підготуйте коротке повідомлення про одне з вугільних підприємств України.
2. Знайдіть у додатковій літературі чи джерелах мережі Інтернет інформацію про особливості видобутку і споживання нафти в Україні. Зробіть на основі цієї інформації коротке повідомлення.

Чи знаєте ви, що...

До комплексу, який створюють на основі сланців Бовтиського родовища, входять підприємство з видобутку сланців, завод мастил та теплоелектростанція. Щороку планують видобувати 5 млн т сировини. Основну частину сланців спалюватимуть на ТЕС. Вироблену смолу можна буде використовувати як рідке паливо чи хімічну сировину для отримання бітумів, мастил, фенолів, бензену та в'язких будівельних матеріалів.

§ 14. Електроенергетика

Пригадаймо

1. Які ви знаєте типи електростанцій?
2. Яке значення має електроенергія у житті сучасної людини?
3. Як електроенергетика пов'язана з паливною промисловістю?

Структура електроенергетики, її значення та передумови розвитку. Електроенергетика, як і паливна промисловість, є складовою частиною ПЕК. Продукцією галузі є електроенергія, яку можна виробляти на електростанціях. На цій основі електроенергетику умовно поділяють на *атомну, гідро- й теплоелектроенергетику* (мал. 120). На сьогодні у світі є електростанції ще кількох типів, які поки що дають не дуже значну частину в загальному виробництві електроенергії. З них в Україні є тільки вітрова електроенергетика.

Електрична енергія — універсальний, технічно й економічно найефективніший вид енергії. Її широко використовують у промисловому виробництві, будівництві, забезпечуючи в такий спосіб роботу різних механізмів і агрегатів, на електротранспорті (трамваї, тролейбуси, електропотяги), а також в усіх інших видах господарської діяльності, у побуті (освітлення, використання радіо- й телеапаратури, побутових приладів, комп'ютерів). Питома частка електроенергетики у промисловому виробництві становить зараз близько 12 %. У НГК України вона є однією з галузей експортного значення.

Мал. 120. Галузевий склад електроенергетики

Мал. 121
Канівська ГЕС

*Чи знаєте
ви, що...*

Потужність сучасних електростанцій України така:
ТЕС — 36 млн кВт (65,8 %); АЕС — 13,8 млн кВт (25,2 %); ГЕС — 4,9 млн кВт (9,0 %). У рік це може дати 480 млрд кВт год.

Мал. 122.
Трипільська ТЕС

Перша електростанція загального користування розпочала роботу на території України 1880 р. в Києві. На початку XX ст. струм виробляли невеликі теплові електростанції. Великі ТЕС і ГЕС почали ставати до ладу у 20–30-х роках XX ст. У 1990 р. електростанції України виробили 298,5 млрд кВт·год електроенергії, що майже у 25 разів більше, ніж у 1940 р. Після доволі помітного спаду обсягів виробництва електроенергії зараз вони знову зростають і, за підсумками 2008 р., становили 191,8 млрд кВт·год.

З 1970-х років через уведення в експлуатацію п'яти АЕС почала зменшуватися частка електроенергії, виробленої на інших електростанціях. Однак останнім часом на фоні загального падіння обсягів виробництва електроенергії частка АЕС зросла через певну стабільність у роботі впродовж 90-х років XX ст. За підсумками 2008 року, теплові електростанції виробили по 90,4 млрд кВт·год, атомні — 89,8 млрд кВт·год, гідроелектростанції — 11,5 млрд кВт·год, вітрові — 48 млн кВт·год.

Теплова електроенергетика. Теплові електростанції спалюють паливо, нагрівають воду, перетворюючи її в пару, яку подають під тиском на газові турбіни. Як паливо використовують низькосортне вугілля, торф, мазут, природний газ.

Теплові електростанції (ТЕС) поділяють на **конденсаційні** та **теплоелектроцентралі (ТЕЦ)**. На конденсаційних теплоелектростанціях відпрацьована водяна пара конденсується і знову подається в котел для нагрівання. Конденсаційні ТЕС виробляють лише електроенергію. ТЕЦ виробляють одночасно електричну і теплову енергію (гарячу воду або пару), яку спрямовують по трубах для обігрівання житлових будинків, підприємств. Максимальний радіус використання теплової енергії ТЕЦ становить близько 35 км.

Великі ТЕС розміщують у районах видобутку палива, поблизу річок, що дають воду для охолодження. Це економічно вигідно, оскільки перевозити паливо в кілька разів дорожче, ніж передавати електроенергію лініями електропередач. Великі теплові електростанції побудовані на Донбасі — Луганська, Слов'янська, Старобешівська, Вуглегірська (найпотужніша — близько 4 млн кВт); у Придніпров'ї — Придніпровська, Криворізька, Запорізька; у західних областях — Добровірська, Буштинська, а також поблизу Харкова (Зміївська), Києва (Трипільська), Вінниці (Ладизинська).

Поблизу великих міст будують ТЕЦ, які виробляють електроенергію та тепло. Найбільші серед них побудовані в Києві, Одесі, у Харкові.

Проблеми теплових електростанцій пов'язані з тим, що вони є великими забруднювачами атмосфери. При спалюванні низькосортного вугілля з домішками сірки утворюється діоксид сірки (сірчастий газ), який, сполучаючись із водяною паром у повітрі, спричиняє кислотні дощі. Вугілля, до того ж, не повністю згоряє. Це зумовлено використанням застарілих технологій спалювання палива. Економічно не вигідним і таким, що негативно позначається на довкіллі, є спалювання мазуту. Тому важливим для ТЕС є їх модернізація, налагодження очистки викидів у атмосферу, а також використання золи і шлаку, які нагромаджуються на ТЕС.

Атомна електроенергетика. Позитивним щодо АЕС є незначні об'єми палива, які вона споживає (декілька вагонів за рік), а також те, що Україна багата на уранові руди. У нашій державі в даний час діє чотири АЕС — Рівненська (4 енергоблоки), Південноукраїнська (3 енергоблоки), Хмельницька (2 енергоблоки) і Запорізька (6 енергоблоків, найпотужніша — 4 млн кВт). Чорнобильська АЕС закрита у грудні 2000 року. У 1980-ті роки планувалося спорудження Харківської, Чигиринської, Кримської та Одеської АЕС. Після Чорнобильської катастрофи існували сумніви щодо подальшого розвитку галузі. Однак атомна енергетика в Україні буде надалі розвиватися. Це пов'язано з дефіцитом палива, особливо у правобережній частині країни. Планується до 2030 року добудувати ще 9 нових атомних енергоблоків.

Проблеми галузі полягають у тому, що в Україні необхідно перейти на використання ядерних реакторів з високим ступенем надійності, пристосованих до роботи на низькозбагаченому урані.

Важливо налагодити роботу підприємств, які перероблятимуть уранові руди в готове паливо для АЕС. Поки що його імпортують із Росії, куди надходить руда з українських родовищ. Нерозв'язаними залишаються проблеми поховання й утилізації відходів АЕС. Вони зберігають радіоактивність упродовж сотень років, а тому потребують спеціальних сховищ, які поглинають радіацію. В Україні таке сховище функціонує лише на Запорізькій АЕС.

Мал. 123. Зал управління Зувівської ТЕС

Чи знаєте ви, що...

Загалом в Україні на сьогодні діє 104 енергоблоки теплових електростанцій. 26 із них доволі істотно фізично зношені, оскільки були введені в дію ще в 60–70-ті роки ХХ століття.

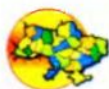

Мал. 124. Хмельницька АЕС

Мал. 125.
Запорізька АЕС

**Чи знаєте
ви, що...**

Енергію води використовували значно раніше, ніж з'явилися перші гідроелектростанції, найчастіше — для приведення в дію механізмів млина. Найдавнішу згадку про водяний млин в Україні датують 1292 роком.

Мал. 126. ДніпроГЕС

Гідро- та альтернативна електроенергетика. ГЕС дають найдешевшу енергію. Однак, якщо вони споруджені на рівнинних річках і водосховища затоплюють великі площі, то втрати від затоплення родючих земель і поселень можуть перевищувати вартість виробленої енергії.

Для більшості ГЕС на Дніпрі характерна саме така ситуація. Це стосується Київської, Канівської, Кременчуцької, Дніпродзержинської та Каховської ГЕС, які разом мають меншу потужність, ніж Буриштинська ТЕС. Тільки ДніпроГЕС-2

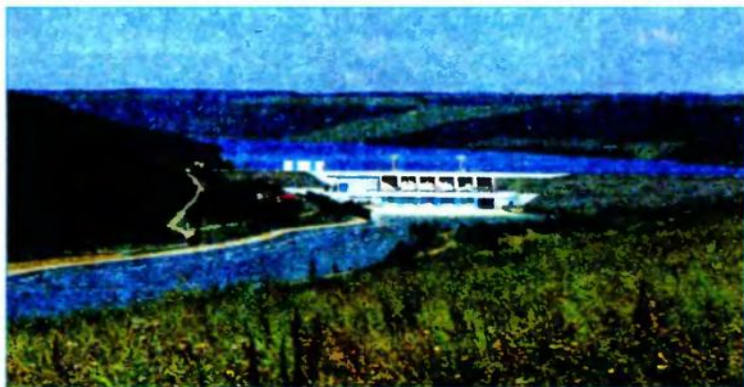
(поблизу Запоріжжя), яка є найпотужнішою (0,8 млн кВт) з усього каскаду, має найменше водосховище, що затопило пороги, зробивши ріку судноплавною.

До великих можна віднести також Дністровські ГЕС-1 та ГЕС-2, Тербле-Ріцьку ГЕС. Усі гідроелектростанції використовують переважно як пікові, тобто такі, які можна ввести в робочий режим у період найбільшого споживання енергії, а вночі — вивести. Щоб краще використати гідроенергію, інколи поблизу ГЕС будують **гідроаккумуляційні електростанції (ГАЕС)**. Суть цього комплексу полягає в тому, що в період малих навантажень на енергосистему електроенергія витрачається на роботу насосів, які перекачують воду на певну висоту в спеціальне водосховище. Під час найбільших (пікових) навантажень вода випускається і крутить додаткові турбіни ГАЕС. Такий комплекс діє на Київській ГАЕС.

У перспективі в Україні планується будівництво не лише атомних та теплових енергоблоків, а й ГАЕС, невеликих ГЕС на середніх і малих річках. Це дасть можливість повніше використати наявні гідроресурси.

Мало в Україні використовується енергія вітру — невеликі вітрові електростанції діють у Криму, Приазов'ї, Передкарпатті. Практично не використовується енергія гарячих джерел (геотермальна), сонячна. Енергію сонячну, вітрову, геотермальну, енергію хвиль та припливів, енергію біомаси, газу з органічних відходів, газу каналізаційно-очисних станцій, біогазів відносять до **альтернативних джерел енергії**. Ці відновлювані дже-

рела енергії становлять альтернативу вичерпним викопним ресурсам.

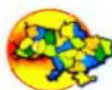
Мал. 127
Дністровська ГЕС-1

Енергосистема. Проблеми енергоспоживання. Електроенергія передається на великі відстані лініями електропередач (ЛЕП). Електростанції України з'єднані між собою в Об'єднану електроенергетичну систему (ОЕС). Її формування завершилося на початку 1990-х років, коли вона охопила всю територію держави.

Створено надпотужну ЛЕП Донбас — Вінниця — Бурштин — Альбертірша (Угорщина), яка проходить через Закарпаття в Угорщину. Друга така ЛЕП з'єднує Хмельницьку АЕС та польське місто Жешув. По них Україна передає за кордон частину виробленої електроенергії.

Ефективне використання енергії є пріоритетним напрямом енергетичної політики більшості країн світу. Це зумовлено передусім вичерпанням невідновлювальних паливно-енергетичних ресурсів та відсутністю реальних альтернатив. Для України здійснення такої політики є ще більш актуальним з огляду на те, що наша країна задовольняє свої потреби в паливно-енергетичних ресурсах за рахунок власного їх видобутку менше, ніж на 50 %. До того ж видобуток власних енергетичних ресурсів здійснюється у складних гірничо-геологічних умовах. З іншого боку, ефективність використання їх у НГК України дуже низька. Затрати енергії на виробництво одиниці продукції в нашій державі сьогодні більш ніж удвічі вищі за витрати в розвинутих країнах Європи.

Основними шляхами розв'язання проблеми надмірного й неефективного енергоспоживання в Україні є відмова від використання застарілого та зношеного устаткування, припинення випуску неефективної (з точки зору енерговикористання) продукції. На їхнє місце мають запроваджу-

Чи знаєте ви, що...

Об'єднана електроенергетична система (ОЕС) України, що здійснює централізоване електропостачання власних споживачів, взаємодіє з енергосистемами суміжних країн, забезпечує експорт, імпорт і транзит електричної енергії.

Мал. 128. ЛЕП Донбас — Вінниця — Бурштин — Альбертірша

*Чи знаєте
ви, що...*

Програма розвитку електроенергетики до 2030 р. передбачає, що загальні обсяги виробництва електроенергії в Україні зростуть до 251 млрд кВт·год у 2015 р. та 420 млрд кВт·год — у 2030 р. Частка АЕС у виробленій електроенергії у 2030 р. становитиме понад 52 %. У структурі споживання також відбудуться помітні зміни. На сьогодні основними споживачами електроенергії є промисловість з часткою споживання 49,6 %, населення — 14,3 %, комунально-побутові споживачі — 8,3 %, транспорт — 5 %. До 2030 р. прогнозують, що частка промисловості у споживанні електроенергії знизиться до 40,4 %, а транспорту до 3,1 %. Частка населення зросте — до 22,2 % та комунально-побутових споживачів — до 12,0 %.

ватись енергоощадливі технології, обладнання та побутові прилади.

Оскільки для цілкового розв'язання цієї проблеми потрібно багато коштів і часу, необхідно спочатку досягати економії енергоресурсів за рахунок здійснення заходів енергозбереження — зменшення втрат під час транспортування, удосконалення режиму використання наявних механізмів та обладнання тощо.

Закріплюємо та узагальнюємо

1. Який галузевий склад електроенергетики?
2. Яка частка електроенергії виробляється на різних типах електростанцій?
3. Яке значення електроенергетики в господарстві України?
4. Які особливості розвитку електроенергетики в Україні?
5. Які види теплових електростанцій діють в Україні?
6. Які особливості атомних електростанцій?
7. Де розміщені ГЕС на території нашої країни? Які їх особливості?
8. Що таке енергосистема?
9. Які проблеми і перспективи використання енергетичних ресурсів в Україні?

Набуваємо практичних навичок

1. За даними, наведеними в тексті параграфа про виробництво електроенергії у 2008 році, обчисліть частку кожного типу електростанцій у відсотках.
2. Позначте на контурній карті найбільші теплові, атомні та гідроелектростанції, згадані в параграфі.
3. Порівняйте фактори, які зумовили розміщення Вуглегірської, Бурштинської та Трипільської ТЕС.

§ 15. Чорна металургія

Пригадаймо

1. Які галузі господарського комплексу споживають найбільше вугілля?
2. Який склад і значення металургійного комплексу?
3. Які родовища руд чорних металів є в Україні?

Структура металургійної промисловості, її значення у господарстві, передумови розвитку. Металургійна промисло-

вість України представлена **чорною** та **кольоровою металургією**. Перша займається видобутком руд чорних металів (залізних, марганцевих, хромових), виплавою чавуну і сталі, виробництвом прокату і феросплавів (мал. 129). В Україні **чавун** отримують за старими технологіями — в доменних печах. Через високий уміст вуглецю чавун крихкий і розтріскується від удару. Після повторної переплавки чавуну у сталеплавильних цехах отримують різні сорти сталі та **феросплавів** (сплави заліза з іншими металами). З остигаючої сталі отримують заготовки певної форми — найчастіше листи, дріт, труби. Цю продукцію в металургії називають **прокатом**.

Прокат є основним конструкційним матеріалом, який використовує машинобудівний комплекс. Зараз чорна металургія в Україні належить до основних галузей промисловості, які мають експортну орієнтацію. У нашій країні на початку 1990-х років видобували 105 млн т залізної руди (13 % світового видобутку), 7,1 млн т марганцевої (близько 9 %), а також виробляли значну частку чавуну (45 млн т), сталі (53 млн т) та прокату (45 млн т). Хоча в середині 1990-х років обсяги виробництва в металургійному комплексі помітно зменшилися, але частка його у вартості промислової продукції суттєво зросла. У 2000–2008 рр. вона становила близько 22 %. У 2008 році підприємства України видобули 72,7 млн т залізної руди, понад 2,7 млн т марганцевої руди, виплавили 31 млн т чавуну, 38 млн т сталі, виробили 20,5 млн т прокату.

Виплавка й використання заліза на території України відомі ще з часів Київської Русі. На Поліссі, у Передкарпатті з болотяних руд на деревному вугіллі виплавили залізо в XIV–XVIII ст. З 1872 року став до ладу в Юзівці (тепер Донецьк) металургійний завод на коксі. У 1913 році в Україні діяло понад 120 металургійних підприємств. У період Першої та Другої світових воєн галузь була повністю зруйнована. У 50-ті роки XX ст. більшість підприємств було відбудовано, почалося спорудження нових заводів, у тому числі в останні роки з використанням киснево-конверторного та бездоменного (в електропечах) способів виплавки сталі.

Виробничі особливості галузі. Сировиною для чорної металургії є залізна й марганцева руди, хроміти, а також металобрухт. Використовують деякі готові кольорові метали. Основним видом палива є кокс, а також природний газ або

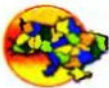

Мал. 129. Основні виробництва в чорній металургії

Мал. 130. Виробництво листового прокату

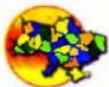

**Чи знаєте
ви, що...**

У 1913 р. в межах України вироблялося 68 % чавуну і 57 % сталі царської Росії. Частка України в загальносоюзному виробництві у 1990 р. становила 48 % чавуну, 40 % сталі, 41 % готового прокату і 36 % сталевих труб.

Мал. 131. Видобуток залізної руди в одному з кар'єрів Криворізького басейну

**Чи знаєте
ви, що...**

Чорна металургія — матеріаломістка галузь. На виготовлення 1 т чавуну витрачають 1,2–1,5 т коксівного вугілля, не менше 1,5 т залізної руди, 0,5 т флюсових вапняків, 30 м³ води.

дрібномелене вугілля. Використовують у металургійному виробництві також флюсові вапняки і доломіти, вогнетривкі глини для печей, формувальні піски.

Для чорної металургії характерні *комбінування і концентрація виробництва*. В Україні понад 90 % виплавленого чавуну, сталі й прокату виробляють комбінати повного циклу з річною виправкою понад 1 млн т. Крім основного виробництва, до складу металургійного комбінату входять коксохімічний завод, агломераційна фабрика, електростанція, азотно-туковий завод, завод будівельних матеріалів тощо (мал. 132).

Агломерат (збагачена залізна руда) разом з коксом і **флюсами** (вапняками, які використовують для видалення зайвих сполук з розплавленого заліза) завантажують у доменні печі. Частина чавуну, яку переробляють на сталь (**переробний чавун**), у рідкому стані надходить до сталеплавильних печей. Охолоджена сталь у вигляді злитків надходить до прокатного цеху, де з них виробляють прокат. З відходів основного виробництва виготовляють цемент, азотні добрива тощо. Тобто на комбінаті повного циклу здійснюють усі стадії виробничого процесу — від видобутку руди до випуску кінцевої продукції.

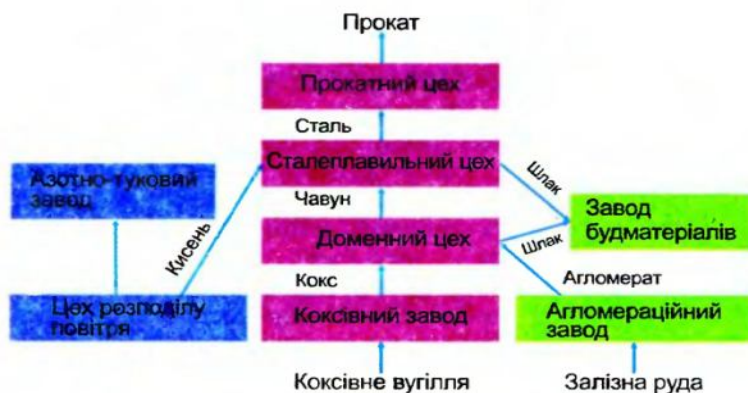
У чорній металургії, крім комбінатів повного циклу (**великої металургії**), є ще заводи **переробної металургії**, що виробляють тільки сталь (з довізного чавуну та металобрухту), прокат чи феросплави.

На багатьох машинобудівних заводах є металургійні цехи (**мала металургія**), які виготовляють для власних потреб сталь, чавунне й сталеве литво.

Раніше сталь отримували в мартенівських печах, які спалюють кокс для виплавки металу. У 2000–2005 роках уже понад 60% цієї продукції давали електropечі та **конвертори** (печі, де із залізної руди безпосередньо виробляють сталь). З'явилася нова підгалузь чорної металургії — **порошкова металургія**. Вона, використовуючи порошки металів, виробляє їх сполуки, що характеризуються високою твердістю, стійкістю проти корозії.

Оскільки понад 75 % собівартості чавуну припадає на сировину і паливо (кокс — 50 %), то й основними факторами розміщення підприємств галузі є **паливний і сировинний**. Переробна і мала металургія орієнтуються на **споживача** (великі машинобудівні заводи), а виробництво сталі в електropечах — на **електроенергію**. Важливе значення для металургійних підприємств має наявність води.

Географія і перспективи чорної металургії. В Україні історично сформувалися і досі існують три основні райони

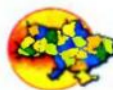

Мал. 132. Схема типового комбінату повного циклу

чорної металургії: *Донецький* (13 заводів), *Приазовський* (5 заводів), *Придніпровський* (14 заводів). Перші два райони орієнтовані переважно на паливо і споживача, а Придніпров'я — на родовища залізних і марганцевих руд, воду Дніпра.

Найбільшим виробником чорних металів і прокату є *Придніпровський* металургійний район, у якому видобувають 95 % залізної й 100 % марганцевої руд, виплавляють близько 50% чавуну, сталі та прокату, а також 66 % сталевих труб і 83 % феросплавів. Тут сформувалися три великі промислові вузли: *Дніпропетровський* (Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Новомосковськ), *Запорізький* (запорізькі заводи «Запоріжсталь», електросталеплавний «Дніпроспецсталь», завод феросплавів) та *Криворізький* (кар'єри, шахти і збагачувальні комбінати залізних руд Кривого Рогу, марганцевих Нікополя, а також металургійні, трубні й феросплавні заводи цих міст). *Кременчуцький* вузол перебуває в стадії формування. Тут діє лише Дніпровський гірничо-збагачувальний комбінат, який працює на рудах Кременчуцького залізрудного родовища. На підприємствах Придніпров'я використовують вогнетривкі глини з місцевих родовищ, а вапняки довозять з Криму.

Донецький металургійний район сформувався на базі місцевих родовищ високоякісного коксівного вугілля, вапняків, залізної руди Кривого Рогу та нікопольського марганцю. Найбільшими центрами чорної металургії на Донбасі є *Донецьк*, *Макіївка*, *Алчевськ*, *Харцизьк*. До найбільших в Україні належать Алчевський комбінат, Донецький, Єнакіївський, Краматорський, Костянтинівський металургійні заводи, Харцизький та Макіївський трубопрокатні заводи. До складу *Приазовського* району чорної металургії входять заводи Маріуполя, а також залізрудне родовище та гірничо-збагачувальний комбінат у Керчі. Один з найбільших заводів повного циклу — «Азовсталь», що в Ма-

Чи знаєте ви, що...

На чорну металургію припадає близько 20 % усього використання прісної води промисловістю. При цьому 30 % спожитої води втрачається безповоротно, а інша частина проходить 5-кратну очистку та повертається на підприємство.

Мал. 133. Доменний цех сталеплавильного комбінату «Запоріжсталь»

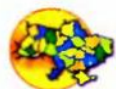

Мал. 134. Комбінат
«Азовсталь»
у Маріуполі

Мал. 135. Випуск
розплавленої сталі з
мартенівської печі

*Чи знаєте
ви, що...*

Унікальним для України явищем є залізниця Донбас — Кривий Ріг, яка є триколіною. В одному напрямку везуть коксівне вугілля, у зворотному — залізрудний концентрат.

ріуполі, працював раніше на збагаченому, очищеному від домішок агломераті з керчинських руд, який привозили сюди суднами. Проте зараз руда надходить до Маріуполя передусім із Криворіжжя, а коксівне вугілля — з Донбасу. На цій же сировинній та енергетичній базі в Маріуполі працює ще один потужний металургійний комбінат — імені Ілліча. Металургія Приазовського району забезпечує металом місцеві машинобудівні підприємства, частина продукції експортується морським шляхом.

Чорна металургія є одним з найбільших забруднювачів атмосферного повітря, води. На місто Кривий Ріг припадає 10 % забруднень атмосфери в Україні. Тому необхідно поліпшити очистку викидів у повітря, переходити на замкнутий цикл використання води.

Із середини 1990-х рр. постала проблема постачання галузі коксівним вугіллям, зумовлена значним падінням обсягів його видобутку. Актуальним залишається питання подальшої реконструкції підприємств, які сьогодні функціонують, підвищення частки електро- та киснево-конверторної сталі, прокату в загальному обсязі продукції, урізноманітнення її асортименту, підвищення якості.

Розв'язуючи ці проблеми, Україна й надалі повинна залишатися одним з найбільших у світі виробників чорних металів, експорт яких давав їй у 2000–

2008 роках майже третину валютних надходжень.

Закріплюємо та узагальнюємо

1. Яку продукцію виробляє чорна металургія?
2. Як зародилася чорна металургія і яке її сучасне значення в НГК України?
3. Які виробничі особливості чорної металургії?
4. Які підприємства входять до складу металургійного комбінату?
5. Охарактеризуйте три основні райони розміщення чорної металургії на території країни і фактори, якими зумовлена така географія підприємств.
6. Які проблеми і перспективи розвитку чорної металургії?

Набувасмо практичних навичок

Чи знаєте ви, що...

1. Накресліть схему галузевого складу металургійного комплексу й основних його виробництв.
2. Позначте на контурній карті основні підприємства й райони розміщення чорної металургії.

§ 16. Кольорова металургія

Пригадаймо

1. Який галузевий склад металургійного комплексу?
2. Які метали, крім заліза, хрому й марганцю, вам ще відомі?
3. Які родовища руд кольорових металів в Україні вам відомі?

За рівнем концентрації виробництва чорних металів Україна посідає одне з перших місць у світі: 98 % чавуну і 97 % сталі виробляють підприємства, які щороку виплавляють понад 1 млн т). Усі вони належать до найбільших промислових підприємств.

Структура галузі, її значення та передумови розвитку.

До **кольорової металургії** належить видобуток і збагачення руд кольорових металів, виплавка металів і сплавів, виробництво прокату. До кольорових належать усі інші метали, крім уже названих чорних (заліза, хрому і марганцю). Серед **основних** виділяють **важкі** (мідь, свинець, цинк, олово, нікель), **легкі** (алюміній, магній, титан) та **малі** (ртуть, кобальт) метали. Крім основних, галузь переробляє **легуючі** (вольфрам, молібден, ванадій), **дорогоцінні** (золото, срібло, платина), **рідкісні й розсіяні** (цирконій, германій, селен) метали, а також алмази, топази та інші мінерали (мал. 136).

Кольорові метали є також важливими конструкційними матеріалами для машинобудування. Кольорові метали завдяки різноманітним властивостям (тепло- та електропровідності, хімічній стійкості) знаходять широке застосування

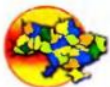
Мал. 136. Склад кольорової металургії

**Чи знаєте
ви, що...**

В Україні є потужна сировинна база титану. Розвідані запаси ільменітових руд за сумарними ресурсами перевищують світові запаси ільменіту. Усього відомо 40 родовищ, з яких 12 детально розвідані й розробляються. Найбільшими серед них є: Іршанське, Стремигородське (Житомирська обл.) і Самотканське (Дніпропетровська обл.).

**Чи знаєте
ви, що...**

Первістком кольорової металургії в Україні вважають Микитівський ртутний завод, який вступив у дію в 1887 році. У 1933 році започатковано виробництво цинку в Костянтинівці й алюмінію — в Запоріжжі.

Мал. 137 Магнісне виробництво в Запоріжжі

у приладобудуванні, виробництві радіоелектронної техніки, реактивних двигунів тощо. В Україні галузь представлена тільки деякими видами виробництва. Це пов'язано з незначними запасами сировини.

Перші підприємства кольорової металургії (з виплавки ртуті й цинку) побудовані на Донбасі наприкінці XIX століття. Після Другої світової війни налагоджено виробництво титану, нікелю, латуні тощо.

Виробничі особливості. Сировина для металургії кольорових металів має дві важливі особливості, які зумовлюють суттєві відмінності галузі від чорної металургії. Перша з них полягає у *бідності руд на вміст корисного компоненту*. Так, типові серед тих, які використовують для виробництва міді, свинцю, цинку, олова, містять усього кілька відсотків основного металу, а інколи менше, ніж 1 %. Тому вони потребують *збагачення*. Збагачення — це виробничий процес, який спрямований на підвищення концентрації корисного елемента в руді. Після збагачення з руд отримують концентрати з масовим вмістом металу 40–60 %.

Другою особливістю руд кольорових металів є їхня *комплексність*, тобто наявність у руді кількох металів. Число попутних складових у деяких рудах може становити десять і більше. Серед них найчастіше трапляються цинк, золото, срібло, нікель та інші метали, а також сірка. Наявність технологічних процесів розділення металів, необхідність використання попутних компонентів руди і виробничих відходів зумовлюють потребу комбінування виробництва в кольоровій металургії.

Для виплавки більшості важких металів необхідна значна кількість коксівного вугілля. Виплавка легких металів потребує багато електроенергії (алюміній — 18 тис. кВт·год/т, титан — 30–60 тис. кВт·год/т металу). Таке виробництво називають *енергоємним*.

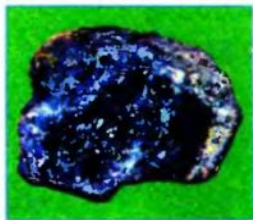
Розміщення галузі та перспективи розвитку. Визначальними факторами розміщення підприємств кольорової металургії є *сировинний та паливно-енергетичний*. Через високу частку корисного компонента в рудному концентраті після збагачення часто спостерігається просторовий розрив між збагаченням руд та виробництвом з них чистого металу й сплавів. Гірничо-збагачувальні комбінати тяжіють до районів видобутку руди, а також орієнтуються на водні ресурси (процес збагачення потребує багато води). Металургійні заводи, що виплавляють важкі кольо-

рові метали з концентратів, розміщують переважно поблизу паливних баз, а підприємства з виплавки легких металів — поблизу джерел дешевої електроенергії.

Серед галузей кольорової металургії в Україні провідне місце посідає виробництво алюмінію. Працює **алюмінієва промисловість** на довізних (із Бразилії, Гвінеї, Ямайки, Австралії) бокситах, які переробляють на *Миколаївському глиноземному заводі*. Для подальшої переробки сировина надходить на Дніпровський алюмінієвий завод у *Запоріжжі*. Завод алюмінієвих сплавів діє також у *Свердловську* (Луганська область).

Титано-магнієвий комбінат орієнтується також на дешеву електроенергію й розміщений у *Запоріжжі*. Магнієву сировину довозять зі Стебника (Львівська область), Калуша (Івано-Франківська область) і Сиваша, а титанову — з Іршанського гірничо-збагачувального комбінату (Житомирська область), Кримського заводу діоксиду титану, а також родовищ Дніпропетровської області. На базі титанових пісків Малишівського родовища працює у Вільногірську (Дніпропетровська область) Верхньодніпровський гірничо-металургійний комбінат, який виробляє ільменітовий, рутиловий та цирконієвий концентрати.

Найбільші підприємства індустрії **важких та рідкісних металів** є в Кіровоградській та Донецькій областях. На базі місцевих руд, електроенергії Південноукраїнської АЕС та привозному вугіллі працює *Побузький нікелевий завод*. *Костянтинівський цинковий завод*, побудований у 1930-х роках, орієнтувався на паливні ресурси Донбасу та цинковий концентрат з Казахстану, Росії. Сучасне цинкове виробництво потребує більше електроенергії, ніж палива. Цинк з Костянтинівки частково надходить на *Артемівський завод*, де виробляють латунь (сплав міді й цинку), латунний і мідний прокат. Мідь і свинець імпортують з Росії. На Донбасі є і найдавніший *Микитівський ртутний комбінат*, що має

Мал. 138. Свинцево-цинкова руда Мужіївського родовища на Закарпатті

Мал. 139. Миколаївський глиноземний завод

Мал. 140. Підприємство «Укрцинк» у Костянтинівці

кар'єри з видобутку ртутної руди (кіноварі) та збагачувальну фабрику. У Світловодську (Дніпропетровська область) працює Дніпровський завод чистих металів, який випускає тверді сплави і напівпровідникові матеріали. Отже, в Україні сформувалося два основні райони розміщення підприємств кольорової металургії — *Донецький та Придніпровський*.

Проблеми кольорової металургії пов'язані з потребами розширення сировинної бази підприємств, подальшої модернізації з метою повного викорис-

тання усіх компонентів руд та відходів виробництва, повнішого очищення викидів у довкілля. Розв'язанню сировинної проблеми має допомогти освоєння давно відомих запасів алюмінієвої сировини у Дніпропетровській та Закарпатській областях; розвіданих запасів міді у Волинській області; золота на Закарпатті й поблизу Кривого Рогу та в Донецькій області, свинцево-цинкових руд у Донбасі. Важливими напрямками розвитку галузі є розширення виробництва кольорових металів із вторинної сировини, металообробку, переробка відходів, збільшення експортної орієнтації ртутного, титано-магнієвого виробництв.

Чи знаєте ви, що...

Є два кольорових метали, яких Україна вивозить за кордон більше, ніж увозить: мідь і алюміній. Основна експортна група товарів з міді складається з нерафінованої міді у зливках, плоский і круглий прокат з мідних сплавів і рафінованої міді. Серед алюмінієвої групи металів за кордоном мають попит «український» первинний алюміній та алюмінієві сплави. Провідними групами в імпорті кольорової металопродукції в Україну є алюмінієва, мідна й цинкова сировина, частка яких становить понад 80 % загальної кількості імпортованої продукції кольорової металургії.

Закріплюємо та узагальнюємо

1. Які метали належать до кольорових?
2. Де і коли з'явилися перші підприємства кольорової металургії в Україні?
3. Які особливості сировини та технології виробництва кольорових металів?
4. Які фактори зумовлюють розміщення підприємств кольорової металургії? Чому?
5. Де розташовані найбільші підприємства з виробництва легких та важких кольорових металів? Чому?
6. Які проблеми й перспективи розвитку кольорової металургії України?

Набуємо практичних навичок

1. Випишіть у зошити по дві назви найбільших центрів кольорової металургії легких і важких металів. Проаналізуйте і порівняйте фактори, що зумовили розміщення цих підприємств.

2. Позначте на контурній карті підприємства кольорової металургії.
3. Користуючись додатковою літературою і джерелами мережі Інтернет, підготуйте коротке повідомлення про виробництво одного з кольорових металів на підприємствах України.

Чи знаєте ви, що...

В Україні найбільшими споживачами кольорових металів є Харківська, Київська, Запорізька, Дніпропетровська та Донецька області. На них припадає близько 70 % споживання алюмінію та 75 % міді. Це зумовлено тим, що в цих областях найбільш розвинуте приладобудування, верстатог- і тракторобудування, авіа- й автомобілебудування.

§ 17. Машинобудування

Пригадаймо

1. Для якої галузі промисловості найбільше значення має металургія? Чому?
2. Які види продукції виробляють машинобудівні підприємства України?
3. Яке значення має продукція машинобудування для НГК України?

Структура машинобудування, значення та передумови розвитку. До **машинобудування** відносять виробництва, які входять до кількох десятків галузей і підгалузей, пов'язаних між собою спільністю технологій та сировини. Залежно від призначення продукції, яку випускає машинобудування, його поділяють на *важке, транспортне, сільськогосподарське, виробництво устаткування для легкої та харчової промисловості* тощо (мал. 141).

Транспортне машинобудування у свою чергу поділяють на суднобудування, літакобудування тощо.

Галузі комплексу випускають найрізноманітнішу продукцію, без якої сьогодні не може обійтись жодна галузь господарського комплексу країни. Вони забезпечують технічну озброєність, комплексну механізацію й автоматизацію. Тому рівень розвитку машинобудівного комплексу значною мірою

Мал. 141 Галузевий склад машинобудування

Мал. 142. Спорудження судна на суднобудівному підприємстві в Миколаєві

визначає економічний розвиток країни загалом.

Машинобудівному комплексу України на початку 1990-х років належало понад 30 % загального обсягу промислової продукції. Проте економічна криза 1990-х років найбільше позначилася саме на роботі машинобудівних підприємств. У результаті частка вартості продукції машинобудування у період 2000–2007 рр. становила тільки близько 13 % усього

промислового виробництва. В основному за рахунок деяких галузей машинобудування все-таки виробляє сучасну, конкурентоспроможну на світовому ринку продукцію (судна, літаки, ракети тощо).

Машинобудування виникло в Україні у першій половині XIX століття. На початку XX століття відносно розвинутими були тільки сільськогосподарське й транспортне машинобудування (виробництво паротягів, вагонів, суден). Особливо швидкими темпами комплекс почав розвиватися з другої половини XX ст., коли створювались нові галузі — приладобудування, авіаційна, електронна промисловість, виробництво обчислювальної техніки тощо.

Виробничі особливості та фактори розміщення.

Основною сировиною для машинобудування є продукція металургійного комплексу. Поряд з тим воно не може обійтися без великої кількості конструкційних матеріалів, які виготовляють лісова, хімічна, легка галузі промисловості. Деякі види машинобудування (виробництво екскаваторів, устаткування для металургії тощо) потребують значної кількості металу. Їх відносять до *металомістких* галузей комплексу. Загалом підприємства машинобудування в Україні споживають третину виготовленого прокату, 40 % чавунного та 67% сталевого литва. Більшість галузей машинобудівного комплексу необхідно віднести до *трудомістких*. Особливо це характерно для приладобудування, електронного та електро-

Мал. 143. Структура типового машинобудівного підприємства

технічного машинобудування, де металу споживається мало, але необхідно затратити багато праці. На цих підприємствах зайнята значна кількість кваліфікованих працівників.

Для машинобудування характерні *спеціалізація* і *кооперування* підприємств. Це зумовлено тим, що для виробництва більшості сучасних машин (літаків, комп'ютерів, телевізорів) потрібно десятки тисяч різноманітних деталей. Налагодити їх випуск на одному підприємстві просто неможливо. Тому машинобудівні заводи часто мають вузьку спеціалізацію. Машинобудівні підприємства повинні мати десятки, а то й сотні зв'язків з іншими підприємствами, які постачають деталі, комплектуючі, сировину. Тобто кооперування є необхідною формою організації виробництва в машинобудівному комплексі.

Галузевий склад, форми організації виробництва, технологічні особливості зумовлюють фактори, що визначають розміщення машинобудівних підприємств. Основними серед них є: *сировина* (металургійна база), *кваліфіковані трудові ресурси*, *транспортні шляхи* і *споживач*. Підприємства машинобудівного комплексу розміщені переважно в містах, де є кваліфіковані трудові ресурси і перетинаються транспортні магістралі. До великих міст тяжіють особливо трудо- і наукомісткі галузі машинобудівного комплексу, а металомісткі — до районів з розвинутою чорною металургією.

Виробництво сільськогосподарської техніки, обладнання для вугільної, нафтової, харчової промисловості орієнтоване на споживача. Часто поєднуються два, три й усі чотири основні фактори розміщення машинобудівних підприємств. Дуже мала залежність від природних умов і ресурсів визначила майже рівномірне розміщення машинобудування на території України.

Географія та перспективи машинобудування. Підприємства, що виготовляють машини й устаткування для металургії, гірничодобувної, хімічної промисловості, паливно-енергетичного комплексу, відносять до *важкого машинобудування*. Вони розміщені переважно на Донбасі та Придніпров'ї. До найбільших належать *Новокраматорський та Горлівський машинобудівні, Харківський турбінний заводи*. Великими центрами важкого машинобудування є також Донецьк, Луганськ, Кривий Ріг, Дніпропетровськ.

Транспортне машинобудування спеціалізується в Україні на виробництві майже всіх транспортних засобів. Тепловодозбудування зосереджено в Луганську й Харкові. У Луганську налагоджено виробництво трамваїв. Вантажні вагони виробляють у *Стаханові, Дніпродзержинську, Кременчуку, цистерни — у Маріуполі*.

Розвинуте в нашій країні також суднобудування, най-

Мал. 144. Виробництво телевізорів належить до трудомістких видів виробництва машинобудування

Чи знаєте ви, що...

Львівський завод «Електрон» виготовляє повний модельний ряд телевізорів з розмірами екрану від 37 до 72 см, а також рідкокристалічні (LCD) телевізори розміром від 51 до 81 см. У 2006 р. на загальнодержавному рівні підприємство удостоєно звання «Кращий роботодавець року», а телевізори «Електрон» визнані «кращим вітчизняним товаром року».

Мал. 145. Продукція Харківського заводу важкого машинобудування

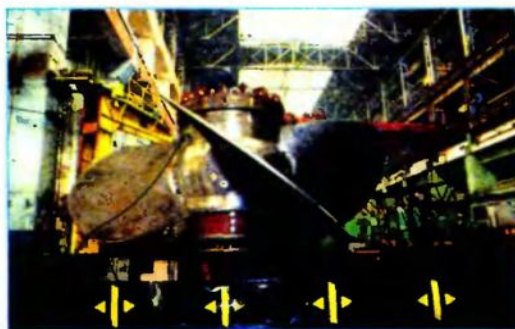

Мал. 146. Трамвай
Луганського тепловозо-
будівного заводу

Мал. 147. Автубус, ви-
готовлений на Львів-
ському автобусному
заводі

Мал. 148. Виготов-
лення турбіни ГЕС на
Харківському турбінно-
му заводі

більшим центром якого є *Миколаїв*. Тут працюють три суднобудівні заводи, які випускають морські судна різного призначення. Центрами морського суднобудування є також *Херсон*, *Київ*, *Керч*, а річкового — *Київ*, *Запоріжжя*, *Херсон*, *Ізмаїл*.

Автомобілебудування розвинуте у *Львові* (автобусний завод та завод автонавантажувачів), *Кременчуку* (завод великовантажних автомобілів), *Запоріжжі* та *Іллічівську* (заводи легкових автомобілів), *Мелітополі* (моторний завод). В останнє десятиріччя розпочато випуск тролейбусів у *Львові*, *Дніпропетровську* та *Києві*, автобусів малої місткості у *Черкасах* та *Луцьку*.

Центрами літакобудування в Україні є *Київ*, *Харків* і *Запоріжжя* (авіадвигуни), виробництва космічної техніки — *Дніпропетровськ*.

Електротехнічне машинобудування, яке спеціалізується на випуску електричних двигунів, апаратів, приладів, кабелю та іншої продукції, що призначена для передачі й споживання електроенергії, представлене заводами в *Харкові*, *Києві*, *Запоріжжі*, *Полтаві*, *Львові*, *Донецьку* тощо.

Підприємства *електронної та радіотехнічної промисловості* розташовані переважно у великих містах, де зосереджені висококваліфіковані трудові ресурси, науково-дослідні інститути. Серед них виділяються радіоелектронні підприємства *Львова*, *Києва*, *Дніпропетровська* і *Сімферополя*, електронних мікроскопів у *Сумах*. У наш час на цих підприємствах здійснюється переважно складання кінцевої продукції з комплектуючих, що надходять від провідних світових виробників.

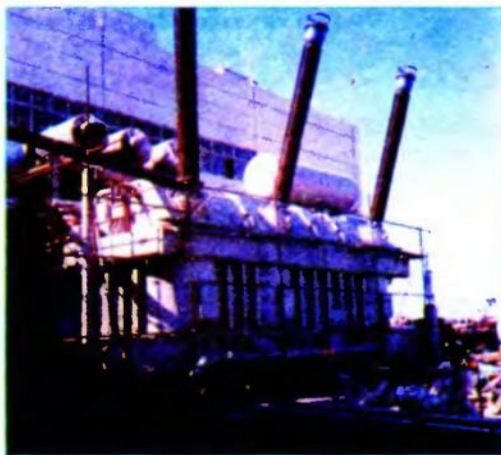
Найбільшими центрами *верстат- і приладобудування* в Україні є *Київ*, *Харків*, *Дніпропетровськ*, *Одеса*, *Краматорськ*, *Запоріжжя*, *Донецьк*, *Львів*.

Основні підприємства *тракторно-го і сільськогосподарського машинобудування* розмішені в *Харкові* (тракторний завод), *Дніпропетровську*, *Тернополі* та *Ромнах* (бурякозбиральних комбайнів), *Херсоні* (кукурудзозбиральних комбайнів), *Кіровограді* (тракторних сівалок), *Одесі* (плугів і культиваторів), *Хмельницькому* (кормозбиральних комбайнів). Зараз обсяги виробництва на цих підприємствах сильно скоротилися через

те, що вони не витримують конкуренції з імпортною технікою.

Основні проблеми машинобудівного комплексу України пов'язані з необхідністю подальшого розвитку економічних зв'язків для постачання комплектуючих, підвищення якості продукції відповідно до міжнародних стандартів, розширення ринків її збуту як усередині країни, так і у світі.

У багатьох країнах виникли так звані *технополіси* — міста передових (високих) технологій, наукових досліджень і проектно-конструкторських розробок у відповідних галузях виробництва.

Мал. 149. Продукція заводу «Запоріжтрансформатор»

Закріплюємо та узагальнюємо

1. Які основні галузі входять до машинобудівного комплексу?
2. Які особливості розвитку і сучасного стану машинобудування в Україні?
3. У чому полягає значення машинобудування для економіки країни?
4. Які фактори впливають на розміщення підприємств машинобудівного комплексу?
5. Які особливості географії провідних галузей машинобудування?
6. Які проблеми і перспективи машинобудівного комплексу України?

Чи знаєте ви, що...

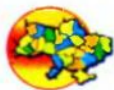
Ідея створення технополісів як компактних науково-промислових міст, де розробляються найновіші технології та розвиваються наукомісткі галузі виробництва, зародилась ще на початку 1950-х років у США. Нині ареал поширення технополісів доволі великий — вони склалися в Західній Європі, Північній Америці і Південно-Східній Азії.

Набуваємо практичних навичок

1. Аналізуючи карти, з'ясуєте закономірності розміщення на території країни підприємств метало- та трудомісткого машинобудування.
2. Позначте на контурній карті центри транспортного машинобудування.
3. Користуючись додатковою літературою, підготуйте коротке повідомлення про виробництво одного з видів продукції машинобудування в Україні.

Чи знаєте
ви, що...

§ 18. Хімічна промисловість

Пригадаймо

Хімічна промисловість відрізняється від більшості інших галузей можливістю створювати нові матеріали з певними властивостями, що використовуються у космічній техніці й будівництві, харчовій і легкій промисловості, сільському господарстві й медицині.

1. Що вивчає хімія?
2. На які дві частини поділяють хімічну науку?
3. Які класи неорганічних сполук вам відомі?
4. Запаси якої хімічної сировини є в Україні?
5. Які за складом мінеральні добрива використовують у землеробстві?

Структура галузі, її значення та історичні передумови розвитку. Хімічна промисловість виготовляє продукцію, використовуючи хімічні методи переробки сировини й матеріалів. До неї входить значна кількість галузей, а тому можна

розглядати її як **хіміко-індустріальний комплекс**. У галузевій структурі хімічної промисловості виділяють дві великі групи галузей: **основна (неорганічна) хімія** і **промисловість органічного синтезу**.

Групу основної хімії утворює **гірничо-хімічна** промисловість, що займається видобутком хімічної сировини, та власне **основна хімія**, що виробляє мінеральні добрива (азотні, калійні, фосфатні), сульфатну кислоту, соду тощо. До групи галузей **промисловості органічного синтезу** входять: **хімія органічного синтезу** (виробництво органічних напів-

фабрикатів — етилену, ацетилену, бензолу, етилового спирту, оцтової кислоти тощо); **виробництво полімерів** (синтетичних смол, каучуку, пластмас, хімічних волокон); **переробка полімерів** (виробництво шин, гумотехнічних виробів, виробів із пластмас) (мал. 151).

Мал. 150.
Виготовлення виробів
із пластмаси

Мал. 151 Галузевий
склад хімічної промис-
ловості

Крім основних великих груп, виділяють групу інших галузей хімічної промисловості, куди відносять лакофарбову, фотохімічну, виробництво хімічних реактивів тощо.

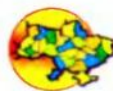
Хімічна промисловість за часткою виробленої продукції й кількості зайнятих працівників значно поступається машинобудуванню (6,4 % промислової продукції, за підсумками 2007 року). Водночас вона є однією з галузей, які забезпечують науково-технічний прогрес. Вона постачає галузям промисловості нові матеріали з різними властивостями, що можуть замінити чорні й кольорові метали, цінну деревину, натуральну вовну, бавовну, льон. Багато видів продукції хіміко-індустріального комплексу використовують для підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва (мінеральні добрива, отрутохімікати, мікроелементи). Зараз немає такої галузі господарства, яка не використовувала б продукцію хімічної промисловості. Окремі виробництва хімічної промисловості України мають експортне значення.

Хіміко-індустріальний комплекс України почав формуватися наприкінці XIX ст. на Донбасі з підприємств, які виробляли соду. Заводи синтетичних матеріалів були побудовані перед Другою світовою війною. У 50-ті роки XX ст. швидко нарощувалися потужності з виробництва мінеральних добрив, а також соди, аміаку, лугів, кислот. Значно збільшився випуск продукції хімічної індустрії з 1961 до 1970 р. (у 4 рази).

Зараз хіміко-індустріальний комплекс України представлений широким спектром галузей і виробництв. Однак на його роботі також позначилися кризові процеси в НГК країни.

Виробничі особливості та фактори розміщення. Хімічна індустрія вирізняється *надзвичайно широкою сировинною базою*. Вона використовує нерудну мінеральну (хімічну) сировину із земних надр (калійна та кам'яна солі, фосфори, апатити, сірку), паливні мінеральні ресурси (нафту, природний газ, вугілля, сланці, озокерит), відходи чорної та кольорової металургії, лісової, харчової та легкої промисловості. Використовуючи сировину з інших галузей, хімічна індустрія *комбінується та кооперується* з ними. Характерна для неї й концентрація виробництва, що здійснюється шляхом об'єднання підприємств або збільшенням потужностей технологічних ліній.

Окремі галузі хімічної промисловості мають свої специфічні особливості. Багато з них потребують значної кількості води для здійснення технологічних процесів. Виробництво волокон є й доволі трудомістким. Для інших галузей хімічної індустрії потрібна значна кількість палива чи електроенергії. Отже, галузі хімічної промисловості загалом належать до

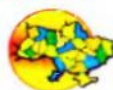

Чи знаєте ви, що...

Розрізняють штучні й синтетичні хімічні волокна. Штучні одержують із природних полімерів — переважно з целюлози (ацетатні, віскозні й мідоаміачні волокна), а синтетичні волокна (анід, капрон, лавсан, нітрон) виробляють із синтетичних смол.

Мал. 152. Синтетичні волокна, які виробляють підприємства промисловості органічного синтезу

Чи знаєте ви, що...

Коксохімічне виробництво — галузь основної хімії, що вимагає комплексного поєднання з металургією. Висококалорійний газ, що утворюється при коксуванні вугілля, надходить до мартенівських печей для виплавки сталі, використовується у прокатному виробництві й у виготовленні азотних добрив. З доменних і коксових газів, смол виробляють сульфатну кислоту, медичні препарати, пестициди й гербіциди, барвники, пластмаси, мінеральні добрива.

Мал. 153. Підприємство основної хімії в Лисичанську

Мал. 154. Калуський концерн «Лукор»

Мал. 155. Северодонецьке підприємство хімії органічного синтезу

матеріаломістких, що зумовлюється великими затратами сировини на одиницю продукції (на 1 т капролактаму потрібно 8 т сировини). Тому основними факторами розміщення підприємств хімічної промисловості є: *сировинний, паливно-енергетичний, споживчий, водний*. На територіальний розподіл багатьох виробництв хімічної промисловості має вплив також *екологічний принцип розміщення виробництва*.

Географія галузі. Проблеми і перспективи розвитку.

Найважливішими районами *гірничо-хімічної* промисловості є Передкарпаття (видобуток калійних солей *Калуша* і *Стебника*) та Донбас (видобуток кам'яної солі в *Артемівську* і *Слов'янську*).

Основна хімія в Україні спеціалізується на виробництві кальцинованої та каустичної соди у *Слов'янську* та *Лисичанську*, мінеральних добрив, сульфатної кислоти.

Калійні добрива випускають у *Калуші* на концерні «Лукор» і на *Стебницькому* калійному заводі.

Фосфорні добрива з привізних апатитів виробляють у районах бурякосіяння (*Вінниця, Суми*), а також *Одесі* й *Костянтинівці* (*Донецька обл.*). 3 т апатитів ви-

готовлюють 2 т добрив.

Азотно-тукова промисловість використовує коксовий та природний газ (*Дніпродзержинськ*) для отримання азотних добрив. Найбільші її підприємства розміщені в *Дніпродзержинську, Горлівці, Северодонецьку, Рівному, Черкасах*.

Виробництво сульфатної кислоти через складність її транспортування тяжіє до районів споживання продукції, тобто підприємств, що виробляють фосфорні та азотні добрива. Практично в кожному з центрів виробництва цих добрив налагоджено випуск сульфатної кислоти.

Промисловість органічного синтезу дає найбільшу частку продукції хіміко-індустріального комплексу. Синтетичні матеріали створюють нову сировинну базу для промисловості, будівництва. Переважно вони дешевші і мають відмінні від натуральних

властивості, хоча при виготовленні побутових речей мають гірші гігієнічні властивості.

Хімія органічного синтезу охоплює заводи, що виробляють напівпродукти для отримання полімерів у *Лисичанську, Северодонецьку, Горлівці, Дніпродзержинську, Запоріжжі*. Використовує галузь здебільшого нафтогазову сировину. Зараз застосування відходів переробки деревини, сільськогосподарської сировини, а також вугілля значно скоротилося.

Розміщення підприємств, що **виробляють полімери**, залежить передусім від наявності вуглеводневої сировини, а також палива, електроенергії, води. Для деяких галузей важливим фактором розміщення є трудові ресурси. Синтетичні смоли і пластмаси виробляють переважно на нафтохімічних комбінатах, азотно-тукових і хлорних заводах, тобто їх виробництво поєднують з випуском інших хімічних продуктів. Найбільшими виробниками **смол і пластмас** є *Донецьк, Северодонецьк, Запоріжжя, Дніпродзержинськ, Первомайськ*. Штучні (з целюлози) і синтетичні (із синтетичних смол) хімічні волокна виготовляють підприємства в *Чернігові, Києві, Черкасах, Сокалі* (Львівська область).

Найбільше значення з підприємств, що переробляють полімери, має виробництво шин, яке налагоджено на Дніпропетровському шинному заводі та Білоцерківському комбінаті шин та гумоазбестових виробів.

Серед інших галузей хіміко-індустріального комплексу важливими є **лакофарбова** (*Дніпропетровськ, Львів, Одеса* тощо), промисловість **синтетичних барвників** (*Рубіжне* в Луганській області), **хіміко-фармацевтична** (*Київ, Харків, Одеса, Львів*), **фотохімічна** (*Шосткинське ВО «Свема»* в Сумській області та *Київська фабрика «Фотон»*).

Основними районами розміщення значної кількості підприємств хіміко-індустріального комплексу в Україні є *Донбас, Придніпров'я, Передкарпаття, Причорномор'я*.

Висока концентрація хімічної індустрії у великих і середніх промислових центрах чотирьох районів країни, недостатній розвиток виробництв з маловідходною чи безвідходною технологіями, сучасними системами очистки відходів, а також залишковий принцип фінансування охорони природи та раціонального природо-

Мал. 156. Черкаське виробниче об'єднання «Азот»

Мал. 157. Шосткинське виробниче об'єднання «Свема»

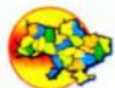
Мал. 158. Одеський припортовий завод — одне з найбільших підприємств хімічної промисловості України

користування призвели до виникнення складної екологічної ситуації в багатьох містах і регіонах України. Серед них, передусім, Лисичансько-Рубіжанський промисловий вузол, а також Північнокримський, Черкаський, Калуський, Одеський та інші промислові вузли.

У перспективі розвиток хімічної промисловості в Україні відбуватиметься передусім за рахунок реконструкції та технічного переоснащення підприємств, які функціонують. Вони повинні широко запроваджувати енерго- та ресурсозберігаючі і мало- та безвідходні технології, схеми замкненого циклу використання води, системи очистки відходів виробництва. Для відновлення екологічно чистого довкілля у промислових вузлах і центрах потрібно вживати комплекс природоохоронних заходів, а, можливо, і перепрофілювання шкідливих виробництв, винесення окремих підприємств за межі міст.

Закріплюємо та узагальнюємо

Чи знаєте ви, що...

Хімічна галузь України нараховує всього близько 200 великих, середніх і малих підприємств та об'єднань, у яких зайнято понад 350 тис. працівників. Виробляють на цих підприємствах близько 20 тис. найменувань продукції. Щорічно українська хімічна промисловість споживає понад 8,3 млрд кубометрів природного газу, або близько 11 % усього об'єму, який використовує Україна.

1. Що таке хімічна промисловість і яка її структура?
2. У чому полягає значення продукції хімічної промисловості для господарства України?
3. Які особливості сировинної бази хімічної індустрії?
4. Які фактори розміщення і географія галузей основної хімії та промисловості органічного синтезу?
5. Які проблеми розвитку хіміко-індустріального комплексу і шляхи їх розв'язання?

Набуваємо практичних навичок

1. Накресліть схему міжгалузевих зв'язків хіміко-індустріального комплексу. Для цього посередині прямокутником позначте сам комплекс. Унизу в такий самий спосіб покажіть галузі, які постачають продукцію й забезпечують його роботу, а вгорі — що споживають вироби хімічної індустрії. Стрілочками позначте напрямки руху продукції й надпишіть на них основні її види.
2. На контурній карті позначте найбільші центри виробництва мінеральних добрив, указавши умовними знаками їх види.
3. Користуючись додатковою літературою чи мережею Інтернет, підготуйте коротке повідомлення про виробництво одного з видів продукції хімічної промисловості в Україні.

§ 19. Промисловість будівельних матеріалів

Пригадаймо

1. Який склад будівельно-індустріального комплексу?
2. Яку сировину використовує промисловість будівельних матеріалів?
3. Які будівельні матеріали використовують у вашій місцевості?

Структура галузі, значення та історичні передумови розвитку. Промисловість будівельних матеріалів разом з будівництвом та проектними й дослідними організаціями утворюють **будівельно-індустріальний комплекс**.

Будівництвом займаються підприємства, які мають відповідне обладнання і проводять будівельні та монтажні роботи. Кінцевою продукцією комплексу загалом є житлові будинки, заводи, дороги, мости, шахти, осушувальні системи тощо. Будівництво має повсюдне поширення, входячи до господарської структури всіх територіальних комплексів. Основна складова частина будівельно-індустріального комплексу — **промисловість будівельних матеріалів** (мал. 160). Вона охоплює такі виробництва:

- а) видобуток і первинна обробка мінеральної будівельної сировини (піску, гравію, щебеню, бутового каменю тощо);
- б) виробництво в'язучих матеріалів (цементу, вапна, гіпсу);
- в) виробництво стінових матеріалів (цегли, панелей, блоків);
- г) інші виробництва (черепиці, облицювальної плитки, віконного скла тощо).

Мал. 159. Папірнянський піщаний кар'єр у Чернігівській області

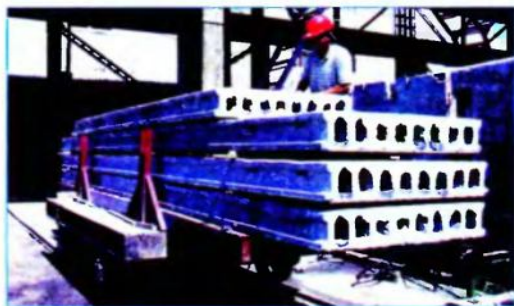

Мал. 160. Галузева структура будівельно-індустріального комплексу

Мал. 161 Майже все сучасне будівництво починається із залізобетонних конструкцій

Мал. 162. Бетонні панелі виробляють на домобудівних комбінатах

Мал. 163. Видобуток будівельної сировини в Коростишівському кар'єрі

Отже, промисловість будівельних матеріалів забезпечує найважливішими будівельними матеріалами всі види будівельних робіт, які ведуться в Україні.

Ще в Київській Русі виготовляли випалювальні будівельні матеріали. З появою на початку XIX ст. портландцементу розпочалося застосування бетону і залізобетону в будівництві. Однак асортимент і обсяги випуску будівельних матеріалів тоді були незначними. У XX ст. відбулися значні зміни в географії промисловості будівельних матеріалів та її структурі. У складі галузі виникли нові виробництва — азбестоцементне, стінових блоків і панелей з легкого бетону, залізобетонних конструкцій, ізоляційних матеріалів.

Виробничі особливості галузі. Як сировину промисловість будівельних матеріалів використовує нерудні мінеральні ресурси, а також відходи галузей важкої індустрії (зола і шлаки теплових електростанцій, металургії). Деякі види сировини поширені майже всюди (глина, вапняки, щебінь), а інші — лише в окремих районах (цементні мергелі, кварцові піски, крейда). Оскільки промисловість будівельних матеріалів споживає мінерально-будівельної сировини значну кількість, то *сировинний фактор* є одним з найважливіших чинників у розміщенні підприємств.

Ще одним важливим чинником, який визначає територіальну організацію галузі промисловості, є *споживач*. Адже транспортування деяких видів готової продукції (залізобетонних конструкцій, цегли) значно складніше і дорожче, ніж перевезення сировини. Часто індустрія будматеріалів комбінується з будівництвом, утворюючи домобудівні комбінати. Здебільшого вони є у великих містах.

Розміщення, проблеми та перспективи розвитку галузі. *Видобуток мінеральної будівельної сировини* здійснюється практично на всій території України. Найбільше піску і бутового каміння добувають у Житомир-

ській, Вінницькій, Запорізькій, Кіровоградській, Закарпатській областях. Тут є важливі родовища, де видобувають граніт, мармур, лабрадорит та інше природне каміння. Із глини, доменних шлаків виготовляють наповнювачі для пористих легких бетонів. Підприємства, що їх виробляють, орієнтуються на споживача, а тому розміщені переважно у великих містах. У південних районах країни добувають черепашник, що має добрі тепло- і звукоізоляційні властивості.

Серед *виробництва в'язких матеріалів* найважливіше значення має цементна промисловість. Цемент використовують для виробництва бетону, залізобетону, шлакоблоків. Перший цементний завод споруджено у 1886 році в *Амвросіїві* (Донбас). Тепер тут діє один з найбільших цементних комбінатів в Україні. До основних центрів цементної промисловості належать також *Краматорськ*, *Кривий Ріг*, *Дніпродзержинськ*, *Дніпропетровськ*, *Балаклія* (Харківська область), *Здолбунів* (Рівненська область), *Миколаїв* (Львівська область), *Ямпіль* (Івано-Франківська область), *Кам'янець-Подільський* (Хмельницька область), *Вільшани* (Миколаївська область).

Найбільше вапна виробляють у Хмельницькій області. Підприємства цієї галузі розміщені в багатьох інших областях України, де є відповідна сировина: крейда, вапняки, мармур.

Виготовлення стінових матеріалів, зокрема із залізобетону, поєднується з іншими підприємствами промисловості будівельних матеріалів й орієнтується переважно на споживача. Найбільші центри виробництва збірного залізобетону — *Київ*, *Харків*, *Кривий Ріг*, *Запоріжжя*, *Дніпропетровськ*, *Маріуполь*. До споживача тяжіє і виробництво глиняної та силікатної (із кварцового піску і вапна) цегли, оскільки сировина для них є практично всюди.

З інших галузей будівельної індустрії значного розвитку набуло *виробництво будівельної кераміки* (Харків, Слов'янськ та ін.), *будівельної порцеляни та фаянсу* (Славута у Хмельницькій області), *листового й технічного скла* (Лисичанськ, Костянтинівка, Запоріжжя, Мерефа).

Найбільшого розвитку промисловість будівельних матеріалів набула в Донбасі, Придніпров'ї, а також у Харківській, Одеській, Львівській, Хмельницькій областях та Криму.

Промисловість будівельних матеріалів за останнє десятиліття зазнала значних змін, особливо у галузі механізації та автоматизації технологічних процесів, розширення асортименту та підвищення якості продукції. Однак для ряду підприємств галузі ще залишаються актуальними питання модернізації та

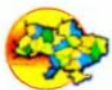

Мал. 164 Івано-Франківський цементний завод

Мал. 165. На склозаводі у місті Мерефа Харківської області

Чи знаєте ви, що...

Скляна промисловість зосереджується в Україні передусім на Донбасі (тут виробляють близько 95 % віконного скла). Найбільші заводи: Костянтинівський склоробний (заснований 1897 року), Костянтинівський «Автоскло», Лисичанський, а також Львівський, Запорізький склоробні, Херсонський скляної тари.

Чи знаєте ви, що...

Один з перших масштабних проєктів застосування лісових ресурсів в Україні пов'язаний з будівництвом у Львові оперного театру. Для зміцнення його фундаменту, що зводився на болотистих землях наприкінці 1830-х рр. у ґрунт були вбиті 16 тисяч дубових палів.

реконструкції, розширення випуску нових будівельних матеріалів, що характеризуються міцністю, легкістю, теплоізоляційними властивостями тощо.

Закріплюємо та узагальнюємо

1. Які виробництва входять до складу промисловості будівельних матеріалів?
2. Які фактори розміщення підприємств промисловості будівельних матеріалів і чим вони зумовлені?
3. Де розміщені найважливіші підприємства промисловості будівельних матеріалів?
4. Які проблеми будівельно-індустріального комплексу?

Набуваємо практичних навичок

1. Накресліть схему міжгалузевих зв'язків промисловості будівельних матеріалів.
2. Позначте на контурній карті центри цементної промисловості України.

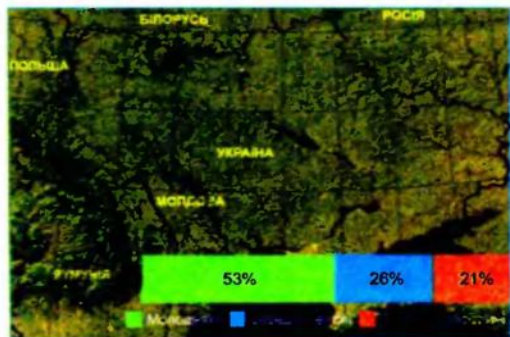
§ 20. Лісова й деревообробна промисловість

Пригадаймо

1. Які природні ресурси є сировиною для лісової промисловості?
2. Що таке лісистість території?
3. Як Україна забезпечена лісовими ресурсами?

Структура галузі, її значення та історичні передумови розвитку. Підприємства, які зайняті заготовлю, механічною та хімічною переробкою деревини та інших лісових багатств, називають лісовиробничим комплексом держави. Основними галузями його є *лісове господарство*, власне *лісова*, або *лісозаготівельна промисловість*, а також *деревообробна* (виробництво пиломатеріалів, фанери, сірників, столярних виробів, меблів), *целюлозно-паперова* (виробництво целюлози, паперу, картону) й *лісохімічна* (виробництво каніфолі, скипидару, спирту, смол тощо) (мал. 167).

Мал. 166. Розподіл лісів України

Продукцію лісової та деревообробної промисловості використовують у будівництві, гірничодобувній і хіміч-

ЛІСОВИРОБНИЧИЙ КОМПЛЕКС

Мал. 167 Галузева структура лісовиробничого комплексу

Лісове господарство

Лісозаготівельна промисловість

Деревообробна промисловість

Целюлозно-паперова промисловість

Лісохімічна промисловість

ній галузях промисловості, машинобудуванні, сільському господарстві, сфері послуг (особливо папір). Важливе значення вона має і в забезпеченні безпосередніх потреб населення (продукти харчування, меблі, зошити, сірники тощо). За часткою зайнятих (менше, ніж 5 %) і вартістю продукції (менше, ніж 3 %) лісова і деревообробна промисловість не належить до провідних у НГК України. Значною мірою це пов'язано з обмеженою сировинною базою галузі в нашій країні. Як наслідок деревину, папір, целюлозу Україна змушена імпортувати з інших країн.

Лісозаготівля і деревообробка зародилися на наших землях з часів Київської Русі. Виробництво паперу виникло в Україні у XVII ст. Найбільше підприємств целюлозно-паперової промисловості побудовано в XVIII–XIX ст. (перед Першою світовою війною діяло 43 паперові фабрики). Лісохімічна промисловість бере початок у нашій країні з кінця XIX – початку XX століття. Нові підприємства потребували все більше сировини, і тому швидкими темпами розвивалася лісозаготівля. На початку 1950-х років вона набула таких темпів, що виникла загроза повного винищення лісів України. Тому зараз понад 50 % площі займають молодняки й тільки 7 % — стиглі та перестійні ліси.

Виробничі особливості, розміщення та перспективи розвитку. Початковою стадією у лісовиробничому комплексі є *лісове господарство* і *лісозаготівля*. Підприємства галузі зайняті лісорозведенням, а також рубанням лісу, трелюванням його до транспортних шляхів, доставкою до споживача. В Україні виділяють два великі лісозаготівельні райони: *Поліський* і *Карпатський*. Значних змін зазнав характер праці у цій галузі, особливо у Карпатах. Використання техніки прискорило і полегшило роботу лісозаготівельників. Відійшло в минуле сплавлення дерев плотами по річках, розібрано більшість вузькоколіїних залізничних шляхів, якими транспортували ліс. Основну частку деревини вивозять тепер з гір лісовозами.

Чи знаєте ви, що...

Сучасна площа лісів України становить 8,6 млн га. Для досягнення оптимальної лісистості необхідно площу лісів збільшити на 2,8 млн га. Це означає: щороку потрібно насаджувати до 280 тис. га нових лісів.

Мал. 168. Заготівля лісу

Мал. 169. Виготовлення пиломатеріалів

Підприємства *деревообробної промисловості* розміщені рівномірніше на території країни, що спричинено впливом різних факторів на розміщення підприємств окремих підгалузей. Так, лісопилна промисловість (розпилювання деревини на дошки) розвинута переважно в *районах лісозаготівель*, тобто *Карпатах, Поліссі*. Сюди ж тяжіють і підприємства з виробництва деревно-стружкових і деревно-волокнистих плит, фанери, що дає змогу комплексно вико-

ристовувати відходи на лісокомбінатах.

Меблева промисловість і виготовлення деталей для житлового й промислового будівництва орієнтується значною мірою на споживача, а тому розміщується у великих містах: *Києві, Харкові, Львові, Одесі, Луганську, Дніпропетровську, Донецьку* та ін. Важливим залишається для цих виробництв сировинний фактор, хоча його роль зменшується через дедалі більше використання для виготовлення меблів деревно-стружкових і деревно-волокнистих плит. Найбільшими центрами виробництва меблів у лісопромислових районах або недалеко від них є *Житомир, Ужгород, Мукачеве*. Багато меблевих підприємств розташовано у невеликих містах (Карпати, Полісся) та поблизу великих міст в інших районах України.

Мал. 170. На Жидачівському паперовому комбінаті

Целюлозно-паперова промисловість розміщується під впливом таких чинників, як наявність сировини, води, електроенергії, що зумовлено технологічними особливостями процесу виробництва. Для виготовлення 1 т целюлози необхідно 350 м³ води і 5 м³ деревини. Зосереджені підприємства галузі переважно у лісопромислових районах — Поліському та Карпатському. Найбільшими підприємствами галузі є *Жидачівський* картонно-паперовий комбінат (Львівська область), *Поніківський* целюлозно-паперовий комбінат, *Корюківська* (Чернігівська область) та *Малинська* (Житомирська область) паперові фабрики, *Херсонський* (у Цюрупинську) та *Ізмайльський* целюлозні заводи. Виробництво паперу від 1990 року до 1999 року знизилося з 369 до 82 тис. т, а у 2001 році становило вже 126 тис. т.

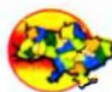
Підприємства *лісохімічної промисловості*, поряд з відходами лісової, деревообробної та целюлозно-паперової галузей промисловості, широко використовують як сировину також відходи сільськогосподарського виробництва (лушпин-

ня соняшнику, качани кукурудзи тощо). Найпотужніша група підприємств галузі історично сформувалася у Закарпатті (Свалявський, Перечинський і Великобичківський лісохімкомбінати). Ще п'ять підприємств також пов'язані з лісопромисловими районами. Вони працюють у *Вигоді* (Івано-Франківська область), *Києві*, *Славуті* (Хмельницька область), *Коростені* (Житомирська область), *Клевани* (Рівненська область). Крім синтетичних смол, каніфолі, оцтової кислоти, метилового спирту тощо, важливою продукцією лісохімії є кормові дріжджі. Їх виготовляють у *Запоріжжі* та *Білгороді-Дністровському*.

Мал. 171 Перечинський лісохімкомбінат

Протягом 1990-х років гостро постали проблеми поставок імпоротної сировини, нераціональних рубок лісів, конкурентоспроможності продукції. Поступово стабілізувались економічні зв'язки, були впорядковані рубки лісів, збанкрутували окремі підприємства, а інші зуміли переорієнтувати і реконструювати виробничі потужності, підвищити якість продукції. Однак і сьогодні проблемами розвитку лісопромислового комплексу залишаються потреба подальшої модернізації виробництва з метою повної переробки деревини, зменшення обсягів забруднення довкілля (особливо води) целюлозно-паперовими й лісохімічними підприємствами. Важливими напрямками підвищення ефективності діяльності комплексу є також раціональне використання власних лісових ресурсів, розширення сировинної бази за рахунок використання відходів сільськогосподарського виробництва, макулатури.

Чи знаєте ви, що...

Україна має значну частку заповідних лісів, можливо, найбільшу в Європі — 48,2 % лісових територій перебувають під охороною. Майже 25 % лісів країни повністю виключені з розрахунку лісокористування.

Закріплюємо та узагальнюємо

1. Які галузі зайняті лісорозведенням, лісозаготівлею та переробкою деревини?
2. Яке значення лісової та деревообробної промисловості в НГК України?
3. Які особливості розміщення окремих галузей лісовиробничого комплексу і чим вони зумовлені?
4. Які проблеми й перспективи розвитку лісової та деревообробної промисловості?

Набуваємо практичних навичок

1. Позначте на контурній карті найбільші центри целюлозно-паперової промисловості.

*Чи знаєте
ви, що...*

На межі ХІХ–ХХ ст. у Європі та Північній Америці зароджується новий технологічний уклад у господарській діяльності, в основі якого лежить використання електрики. Це була друга промислова революція, яку називають ще машинно-технічною революцією, оскільки протягом цього часу промислове виробництво практично повністю стає машинним. Швидко ускладнюється асортимент продукції, формуються нові галузі промисловості.

2. Накресліть схему внутрігалузових зв'язків між галузями лісовиробничого комплексу.

Головне в цьому розділі

Головними складовими частинами національного господарського комплексу держави є дві сфери. У першій з них — виробничій сфері — безпосередньо створюються матеріальні блага. Сфера послуг (невиробнича сфера) надає послуги населенню. Після проголошення незалежності Україна взяла курс на формування цілісного НГК, перехід від командно-адміністративної до ринкової економіки, яка базується на приватній власності на засоби виробництва. Загальні обсяги виробництва в Україні після значного спаду в перші роки державності з 1999 до 2008 року характеризувалися щорічним зростанням.

Особливості підприємств, взаємозв'язки між ними, їх розміщення значною мірою визначаються формами суспільної організації виробництва: концентрацією, спеціалізацією, кооперуванням та комбінуванням. На розміщення підприємств і установ господарського комплексу країни впливають певні чинники, які називають факторами розміщення господарства. На сьогодні в Україні існують значні проблеми у територіальній структурі НГК.

Економічний потенціал країни характеризує можливості НГК виробляти товари, надавати послуги, тобто задовольняти економічні потреби суспільства. Обсяги виробництва промислової продукції, за підсумками 2006 року, перевищили виробництво 1990 року. Поступово зростає питома вага переробної промисловості, що відповідає загальносвітовим тенденціям зміни структури промисловості у високорозвинутих країнах.

Промисловість нашої країни до початку 1990-х років розвивалася як складова «єдиного народногосподарського комплексу СРСР» на основі численних, часто не вигідних економічних зв'язків між підприємствами. Розрив їх з розпадом СРСР негативно позначився на роботі підприємств, особливо в машинобудуванні.

Основним видом палива, яким Україна може забезпечити свої потреби, є вугілля. Нафту й газ наша країна змушена імпортувати. Важливою проблемою для всіх галузей паливної промисловості є впровадження найновіших технологій видобутку і переробки палива.

З 1970-х років почала зменшуватися частка електроенергії, виробленої на теплових електростанціях, через введення в експлуатацію п'яти АЕС. Зараз ТЕС і АЕС виробля-

Мал. 172. Вугільна шахта в Луганську

ють практично однакову кількість електроенергії. Їх частка у виробленні електроенергії в Україні — близько 95 %.

Чорна металургія в Україні належить до основних галузей промисловості, що має експортну орієнтацію. В Україні історично сформувалися і сьогодні існують три основні райони чорної металургії: Донецький, Приазовський, Придніпровський.

Серед галузей кольорової металургії в Україні провідне місце посідає виробництво легких металів, зокрема алюмінію. На території держави сформувалися два основні райони розміщення підприємств кольорової металургії — Донецький і Придніпровський.

Основними факторами, що визначають розміщення машинобудівних підприємств, є сировина (металургійна база), кваліфіковані трудові ресурси, транспортні шляхи і споживач. Розвинуте в Україні важке, транспортне, електротехнічне, сільськогосподарське машинобудування, електронна і радіотехнічна промисловість, які розташовані здебільшого у великих містах, де зосереджені висококваліфіковані трудові ресурси, науково-дослідні інститути.

Хімічна промисловість постачає галузям промисловості нові матеріали з різними властивостями, які можуть замінити чорні й кольорові метали, цінну деревину, натуральну вовну, бавовну чи льон. Окремі виробництва хімічної промисловості України мають експортне значення. Основними районами розміщення значної кількості підприємств хімічної промисловості в Україні є Донбас, Придніпров'я, Передкарпаття, Причорномор'я.

У XX столітті відбувалися значні зміни в географії промисловості будівельних матеріалів.

В Україні виділяють два великі лісозаготівельні райони: Поліський і Карпатський. Підприємства деревообробної промисловості розміщені відносно рівномірно на території країни.

Мал. 173. На металургійному підприємстві

Мал. 174. Продукція Білоцерківського комбінату «Росава»

Перевіряємо свої знання

1. Які чинники відіграють основну роль у формуванні НГК?
2. Які проблеми існують у галузевій і територіальній структурі НГК України? Чому вони виникають?
3. Як впливають форми суспільної організації виробництва на територіальну структуру господарства?
4. Чим відрізняються фактори і принципи розміщення виробництва?
5. Чим визначалися зміни ВВП України впродовж періоду її незалежного існування?

Мал. 175. Тербле-Ріцька ГЕС. Побудована на р. Ріка, а турбіни приводить у рух вода Вільшанського водосховища на р. Тербля, яка бетонним тунелем перетинає гірський хребет і падає з висоти близько 200 м

6. Чи існує взаємозв'язок між показниками соціально-економічного розвитку України та реалізацією стратегії сталого розвитку держави?
7. Чим і чому відрізняються виробничі особливості різних галузей паливної промисловості?
8. Які основні райони видобутку вугілля, нафти, газу, торфу в Україні?
9. Які проблеми постають перед паливною промисловістю України?
10. Які проблеми і перспективи використання різних типів електростанцій в Україні?

Працюємо творчо

1. Охарактеризуйте стратегію стосовно невідновних природних ресурсів, яка повинна б здійснюватися в Україні. Висновки аргументуйте.
2. Знайдіть у мережі Інтернет чи додатковій літературі дані про ІРЛП у сусідніх з Україною державах. Порівняйте величини і зробіть висновки.
3. Складіть характеристику одного з промислових вузлів або агломерацій України за таким планом: а) розміщення на території країни, у промисловому районі; б) елементи територіальної структури промислового вузла (агломерації); в) галузева спеціалізація промислового вузла (агломерації); г) передумови формування; д) проблеми та перспективи розвитку.
4. Позначте на контурній карті найбільші нафтопереробні підприємства України. Стрілками вкажіть, звідки надходить до них сировина. Зробіть висновки про те, чому саме там розміщені підприємства нафтопереробної промисловості в Україні.

Книжкова полиця

1. Гесць В. Економіка України: Моделі реформування, зміна структури та прогноз розвитку. — К., 1993.
2. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / За ред. акад. НАН України В. М. Гейця. — К.: Ін-т екон. прогнозів., Фенікс, 2003.
3. Соціально-економічна географія України: Навч. посібник / За ред. проф. Шаблія О. І. — Львів: Світ, 2000.
4. Сталий розвиток суспільства: 25 запитань і відповідей. Тлумачний посібник. — К.: Поліграф-експрес, 2001.
5. <http://www.ukrstat.gov.ua>.

РОЗДІЛ 4. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО, ХАРЧОВА І ЛЕГКА ПРОМИСЛОВІСТЬ

Опрацьовуючи цей розділ, ви:

- ознайомитеся зі структурою сільського господарства та особливостями сільськогосподарського виробництва, галузями харчової та легкої промисловості;
- дізнаєтеся про зміни, які відбуваються в сільському господарстві, роль харчової та легкої промисловості у формуванні експортного потенціалу країни та задоволенні життєвих потреб населення;
- оцініте проблеми сільського господарства, фактори розміщення підприємств харчової та легкої промисловості.

З цією метою вам доведеться:

- характеризувати географію рослинництва і тваринництва;
- аналізувати статистичні дані щодо сільськогосподарського виробництва;
- показувати на карті зони сільськогосподарської спеціалізації, найбільші центри та підприємства харчової та легкої промисловості, осередки художніх промислів.

Мал. 176. Збирання врожаю зернових — один з найважливіших етапів сільськогосподарського виробництва

§ 21. Сільське господарство

Пригадаймо

1. Яку продукцію виробляє сільське господарство?
2. Яка частка сільського господарства у ВВП України?
3. Що таке земельні ресурси? Як ними забезпечена Україна?

Структура галузі, її значення і перспективи розвитку. Сільське господарство є однією з найважливіших галузей виробничої сфери, яка займається вирощуванням сільськогосподарських культур і розведенням тварин для забезпечення населення продуктами харчування, а промисловості — сировиною. Сільське господарство складається з двох основних галузей: *рослиництва і тваринництва*.

Таблиця 7.

Темпи зростання обсягів сільськогосподарського виробництва, %

Роки	До попереднього року	До 1990 р.
1991	86,8	86,8
1992	91,7	79,6
1993	101,5	80,8
1994	83,5	67,4
1995	96,4	65,0
1996	90,5	58,8
1997	98,2	57,8
1998	90,4	52,2
1999	93,1	48,7
2000	109,8	53,4
2001	110,2	58,8
2002	101,2	59,5
2003	89,0	53,0
2004	119,7	63,4
2005	100,1	63,5
2006	102,5	65,1
2007	93,5	60,9
2008	117,5	71,6

Частка сільського господарства у ВВП України постійно зменшується. Це пояснюється двома обставинами. По-перше, у сільському господарстві затяглася економічна криза через нерозв'язаність питань приватної власності на землю, державної підтримки сільськогосподарського виробництва. Так, за підсумками 2008 року, сільське господарство виробило продукції, яка становить лише близько 71,6 % обсягу виробництва 1990 року (табл. 7). З іншого боку, зниження частки сільського господарства в загальному обсягу ВВП є закономірним процесом для країн, які прямують у своєму розвитку до типової для високорозвинутих країн структури економіки, де провідну роль відіграє сфера послуг.

Сільське господарство тісно пов'язане з багатьма іншими галузями економіки. Це машинобудування, що випускає сільськогосподарську техніку та устаткування для тваринницьких ферм; хімічна промисловість, яка виробляє мінеральні добрива, отрутохімікати, засоби захисту рослин. Сільськогосподарську сировину переробляють харчова і частково легка промисловості.

Важливе значення для ефективної роботи сільськогосподарського виробництва має *виробнича* і *невиробнича інфраструктури*. Підприємства інфраструктури здійснюють заготівлю, транспортування, зберігання та реалізацію продукції сільського господарства, підготовку кадрів, наукове забезпечення подальшого розвитку галузі. *Заготівлею* займаються установи, які організовують і здійснюють закупівлю сільськогосподарської продукції у колективних та індивідуальних власників, щоб у подальшому її використовувати для забезпечення потреб населення, промислових підприємств, а також створення резервів. Важливою функцією виробничої інфраструктури є *зберігання* заготовленої продукції. Так, наприклад, зерно зберігають в *елеваторах* — залізобетонних спорудах, що мають спеціальні пристосування для просушування та очищення; м'ясні та молочні продукти — у холодильних камерах. Для перевезення різних видів продукції рослинництва і тваринництва необхідні спеціалізовані види транспорту: молоковози, *рефрижератори*. Торгівля забезпечує просування товарів з виробництва до споживача.

Сільське господарство та підприємства, пов'язані з ним економічно та технологічно, утворюють складну виробничо-територіальну систему, яку називають *агропромисловим комплексом (АПК)*.

Сільським господарством наші предки займалися за давніх часів. Поступово вдосконалювалися знаряддя праці, сорти культурних рослин, змінювалася структура посівних площ.

Наприкінці XIX століття в Україні почали формуватися райони торгово-землеробства, які виробляли велику частку продукції на експорт. Однак ліквідація приватної власності на землю, насильницьке створення колгоспів на землях селян і землевласників призвели до поступової деградації та застійних явищ у сільськогосподарському виробництві.

Сільське господарство впродовж 1920–1990-х років розвивалося *екстенсивним шляхом*, тобто збільшення продукції досягалося передусім через розширення посівних площ, збільшення поголів'я свійських тварин.

Мал. 177 Елеватор для збереження зерна в Харкові

Чи знаєте ви, що...

Більшими темпами зростає сільськогосподарське виробництво на підприємствах, ніж у домашніх господарствах населення. Так, за 2008 рік це зростання в сільськогосподарських підприємствах становило 35,2 %, а в домашніх господарствах населення — тільки 5,8 %.

Мал. 178. Такі знаряддя обробки ґрунту використовували в минулому

Мал. 179. Збільшення урожайності культур можна досягти і за рахунок використання нової, більш досконалої, техніки. Такий вигляд має сучасна борона

У сучасних умовах проблеми забезпечення населення України продукцією АПК можна розв'язати лише через **інтенсифікацію виробництва**. Це означає, що зростання продукції має здійснюватися за рахунок підвищення урожайності сільськогосподарських культур, зростання продуктивності свійських тварин. Наприклад, у США, де тваринництво є високоінтенсивним, середньорічні надої молока від однієї корови перевищують 6700 кг, а в Україні вони за останні десять років не перевищували 2800 кг.

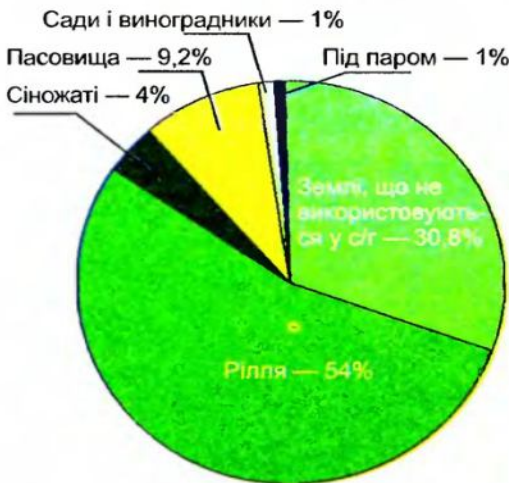
Виробничі особливості сільського господарства.

Головним засобом виробництва в сільському господарстві є **земля**. Водночас вона є і предметом праці, який завдяки родючості дає можливість вирощувати культурні рослини. Тобто земля є природним ресурсом, на якому базується сільськогосподарське виробництво.

З усієї земельної площі (60,37 млн га) на землі **сільськогосподарського призначення** припадало на початок 2009 року 43 млн га (71,2 %). У тому числі **рілля** займала 54,0 %, **сіножаті** — 4,0 %, **пасовища** — 9,2 %, сади і **виноградники** — понад 1 % землі, що не використовується у с/г — 30,8 %.

У сільському господарстві, — 30,8 %, решта землі була під паром (мал. 180). У структурі сільськогосподарських угідь є істотні територіальні відмінності. Найбільша частка посівних площ — у степовій і лісостеповій зонах, сіножатей і пасовищ — у зонах мішаних та широколистяних лісів, в Українських Карпатах.

Сільськогосподарські угіддя потребують систематичного поліпшення: зрошення на півдні країни, осушення на Поліссі, захисту ґрунтів від ерозії в лісостеповій зоні, зонах мішаних і широколистяних лісів. Комплекс заходів, спрямованих на збереження та поліпшення земельних угідь, називають **меліорацією**. В Україні площа зрошуваних земель становить понад 2 млн га, осушених — близько 3 млн га. На меліоративні роботи витрачено величезні кошти, але через недостатню наукову обґрунтованість, нераціональне використання зрошуваних та осушуваних земель продуктивність залишилася малою, а в деяких місцях знизилася.

Мал. 180. Структура земель сільськогосподарського призначення (2009 р.)

Витрачено величезні кошти, але через недостатню наукову обґрунтованість, нераціональне використання зрошуваних та осушуваних земель продуктивність залишилася малою, а в деяких місцях знизилася.

Крім того, екстенсивний шлях розвитку АПК впродовж XX ст. призвів до надмірного освоєння землі, а також порушення пропорцій між ріллею, луками, водою. У нашій країні розорані навіть захисні смуги вздовж річок та озер, круті схили. Таке збільшення площ орних земель, використання важкої ґрунтообробної техніки, зменшення площ лісосмуг призвели до посилення ерозії ґрунтового покриву.

Крім земельних ресурсів, важливе значення для сільськогосподарського виробництва мають водні та агрокліматичні ресурси. Особливо залежним від кліматичних умов є рослинництво.

Основними типами підприємств у сільському господарстві в радянській Україні були колгоспи і радгоспи, які базувалися відповідно на колективній та державній формах власності. У їхньому розпорядженні було понад 98 % сільськогосподарських угідь. Поступово почала зростати частка земель в особистих підсобних господарствах. У 2008 році 71,6 % засіяних площ належала сільськогосподарським підприємствам різних форм власності, а 28,4 % — господарствам громадян. Доволі значна частка виробництва (особливо картоплі, плодів, ягід, овочів, м'яса, молока, яєць) забезпечується присадибними і дачними господарствами населення.

Мал. 181. Сучасне зрошувальне землеробство в Україні

Мал. 182. Яри спричиняють зменшення площ орних земель

Закріплюємо та узагальнюємо

1. Яка галузева структура сільського господарства? Як воно зв'язане з іншими галузями економіки?
2. Як змінюється місце сільського господарства в господарському комплексі України?
3. Що таке екстенсивний та інтенсивний способи ведення сільського господарства?
4. Яка структура сільськогосподарських угідь України?
5. Що таке меліорація?
6. Які проблеми, пов'язані з використанням земельних угідь, виникають в Україні?
7. Які типи підприємств характерні для сільськогосподарського виробництва?

Чи знаєте ви, що...

У 2008 році господарствами населення вирощено 98 % загального урожаю картоплі, 90 % овочів, 87 % плодів і ягід, 22 % зерна, 19 % соняшнику та 14 % цукрових буряків.

*Чи знаєте
ви, що...*

Меліорація земель значно підвищує їхню продуктивність. Зрошення збільшує врожайність зернових культур на 15–20 ц/га. У 1,5–2 рази зростає продуктивність земель при осушенні, а при створенні зрошуваних пасовищ їхня продуктивність підвищується в 3–4 рази. Зі зрошуваних земель з 1 га одержують по 40–50 ц пшениці, 50–60 ц рису.

Набуваємо практичних навичок

1. Накресліть схему зв'язків сільського господарства з іншими галузями.
2. За даними таблиці 7 охарактеризуйте темпи зростання сільського господарства з 1991 року. Зробіть висновки.

§ 22. Рослинництво

Пригадаймо

1. Які культурні рослини вирощують у вашій місцевості?
2. Як і де використовують ці рослини?
3. Чому в різних регіонах України вирощують різні види культурних рослин?

Галузева структура і виробничі особливості рослинництва. Рослинництво спеціалізується на вирощуванні різноманітних культурних рослин, які дають продукти харчування, сировину для легкої та харчової промисловості, корми для тварин, сировину для лікарських препаратів тощо. На початку 1990-х років галузь давала 45 % продукції сільського господарства у грошовому вимірі. Однак через відносно більші обсяги падіння виробництва у тваринництві, на рослинництво у 2008 році припадало вже близько 63 % сільськогосподарської продукції.

Рослинництво за способом використання земель поділяють на такі підгалузі (мал. 184):

а) **рільництво** (вирощування польових культур на орних землях);

б) **плідівництво** (розведення багаторічних насаджень — садів, ягідників, виноградників);

в) **луківництво** (використання і поліпшення природних лук, створення штучних сіножатей і пасовищ).

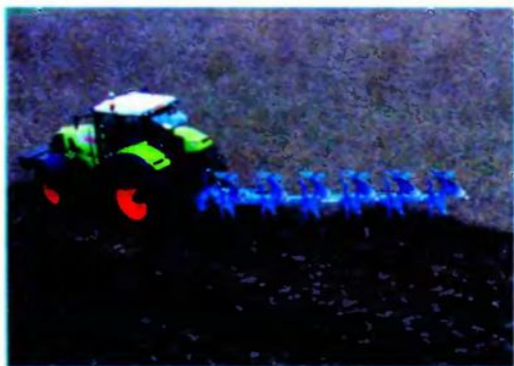
У рільництві виділяють:

а) **зернове господарство**;

б) **виробництво технічних культур**;

в) **картоплярство, овочівництво і баштанництво**;

г) **вирощування кормових культур**.

Мал. 183. Рільництво починається з оранки земельних угідь

РОСЛИННИЦТВО

Рільництво

Зернове господарство

Технічні культури

Картоплярство, овочівництво, багаторічництво

Вирощування кормових культур

Плодівництво

Садівництво

Ягідництво

Виноградарство

Луківництво

Пасовища

Сіножаті

Зернове господарство спеціалізується на вирощуванні продовольчих хлібних культур — пшениці й жита; продовольчих круп'яних — гречки, проса, рису; фуражних — ячменю, вівса, кукурудзи; зернобобових — гороху, квасолі тощо.

Технічними називають культури, які переважно є сировиною для промисловості (харчової, легкої). За значенням їх поділяють на волоконні — льон-довгунець, коноплі; цукроноси — цукрові буряки; олійні — соняшник, льон-кудряш, соя, ріпак; ефіроолійні — троянда, кмин, м'ята, лаванда тощо; лікарські — валеріана, горицвіт тощо.

Найбільш поширеними **овочевими культурами** на полях України є білокачанна капуста, помідори, огірки, цибуля, столові буряки, морква тощо. **Багаторічні рослини** є різновидом овочевих культур, до яких належать кавуни, дині, гарбузи.

Вирощування кормових культур охоплює посіви багаторічних (люцерна, конюшина, тимофіївка тощо) та однорічних трав, кукурудзи на зелений корм, кормових коренеплодів (кормовий буряк, бруква тощо).

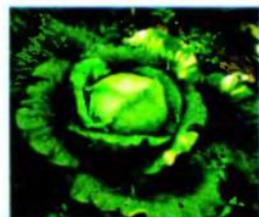
Плодівництво охоплює **садівництво** (вирощування яблунь, груш, айви, вишні, абрикосів, персиків, волоських горіхів); **ягідництво** (вирощування полуниць, малини, смородини, порічок, агрусу); **виноградарство**.

Виробничий процес у рослинництві за змістом є біологічним. Людина керує ним, впливаючи на середовище, де ростуть рослини, а також змінюючи природу самих рослин. Однак рослинництво залишається дуже залежним від природних умов (температурного режиму, вологості, якості ґрунту), тому в різних місцевостях вирощують різні види рослин. На урожайності культур суттєво позначаються і погодні умови. Втрати урожаю можуть бути спричинені літньою посухою, малосніжною морозною зимою, надмірно вологим з паводками літом тощо.

Мал. 184. Галузевий склад рослинництва

Мал. 185. Кукурудза — важлива зернова культура

Мал. 186. Капуста — важлива овочева культура

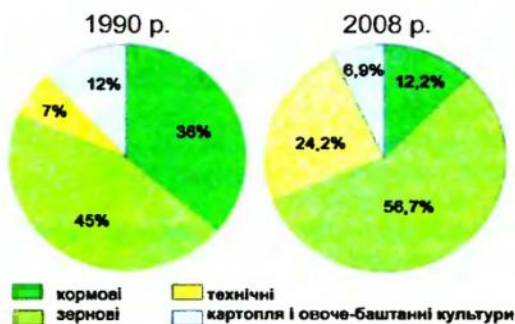

Мал. 187. Льон — важлива технічна культура

Мал. 188.
Пшеничний лан

Мал. 189. Структура посівних площ у 1990 та 2008 роках

Чи знаєте ви, що...

Цукор, вироблений з цукрової тростини, у наш час становить понад 2/3 світового споживання, оскільки собівартість його виробництва нижча, ніж цукру, виробленого з буряка.

Культурні рослини, які вирощують у нашій країні, щодо кліматичних умов можна поділити на дві групи. До першої належать ті, які на ранніх стадіях свого розвитку пристосовані до порівняно низьких температур, добре переносять заморозки, а наступні стадії їх розвитку відбуваються за відносно високих температур (ярі — пшениця, овес, ячмінь, гречка, льон-довгунець, льон-кудряш, коноплі, цукровий буряк, соняшник; озимі — жито, пшениця; багаторічні трави — конюшина, тимофіївка тощо). У рослин другої групи всі стадії розвитку відбуваються за відносно високих температур, вони не переносять заморозків (просо, кукурудза на зерно, соя, рис, картопля тощо). Різні рослини потребують різної кількості поживних речовин. Якщо гречка, жито, овес дають високий урожай за незначного їх умісту, то овочі, баштанні культури, цукрові буряки потребують доволі високого вмісту поживних речовин.

Характерною рисою праці в рослинництві є її сезонність, яка призводить до втрати робочого часу взимку, простоювання сільськогосподарської техніки.

Виробничі особливості рослинництва, окремих його галузей, їх значення для господарства країни зумовлюють певну структуру посівних площ. У післявоєнний період підвищилася частка земельних угідь, зайнятих технічними і кормовими культурами, а зменшилася площа зернових. У 2008 році кормові культури займали 12,2 % посівних площ, технічні — 24,2 %, картопля та овоче-баштанні — понад 6,9 %, а понад половину (56,7 % посівних площ) займали зернові культури (мал. 189).

Географія зернового господарства. Найважливішою зерновою культурою в Україні була і залишається **пшениця** (у 2008 році займала 26 % усієї посівної площі). Найбільше в Україні вирощують озимої пшениці, яка на чорноземах дає високі врожаї (у 2008 році середня урожайність пшениці становила 36,7 ц/га). Її висівають восени, щоб використати осінню і весняну вологу в ґрунті. Вона займає 46 % усієї площі зернових. Вирощують озиму пшеницю переважно у **степовій і лісостеповій зонах**. Посіви ярої пшениці займають незначні площі у **східних областях України**, де клімат

більш континентальний і взимку випадає мало снігу, тому вірогідність вимерзання велика.

Жито також є цінною продовольчою культурою, яка може рости в районах з порівняно холодним кліматом, на бідних піщаних ґрунтах. Сіють його на *Поліссі*, рідше — у *Лісостепу*. Частка земель, зайнятих житом, у XX столітті значно скоротилася і зараз відчутно поступається **кукурудзі**, посіви якої у післявоєнний час зросли. Найбільше кукурудзи на зерно висівають у *степовій* і *лісостеповій* зонах, а також у *Закарпатті*. Створюються зони гарантованого виробництва зерна кукурудзи на зрошуваних землях.

Ячмінь — один з найневибагливіших злаків, скоростиглий, посухостійкий, з дуже коротким вегетаційним періодом (60–90 днів). Завдяки цим особливостям посіви його розміщені в північних районах *Степу* й *Лісостепу*, в *передгірних* і *гірських районах Карпат*. У роки вимерзання озимої пшениці ячмінь висівають на півдні *лісостепу*.

Важлива фуражна культура — **овес**. Його посіви поширені в поліських та передкарпатських областях, оскільки рослина ця вологолюбна і невибаглива до ґрунту.

Із круп'яних культур в Україні виділяють **просо**, **гречку** і **рис**. Просо, завдяки його посухостійкості, вирощують переважно у степових областях. Гречка поширена в лісостепових та поліських областях, на вологих піщаних ґрунтах. Рис почали сіяти в 1930-х роках на півдні Херсонської області, у степовому Криму, на заплавах Дунаю й Південного Бугу. Культивують його переважно при штучному зрошенні, найчастіше з постійним затопленням поля.

Зернобобові (горох, квасоля, вика, кормовий люпин) — важливі продовольчі й кормові культури. Їх посіви зосереджені на *Поліссі* та в *Лісостепу*.

Географія вирощування технічних культур. **Цукрові буряки**, під якими на початку 1990-х років було зайнято 44 % площі, відведеної під технічні культури, були провідною технічною культурою в Україні радянського періоду, однак уже у 2008 році вони займали менше, ніж 6 %. Цукрові буряки потребують родючих ґрунтів, багато сонця і тепла, значної кількості води. Тому основним районом їх вирощування є лісостеп (понад 85 % виробництва цукрових буряків), а також прилеглі до нього райони зони степу і Полісся.

Соняшник — культура світлолюбна, посухостійка, потребує високих температур і родючих ґрунтів. Найкращі

Мал. 190 Поле з достиглим житом

Мал. 191 Овес — важлива фуражна культура

Мал. 192. Поле, зайняте соняшником, на Херсонщині

умови для його вирощування є в степовій і частково лісостеповій зонах країни. На посіви соняшнику у 2008 році припадало майже 65 % усієї площі, відведеної під технічні культури. З інших олійних культур вирощують **ріпак** (на Поліссі, у зонах широколистих лісів і лісостепу), **льон-кудряш**, **рицину** й **сою** (у степу).

Основною волокнистою культурою в нашій країні є **льон-довгунець**, який потребує вологого неспекотного літа, довгого дня. Він добре росте на родючих

суглинистих і підзолистих ґрунтах у *Поліссі* та *передгір'ях Карпат*. Однак площі його посівів дуже скоротилися (у 2008 році становили лише 6 тис. га). Майже не вирощують і таку давню волокнисту культуру, як **коноплі**.

Мал. 193. Поле, зайняте хмелем, на Поліссі

Лікарські та ефіроолійні культури вирощують на правобережжі лісостепу та в Криму. З інших технічних культур важливе значення в Україні мають хміль, тютюн, махорка. **Хміль** дає цінну сировину — шишки, які використовують у пивоварній, дріжджевій, хлібопекарській галузях промисловості. Найкращими ґрунтами для нього є сірі лісові ґрунти, а тому вирощують хміль у *Житомирській області* (70 %) та в інших районах Полісся. **Тютюн** — технічна теплолюбна куль-

тура, листя якої використовують для виробництва цигарок. Вирощують його в Криму, Придніпров'ї та на Закарпатті.

Географія картоплярства, овочівництва та плідництва, вирощування кормових культур. Частка **картоплі**, яку часто називають другим хлібом, у загальній площі сільськогосподарських угідь становить близько 6 %. Третина площ, зайнятих картоплею, зосереджена на *Поліссі*, близько половини — у широколистяних лісах та *Лісостепу*. Найвищі врожаї картоплі збирають на Поліссі, оскільки тут є достатня кількість вологи, супіщані ґрунти з добрим доступом повітря.

Вирощування **овочів** (близько 40 видів) поширене на всій території країни, але найбільше — у степовій та лісостеповій зонах. **Помідори**, **перець**, **баклажани** культивують у південних областях, а **огірки** та інші види городини для консервування та соління — у північній частині лісостепу і на Поліссі.

Багатанні культури (кавуни, дині) вирощують у південних районах *Степу* (Херсонська, Миколаївська, Одеська області).

Мал. 194. Поле, засаджене картоплею

Більшість плодових рослин світлолюбні й вологолюбні. Вони потребують добре дренованих ґрунтів, тому краще ростуть на територіях з горбистим рельєфом, особливо на схилах. Загальна площа *садів* України перевищує 1 млн га. Основні масиви зерняткових насаджень (яблука, груша, айва) зосереджені в лісостепу і на Поліссі, а кісточкових (вишня, черешня, слива, абрикос, персик, алича) і горіхоплідних (волоський горіх) — у степу. Найрозвинутіший район товарного садівництва — *правобережжя Лісостепу*, особливо *Придністров'я*, а також *Закарпаття* і *Крим*.

Ягідники розміщуються, в основному, на *Поліссі*, широколистяних лісах та в *Лісостепу*, де вирощують полуницю, смородину, у *Степу* — посухостійку малину.

Важлива товарна галузь плодівництва — *виноградарство*. В Україні вирощують близько 50 сортів винограду. Основні площі виноградників зосереджено у *південній* і *центральній частинах Степу*, *передгір'ях Криму* і *Закарпаття*.

Найбільша частка *кормових культур* у площі сільськогосподарських угідь — у південних і південно-східних областях країни, а найменша — у поліських областях та передгірних районах Карпат. Причина зниження частки площ, зайнятих кормовими культурами, пов'язана значною мірою з тим, що на Поліссі, у Карпатах, а також у лісостепу збереглися значні площі природних лук — сіножатей і пасовищ.

Кормовими культурами засіяно близько 12,2 % орних земель. З них половину займають однорічні та багаторічні трави, близько 40 % — кукурудза на силос і зелений корм, а решту припадає на кормові коренеплоди і кормові баштанні культури.

Мал. 195. Кавун — баштанна культура, поширена в південних областях України

Мал. 196. Яблуневий сад навесні

Закріплюємо та узагальнюємо

1. На які підгалузі поділяють рослинництво?
2. Чим рослинництво відрізняється від промислового виробництва?
3. Які групи рослин щодо пристосування до кліматичних умов вирощують в Україні?
4. Які культурні рослини належать до зернового господарства, виробництва технічних культур, овоче-баштанних та кормових культур? Де вони поширені? Чому?

Мал. 197. Ріпак — культура, посіви якої в Україні останнім часом суттєво зростають

1. Зобразіть схематично склад однієї з підобластей рослинництва.
2. Використовуючи карту структури посівних площ з атласу, визначте провідні зернові культури в окремих областях. Зробіть висновки.
3. Проаналізуйте частку посівів пшениці на території країни, вкажіть причини, що зумовили такий розподіл площ.
4. Порівняйте особливості поширення технічних культур та картоплі на Поліссі та у степу.
5. Користуючись додатковою літературою чи джерелами мережі Інтернет, напишіть коротке повідомлення про ріпак: райони його вирощування; господарське використання (мал. 197).

§ 23. Тваринництво

Пригадаймо

1. Яку частку продукції сільського господарства дає тваринництво?
2. Яких тварин розводять у вашій місцевості?
3. Яку продукцію виробляють у тваринництві?
4. Від чого залежить географія галузі?
5. Які види культурних рослин найважливіші для тваринництва?
6. Які галузі промисловості використовують тваринницьку продукцію?

Мал. 198. Скошена сіножать

Структура галузі. Кормова база тваринництва. У структурі валової продукції сільського господарства тваринництво становить понад 38 %. Основні його галузі — **скотарство** (розведення великої рогатої худоби), **свинарство**, **вівчарство**, **птахівництво** (мал. 199). До тваринництва також належать **рибництво**, **бджільництво**, **шовківництво**. Загалом завдання тваринництва полягають у виробництві високоякісних продуктів харчування (м'яса, молока, масла, сиру, яєць, риби, меду) та цінної сировини для харчової та легкої промисловості (м'яса, шкіри, вовни, хутрової сировини, воску, пуху тощо).

Розвиток тваринництва залежить від рослинництва, насамперед від **кормовиробництва**. Сучасне кормовиробництво складається з польового, лучно-пасовищного і промислового виробництва кормів (мал. 201). До польового кормовиробництва належить вирощування кормових і зернофуражних культур, а також використання відходів і побічної продукції зернових, технічних та інших культур (солома, бадилля тощо). Лучно-пасовищне виробництво кормів пов'язане з використанням природних кормових угідь — сіножатей та пасовищ.

Промисловим виробництвом комбінованих кормів зайнята комбикормова промисловість. **Комбіновані корми** — це суміш збалансованих за вмістом поживних і мінеральних речовин, вітамінів. На комбикормових заводах як сировину використовують зерно і продукти його переробки, а також відходи олійної, цукрової, м'ясної, рибної промисловості.

Відходи підприємств харчової промисловості (жом, мелясу, сироватку), громадського харчування, а також харчові відходи населення використовують як корм для тварин, без додаткової переробки. У кожній області ресурси кормів мають свої особливості, і важливо їх раціональніше використовувати.

Тваринництво посідає в сільському господарстві місце своєрідної «переробної» галузі, що переробляє продукцію рослинництва на харчові продукти і технічну сировину. До того ж воно менш залежить від природних умов, ніж землеробство, оскільки тваринницькі комплекси можуть працювати на довізних кормах. Виробничий процес у тваринництві більш механізований і сприяє переведенню галузі на промислову основу. Деякі галузі, зокрема птахівництво, вже на сьогодні працю-

Мал. 199. Структура тваринництва

Мал. 200. Випасання великої рогатої худоби на полонинах Карпат

Мал. 201. Склад кормової бази тваринництва

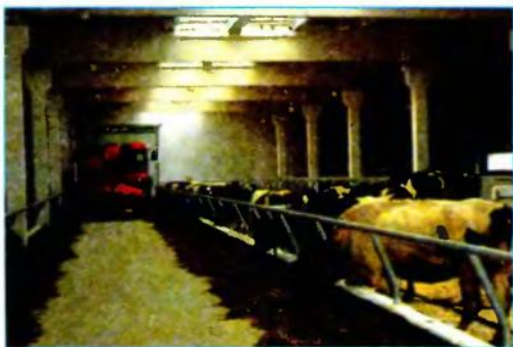
Мал. 202. На сучасній
птахофабриці

ють подібно до промисловості, виробляючи продукцію на птахофабриках.

Географія основних галузей тваринництва. Скотарство — одна з найважливіших галузей тваринництва. Воно поширене на всій території України (поголів'я великої рогатої худоби на початок 2009 року становило 5,16 млн голів). Найбільше великої рогатої худоби в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь — у Карпатах, лісостепу і на Поліссі, найменше — у степу.

Скотарство дає найбільший обсяг тваринницької продукції — молока і м'яса. За співвідношенням виробленої продукції розрізняють кілька напрямів скотарства: молочне, м'ясне, м'ясо-молочне та молочно-м'ясне.

Молочне скотарство розвивається переважно там, де є пасовища із соковитими травами (*Полісся*) або *навколо великих міст*, де є значний споживач свіжого молока. Для районів інтенсивного землеробства з високою часткою посівних площ кормових культур, а також сіножатей і пасовищ, властивий *молочно-м'ясний* напрям (*Лісостеп, південь Полісся*). *М'ясо-молочне* скотарство поширене в тих районах, де в кормовій базі переважають висококалорійні корми. Це — степова, посушлива зона, де трави влітку висихають (*Миколаївська, Херсонська області, степовий Крим*). *М'ясний* напрям розвивається лише у спеціалізованих на вирощуванні молодняка господарствах, які виникли при цукрових, крохмалепатокових, спиртових заводах, відходи яких є висококалорійними кормами. Загалом в Україні переважає скотарство молочно-м'ясного напрямку. Останнім часом створюють тваринницькі комплекси з відгодівлі великої рогатої худоби різних напрямів на промисловій основі.

Мал. 203. На тваринницькій фермі

Друга за значенням галузь тваринництва — *свинарство* (поголів'я на початок 2009 року становило близько 6,4 млн голів). Найрозвинутіше воно в *степу та лісостепу*, де є багато концентрованих кормів. На Поліссі свинарство базується на картоплі, але, оскільки цей корм дорогий, собівартість продукції свинарства тут вища, ніж у лісостепу.

Свинарство залежно від типів годівлі має певні виробничі напрями. У господарствах лісової зони та лісостепу, що базуються на картопле- і бурякоконцентратному типах годівлі, провідною спеціалізацією є м'ясо-сальна. У степу, де в кормах висока частка дешевих концентратів, відображені риси сального напрямку свинарства.

Вівчарство поширене, головним чином, у степу, особливо південному, та *Карпатах*. У степу розвивається вовняне, переважно тонкорунне і напівтонкорунне вівчарство, яке дає якісну вовну. Базується воно на дешевих пасовищних і грубих кормах. Для вівчарства використовують у степу сухі вигони і пасовища. Вівці добре переносять посуху, холод і можуть добувати корм навіть з-під снігу завглибшки до 20 см. На Поліссі та в Карпатах переважає грубововняне, шубне вівчарство, що дає високоякісні, міцні, теплі овчини, з яких виготовляють кожухи.

Мал. 204. Скульптурна композиція поблизу науково-дослідного інституту свинарства у Полтаві

Птахівництво розвинуте в усіх регіонах. Розводять гусей, качок, курей, індиків. Найбільшу увагу приділяють збільшенню поголів'я курей для отримання м'яса і яєць. Створено великі спеціалізовані птахофабрики поблизу великих міст, промислових та рекреаційних центрів.

Дедалі важливішого значення набуває **ставкове рибництво**. Розводять переважно коропа. Товарне значення має форель.

Бджільництво поширене в усіх зонах, але найкращі умови для його розвитку — на *Поліссі*, у *широколистяних лісах* та в *лісостепу*.

Мал. 205. Вівці вовняної породи

Шовківництво (розведення тutowих і дубових шовкопрядів) добре розвинуте в степових і частково в лісостепових областях. Розвивається в Україні **звірівництво**. З хутрових звірів на спеціалізованих фермах і звірогосподарствах розводять сріблясто-чорну лисицю, норку, голутого песця, нутрію.

У лісостепових і лісових областях поширене **кролівництво**, яке дає вдвічі більше м'яса, ніж вівчарство.

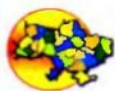
Закріплюємо та узагальнюємо

1. Що становить кормову базу тваринництва?
2. Які особливості виробничого процесу в тваринництві?
3. Яка географія і значення окремих галузей тваринництва?

Мал. 206. Бджільництво — один з важливих напрямів тваринництва в Україні

*Чи знаєте
ви, що...*

Набуваємо практичних навичок

За накопиченням біомаси, яка після збирання урожаю залишається в ґрунті, основні сільськогосподарські культури розташовуються в такий спадний ряд: багаторічні трави, кукурудза, озима пшениця, ячмінь, однорічні трави, горох, цукрові буряки. Скорочення погोलів'я свійських тварин, з одного боку, знижує потребу в вирощуванні таких основних кормових культур, як багаторічні трави, кукурудза, поживні й поукісні кормові суміші, з іншого — призводить до зниження обсягів надходження в ґрунт відходів тваринництва й насамперед гною. Тому системи ведення господарства, орієнтовані на розвиток галузі тваринництва, більш сталі.

Мал. 207 Гречка — важлива зернова культура, яку вирощують на Поліссі

1. Використовуючи карти атласу, порівняйте розвиток тваринництва у двох областях України.
2. Порівняйте спеціалізацію тваринництва на Поліссі й у степу. Якими чинниками зумовлені відмінності?

§ 24. Зональна спеціалізація сільського господарства. Аграрні реформи в Україні

Пригадаймо

1. Який зв'язок існує між двома основними галузями сільського господарства?
2. Які природні райони виділяють в Україні?
3. Яка спеціалізація рослинництва і тваринництва у різних природних зонах України?

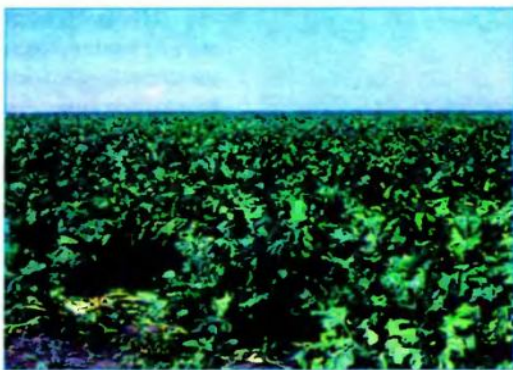
Зональна спеціалізація сільського господарства. Для сільськогосподарського виробництва характерні певні закономірності розміщення на території країни. Вони зумовлені насамперед відмінностями *земельних та агрокліматичних ресурсів, природних умов* у різних її частинах. Різну спеціалізацію сільського господарства визначають також *економічні й соціальні чинники*. Це передусім потреби населення та окремих галузей господарського комплексу в сільськогосподарській продукції, географічне положення переробних промислових підприємств, забезпеченість території трудовими ресурсами, наявність розвинутих транспортних шляхів. Під впливом цих факторів в Україні сформувалися три сільськогосподарські зони. Класифікують їх залежно від галузей сільськогосподарського виробництва.

Зона молочно-м'ясного скотарства, свинарства, льонарства, картоплярства й зернового господарства (поліська) охоплює більшу частину Полісся, зону широколистяних лісів і прилеглі райони лісостепу. Для неї характерний рівнинний рельєф, помірно континентальний, з незначним надмірним або достатнім зволоженням клімат, а також лісова й лучна рослинність на дерново-підзолистих, інколи заболочених та сірих лісових ґрунтах. У рослинництві провідними є вирощування льону, картоплі. Зернове господарство задовольняє, в основному, місцеві потреби. Найбільше значення у межах зони мають пшениця, гречка і жито. Спеціалізація рослинництва, природні умови зумовили розвиток молочно-м'ясного скотарства і свинарства.

Буряківничо-зернова зона з м'ясо-молочним скотарством і свиначством (лісостепова та широколистяних лісів) займає більшу частину лісостепу, східну частину широколистяних лісів, прилеглі до них райони Передкарпаття та степу. У її межах переважають чорноземні ґрунти з достатнім зволоженням. Це основний район вирощування цукрових буряків в Україні. Значні площі у лісостеповій зоні займають посіви озимої пшениці та кукурудзи на зерно. Тваринництво спеціалізується на вирощуванні та відгодівлі на м'ясо великої рогатої худоби, свиней. На правобережжі сільськогосподарської зони, особливо в Придністров'ї, розвинуте садівництво.

Зона зернових і олійних культур з розвинутим овоочівництвом, баштанництвом, виноградарством, скотарством, свиначством і вівчарством (стєпова) займає більшу частину степу України. Характеризується вона переважанням родючих чорноземних ґрунтів, недостатнім зволоженням, теплим і посушливим кліматом, високим ступенем розораності земель. Зерновими тут зайнято понад половину посівних площ. Основні зернові культури — озима пшениця, кукурудза, а з технічних — соняшник, у північній частині зони — цукрові буряки, льон-кудряш. Степова зона є найбільшим виробником зерна і соняшнику в Україні. Важливе значення мають також садівництво, виноградарство й баштанництво. У тваринництві провідними є скотарство і свиначство, на півдні розвинуте вівчарство. Зростає роль птахівництва.

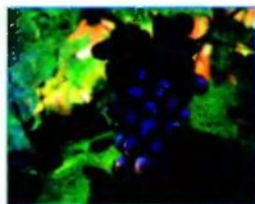
Крім рівнинних сільськогосподарських зон, в Україні виділяють **передгірні та гірські райони Криму і Карпат**. Своєрідні природні умови позначилися на особливостях сільськогосподарського виробництва в них. У передгір'ях Карпат вирощують пшеницю, цукрові буряки, льон, картоплю. На Закарпатті рослинництво спеціалізується на зернових культурах, особливо кукурудзі на зерно, виноградарстві, садівництві та овоочівництві. Із тваринницьких галузей, поряд зі скотарством, велике значення має вівчарство, яке використовує гірські пасовища на полонинах. На Південному березі Криму товарне значення має виноградарство, вирощування ефіроолійних культур (троянди, лаванди, шавлії).

Мал. 208. Цукровий буряк — одна з основних культур лісостепу

Мал. 209. Збирання пшениці у степовій зоні України

Мал. 210. Виноград — одна з основних сільськогосподарських культур Південного берега Криму

Мал. 211. Лаванда — важлива ефіроолійна культура, яку вирощують у Криму

Навколо великих міст і агломерацій сформувалися *при-міські овоче-молочні зони*, які орієнтуються на забезпечення населення міст овочами, картоплею, фруктами, молоком, яйцями тощо.

Аграрні реформи в Україні, їх соціальне та економічне значення. Кризова ситуація у 1990-х роках призвела до падіння досягнутих раніше обсягів виробництва сільськогосподарської продукції (табл. 8). Основними проблемами сільськогосподарського виробництва є низька продуктивність через низький ступінь механізації праці, падіння родючості ґрунтів тощо.

Таблиця 8.

**Виробництво сільськогосподарської продукції
в усіх категоріях господарств, млн т**

Види продукції	1990 р.	2000 р.	2007 р.
Зернові	51,0	24,5	29,3
Цукрові буряки	44,3	13,2	17,0
Соняшник	2,6	3,5	4,2
Картопля	16,7	19,8	19,1
Овочі	6,7	5,8	6,8
М'ясо	6,4	2,6	2,8
Молоко	24,5	12,7	12,3
Яйця (млн штук)	16,3	8,8	14,1

Урожайність більшості сільськогосподарських культур (табл. 9) у нашій країні значно нижча, ніж у розвинутих країнах Заходу. Це ж стосується і продуктивності тваринництва. Але в тих господарствах, де почали використовувати сучасні інтенсивні технології, урожайність зернових уже з 1980-х років значно перевищила середню для країни.

Таблиця 9.

**Урожайність основних сільськогосподарських культур,
ц/га**

Види продукції	1990 р.	2000 р.	2007 р.
Зернові	35,1	19,4	21,8
Цукрові буряки	276	177	294
Соняшник	15,8	12,2	12,2
Картопля	117	122	131
Овочі	149	112	152
Плоди та ягоди	42,7	38,4	61,7

Змін потребує і структура посівних площ. Зокрема, необхідно збільшити посіви фуражних зернових культур, створити міцну кормову базу для інтенсивного тваринництва. Потрібно поглиблювати сільськогосподарську спеціалізацію, скорочувати площі ріллі, раціонально використовувати земельні угіддя, активно проводити селекційну роботу в рослинництві та тваринництві, застосовувати новітню техніку, мінеральні добрива і хімічні засоби захисту рослин.

Вирішальну роль у підвищенні ефективності сільськогосподарського виробництва має відіграти земельна реформа, передача земель у приватну колективну власність, створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землі.

Чи знаєте ви, що...

Аграрний сектор економіки сьогодні є одним з найперспективніших напрямів для інвестицій — на тлі світової продовольчої кризи, подорожчання продуктів харчування, зростання попиту на біопаливо. Україна після вступу до СОТ може знову стати житницею Європи, і не тільки. Але для цього сільське господарство України має бути високорентабельним: потрібно застосовувати інноваційні технології, урахувати всі фактори — від аналізу ґрунту й купівлі сучасних складових агротехнологій до переробки, транспортування й реалізації продукції.

Закріплюємо та узагальнюємо

1. Яка спеціалізація сільського господарства у поліській, лісостеповій та степовій зонах?
2. Які особливості сільськогосподарського виробництва у передгірних та гірських районах Криму і Карпат?
3. Які проблеми існують у сільському господарстві України?
4. Які шляхи виходу сільськогосподарського виробництва з кризового стану?

Набуваємо практичних навичок

1. Користуючись картою, визначте спеціалізацію сільського господарства у своїй області (АР).
2. Розрахуйте, на скільки відсотків змінилося виробництво сільськогосподарської продукції у 2008 році порівняно з показниками 1990 року (табл. 8).
3. Позначте на карті межі сільськогосподарських зон в Україні.

§ 25. Харчова промисловість

Пригадаймо

1. Чи пов'язане сільське господарство з харчовою промисловістю?
2. Які галузі харчової промисловості вам відомі?
3. Продукція яких галузей рослинництва і тваринництва потребує швидкої переробки?

Мал. 212. Випікання хліба

Галузевий склад та значення та харчової промисловості. Основною галуззю, що переробляє більшість продукції сільського господарства, є харчова промисловість. Вона об'єднує близько 40 галузей, які виробляють продукти харчування, а також мило, тютюнові вироби. Підприємства галузі переважно переробляють сільськогосподарську сировину, а також видобувають кухонну сіль, мінеральні води (мал. 213). Основними галузями, які використовують продукцію рослинництва в Україні, є борошномельна, олійно-жирова, цукрова, плодоовочева. Тваринницьку сировину переробляють м'ясна, молочна та рибна галузі промисловості.

За питомою часткою виробленої продукції харчова промисловість (15,5 % за 2008 рік) поступається тільки металургії. Багато виробництв галузі мають експортне значення.

Харчова промисловість має тісні зв'язки із сільським господарством, тому що не лише використовує сировину, а й постачає тваринництву комбікорми. Характерною особливістю галузі є збільшення частки сільськогосподарської продукції, що проходить промислову переробку. Виробничі особливості харчової промисловості зумовлюють те, що визначальну роль у розміщенні підприємств галузі має *сировина і споживач*. Окремі підгалузі за факторами розміщення можна об'єднати у три групи.

До першої необхідно віднести ті, які тяжіють до сировини (цукрова, олійна, рибна, спиртова, маслопереробна). Це зумовлено тим, що вони використовують малотранспортабельну швидкопсувну сировину, а також ту, якої споживають значну кількість. Наприклад, для виробництва 1 т цукру-піску потрібно 7 т буряків. Галузі, у яких затрати на перевезення готової продукції більші, ніж на транспортування сировини, орієнтуються на споживача (II група) і розміщуються в місцях великого скупчення населення (хлібопекарська, кондитерська, пивоварна та інші). М'ясна, борошномельна, тютюнова галузі мають подвійну орієнтацію: на сировину і на споживача (III група).

Мал. 213. Галузевий склад харчової промисловості

Географія і перспективи розвитку харчової промисловості. Підприємства **борошномельної промисловості** зосереджені у великих містах (*Києві, Одесі, Харкові, Дніпропетровську* та ін.), тобто орієнтуються на споживача і транспортні шляхи. Борошно використовують у хлібопекарській, макаронній, кондитерській галузях, на розміщення яких також вирішальний вплив має споживач.

Важливе місце у комплексі харчової індустрії посідає **цукрова промисловість**. В Україні сформувався один з найбільших у світі районів виробництва і переробки цукрових буряків. Підприємства цукрової промисловості розміщені переважно в лісостеповій зоні й суміжних з нею північних степових районах. На початок 1990-х років було понад 190 цукрових заводів. Зараз діє близько 130. Найбільша кількість підприємств цукрової промисловості у *Вінницькій, Хмельницькій, Черкаській і Полтавській* областях.

Олійно-жирова промисловість виробляє і переробляє рослинні жири та пов'язані з ними продукти. Близько 90 % олії отримують із соняшнику. З 1 кг насіння можна отримати близько 400 г олії. Тому підприємства галузі розміщені, в основному, у районах вирощування соняшнику. Найбільше їх у *Дніпропетровській, Донецькій, Луганській та Кіровоградській* областях. Серед підприємств галузі близько 30 олійно-жирових комбінатів і заводів, а також понад 400 цехів.

Базою для розвитку **плодоовочевої промисловості** є овочівництво і плідівництво. Основними районами її розвитку є південні області (*Одеська, Миколаївська, Херсонська*), а також подільські області (*Вінницька, Тернопільська, Хмельницька*) та *Закарпаття*. У *Херсонській області, Криму та Закарпатті* розвинута також **виноробна промисловість**.

М'ясна промисловість забезпечує населення м'ясом, напівфабрикатами, готовими виробами. За вартістю виробленої продукції ця галузь посідає перше місце в харчовій промисловості. У великих містах розміщені м'ясокомбінати,

Мал. 214. Комбінат хлібопродуктів в Одесі

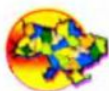

Мал. 215. Цукровий буряк на майданчику цукрового заводу

Мал. 216. У цеху Дніпропетровського оліїноекстракційного заводу

*Чи знаєте
ви, що...*

У світі найбільше виробляють соєвої, пальмової та ріпакової олії. Соняшникова олія посідає лише четверте місце за обсягами світового виробництва. Україна, яка у 2008 році виробила 1,8 млн т олії, серед інших країн світу належить до найбільших виробників соняшникової олії.

у яких комплексно переробляють продукцію тваринництва. Однак необхідно більше наближати підприємства до районів розвинутого тваринництва, щоб уникнути далеких перевезень живих тварин.

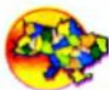
Молочна промисловість виробляє масло, сир, молочні консерви, сухе, жирне і знежирене молоко. За вартістю продукції в харчовій промисловості України вона посідає третє місце після м'ясної та цукрової. Підприємства, які спеціалізуються на випуску фасованого молока, сметани, вершків, розміщені переважно в містах, а виробництво масла, сиру, консервованого молока має сировинну орієнтацію.

Рибна промисловість переробляє, передусім, морську й океанічну рибу, а також частково — річкову. Сировинною базою для рибної промисловості є середня та південна Атлантика, Індійський океан та південно-східна частина Тихого океану, Азовсько-Чорноморський басейн, внутрішні водойми. Переробка риби здійснюється на судах-заводах, а також на рибопереробних комбінатах у великих портових містах.

Мал. 217 Молокопечерний завод у Ніжині

Проблемами галузей, які переробляють продукцію сільського господарства, є недостатні виробничі потужності для окремих видів сировини. Тому часто вироблену в сільському господарстві продукцію експортують, а вироблені з неї товари знову ввозять в Україну. Вивозять за кордон сільськогосподарську сировину інколи і через високу собівартість виробництва на підприємствах, що мають застаріле обладнання. З іншого боку, галузь найбільш модернізована і реконструйована порівняно з іншими, а тому швидкими темпами розвивається. У результаті виникають і певні проблеми з реалізацією великих обсягів продукції.

*Чи знаєте
ви, що...*

Усього в Україні промислове виробництво харчових продуктів на сьогодні здійснює близько 22 тис. промислових підприємств, де зайнято майже три мільйони осіб. Асортимент продукції налічує понад 4 тис. найменувань.

Закріпосмо та узагальнюємо

1. Які особливості галузевого складу харчової промисловості?
2. Які чинники визначають розміщення підприємств харчової індустрії? Чому?
3. Яка географія основних галузей харчової промисловості?
4. Які загальні риси розвитку виробництва та виробничої інфраструктури АПК?

Набувасмо практичних навичок

1. Накресліть у зошитах схему міжгалузевих зв'язків харчової промисловості.
2. Обґрунтуйте фактори розміщення підприємств харчової промисловості у чотирьох великих промислових центрах.

§ 26. Легка промисловість. Художні промисли

Пригадаймо

1. Що виробляють підприємства легкої промисловості?
2. З якими галузями вони найтісніше пов'язані?

Галузева структура, значення, передумови розвитку.

Основними галузями, які належать до легкої промисловості (мал. 218), є *текстильна* (виробництво різних тканин), *швейна* (пошиття одягу, білизни тощо), *шкіряно-взуттєва* (вичинка шкіри і пошиття взуття) та *хутрова* (виробництво хутра і хутрових виробів). Отже, комплекс легкої промисловості працює для забезпечення потреб населення у взутті, одязі, предметах галантереї тощо. Частина продукції (технічна тканина, шкіра) надходить на індустріальні підприємства.

У 1990-ті роки у легкій промисловості відбувся значний спад обсягів виробництва. Частка продукції комплексу легкої промисловості, яка на початку 1990-х років становила 10,8 % загального обсягу виробництва всієї індустрії України, знизилася до 1,1 % у 2008 році. Обсяги виробництва у галузі з 1998 року зростають, але повільніше, ніж в інших галузях промисловості.

Легка промисловість набула розвитку в Україні у другій половині XIX ст. Перші шкіряні заводи виросли в Бердичеві,

Чи знаєте ви, що...

У структурі обсягів реалізованої промислової продукції харчових виробів, напоїв і тютюну в Україні найбільша частка припадає на: виробництво напоїв (понад 25 %), молочних виробів (близько 17 %), м'ясних (близько 13 %), тютюнових (понад 8 %), хліба і хлібобулочних виробів (близько 5 %), олії та тваринних жирів (понад 4 %).

Чи знаєте ви, що...

Національна легка промисловість нині є багатогалузевим комплексом з виробництва товарів народного споживання, який має 17 підгалузей і забезпечує роботою майже 260 тис. працівників.

Мал. 218.

Галузевий склад легкої промисловості

Мал. 219. Прядильне виробництво

Києві. Пізніше побудовані джутова фабрика в Одесі, канатний завод у Харкові, які працювали в основному на привозній сировині. У ХХ столітті, особливо після Другої світової війни, набули розвитку нові галузі — трикотажна, штучної шкіри тощо. Підприємства галузі зараз працюють у більшості великих і середніх міст країни.

Виробничі особливості та розміщення галузей легкої промисловості. Основною галуззю комплексу легкої промисловості є *текстильна*, сировиною для якої є волокна: рослинні (бавовна, льон, коноплі), тваринні (вовна, шовк), а також штучні й синтетичні (віскозний шовк, лавсан, капрон, нейлон тощо). Залежно від сировини у текстильній промисловості виділяють лляну, шовкову, вовняну, бавовняну, а також трикотажну (виробництво полотна і в'язаних виробів з натуральних і хімічних ниток) підгалузі.

Шкіряно-взуттєва та хутрова галузі легкої індустрії використовують як сировину шкури свійських і диких тварин, а також штучні шкіри та хутра.

Природна сировина для легкої промисловості проходить первинну обробку, яку здійснюють на льонопереробних, шовкомотальних, вовнемийних, бавовняноочисних та інших підприємствах. Процес виготовлення тканини, крім первинної обробки сировини, містить три основні стадії: прядіння, ткацтво й обробку тканини (мал. 220). Після першої отримують прядиво, утворене однією або декількома нитками. Із прядива на ткацькому виробництві отримують різні види тканин. Обробка тканини передбачає вибілювання, фарбування та оздоблення.

Для легкої промисловості, зокрема текстильної, характерні два типи підприємств: фабрики і комбінати. На фабриках здійснюють один або два виробничі процеси, а тому вони бувають прядильно-ткацькі, ткацькі чи оздоблювальні. На комбінатах здійснюється повний виробничий процес — від прядіння до оздоблення.

Більшість галузей легкої промисловості щодо факторів розміщення мають подвійну орієнтацію. Первинна обробка, а також лляна, шовкова галузі *тяжіють до сировини*. Виготовлення готової продукції, бавовняних і вовняних тканин орієнтується на *споживача та трудові ресурси*, тобто підприємства, які їх виробляють, розміщують у великих містах й особливо там, де необхідно забезпечити роботою жінок (центрах розвитку паливної, металургійної промисловості тощо).

На місцевій сировині базується в Україні виробництво *лляних* тканин. Найбільші льонокомбінати працюють у *Рівному та Житомирі*. **Бавовняні** комбінати на привізній сиро-

Мал. 220. Стадії текстильного виробництва

вині діють у Херсоні, Донецьку, Тернополі. Бавовняні тканини також виробляє низка фабрик. **Шовкова** промисловість розвинута в Києві (Київський та Дарницький шовкові комбінати), Черкасах.

Найбільшими центрами виробництва **вовняних** тканин є Чернігів, Луганськ, а **трикотажних виробів** (білизняних, панчішно-шкарпеткових) — Київ, Харків, Житомир, Львів, Одеса, Донецьк, Чернівці.

Швейна промисловість розміщена практично в усіх районах і містах країни. Найвідоміші фірми і виробничі об'єднання є в Києві, Львові, Харкові.

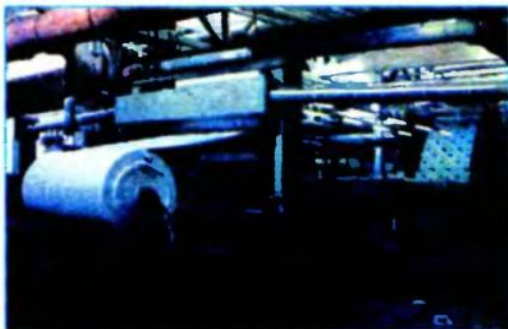
Найпотужніші **шкіряно-взуттєві** підприємства діють у Харкові, Києві, Львові, Луганську, Дніпропетровську, а хутрові — у Харкові та Тисмениці (Івано-Франківська область).

У зв'язку із прорахунками у плануванні розвитку легкої промисловості, а також загальною кризовою ситуацією в економіці виникли значні проблеми в галузі. Зосередження на території країни великих промислових підприємств, особливо бавовняної промисловості, призвели як до проблем постачання сировини, яку ввозять з-за кордону, так і до надмірної концентрації жіночої робочої сили в деяких містах. Водночас для інших видів сировини є недостатні потужності для переробки.

Загальною проблемою, як і в інших галузях промисловості України, є відстава технологія виробництва і низька якість продукції. Її розв'язання може відбуватися шляхом реконструкції та модернізації, створення спільних підприємств, пошук ринків постачання сировини тощо.

Художні промисли. Художні промисли охоплюють декілька напрямів народного мистецтва (*пластичний, живописний та графічний*). Серед пластичного напрямку особливо розвинуте різьблення по дереву, яке раніше було поширене майже в усій лісовій смузі України. У Карпатах різьблення домінує в декорі ужиткових предметів, знарядь праці. У південних районах України характерне виготовлення виробів із глини та гіпсу.

У Карпатах також поширені промисли шкіряних виробів. У рівнинних районах збереглося лозоплетіння, поширене виробництво керамічного посуду, а на Полтавщині —

Мал. 221 У ткацькому цеху текстильного підприємства

Мал. 222. Розфарбовування та оздоблення тканини в цеху текстильного підприємства

Мал. 223. Шкатулка з дерева, виготовлена косівськими майстрами

Мал. 224. Вироби опішнянської кераміки

Мал. 225. Зразок петриківської мальовки

керамічних іграшок. У Києві та Львові працюють майстри художнього скла.

Серед промислів живописного та графічного напрямку — стінопис, візерунки на меблях, кераміці, склі, писанкарство. Особливо славляться мальовки на папері с. Петриківка на Дніпропетровщині, полив'яній кераміці в с. Опішня на Полтавщині, традиційній кераміці Передкарпаття та Закарпаття, димленому посуді Полісся, писанках Космача на Івано-Франківщині та інших регіонів України.

Багатством орнаменту вирізняються вироби з бісеру на Поділлі та Гуцульщині, декоративні тканини на Поліссі, рушники, вишитий одяг різних куточків України, килимові вироби Полтавщини, Чернігівщини, Київщини, Поділля та Західної України.

Закріплюємо та узагальнюємо

1. Який галузевий склад легкої промисловості?
2. Яке значення та передумови розвитку легкої індустрії?
3. Які технологічні особливості виробничого процесу в текстильній промисловості?
4. Які чинники визначають розміщення підприємств легкої промисловості? Яка їх географія?
5. Які проблеми існують у розвитку легкої промисловості в Україні?

Набуваємо практичних навичок

1. Накресліть схему послідовності процесів від вирощування льону до пошиття одягу.
2. Позначте умовними знаками на контурній карті найбільші центри текстильної промисловості та різні види тканин, які в них виробляють.
3. Випишіть у зошит назви 5 великих центрів легкої промисловості, розміщених у різних регіонах України. Обґрунтуйте, якими факторами зумовлено розміщення в них підприємств галузі.

Головне в цьому розділі

Сільське господарство та підприємства, взаємопов'язані з ним економічно та технологічно, утворюють складну виробничо-територіальну систему, яку називають агропромисловим комплексом (АПК).

У сучасних умовах розв'язати проблеми забезпечення населення України продукцією АПК можна тільки через інтенсифікацію виробництва. Сільськогосподарське виробництво передусім використовує земельні ресурси.

Найважливішою зерновою культурою в Україні є пшениця, особливо озима. Провідними технічними культурами в Україні є цукрові буряки, соняшник, льон-довгунець. Загальна посівна площа картоплі, яку вважають другим хлібом, становить близько 7 %. Вирощування овочів поширене на всій території країни. Основні площі виноградників зосереджені в південній і центральній частині степу, передгір'ях Криму і Закарпатті.

Одна з найважливіших галузей тваринництва, яка поширена на всій території України, — скотарство. Друга за значенням — свинарство.

Основною галуззю, що переробляє більшість продукції сільського господарства, є харчова промисловість. Основною галуззю легкої промисловості є текстильна, сировиною для якої є рослини (бавовна, льон), тваринні (вовна, шовк), а також штучні й синтетичні волокна.

Перевірємо свої знання

1. Чим сільськогосподарське виробництво відрізняється від промислового?
2. Які види природних ресурсів найбільше впливають на територіальну організацію сільського господарства в Україні? Чому?
3. Чим відрізняється рослинництво Полісся і степової зони України? Чому?
4. Що спільного у тваринництві Полісся і степової зони України? Чому?
5. Як змінюється вплив сировинного фактора на розміщення підприємств харчової промисловості? Висновки обґрунтуйте.
6. Яких заходів слід уживати для поживлення розвитку легкої промисловості в Україні?

Мал. 226. Українська вишивка

Працюємо творчо

1. Розгляньте асортимент продовольчих товарів у найближчому магазині чи супермаркеті. Зробіть висновок на основі спостережень про певні проблеми розвитку харчової промисловості в Україні.
2. Охарактеризуйте спеціалізацію сільського господарства у вашому регіоні.

Книжкова полиця

1. Гесць В. Економіка України: Моделі реформування, зміна структури та прогноз розвитку. — К., 1993.
2. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / За ред. акад. НАН України В. М. Гейця. — К.: Ін-т екон. прогнозув.; Фенікс, 2003.
3. Соціально-економічна географія України: Навч. посібник / За ред. проф. Шаблія О. І. — Львів: Світ, 2000.
4. Сталий розвиток суспільства: 25 запитань і відповідей. Тлумачний посібник. — К.: Поліграф-експрес, 2001.
5. <http://www.ukrstat.gov.ua>.

РОЗДІЛ 5. ТРАНСПОРТ. СОЦІАЛЬНА СФЕРА. УКРАЇНА І СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО. ЗОВНІШНІ ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ

Опрацьовуючи цей розділ, ви:

- вивчите поняття «транспортний вузол», «вантажобіг», «пасажиробіг», «світове господарство», «міжнародний поділ праці», «глобалізація»;
- ознайомитеся з техніко-економічними особливостями різних видів транспорту, складовими соціальної сфери, їх рівнем розвитку та проблемами;
- отримаєте інформацію про основні форми міжнародного співробітництва і міжнародних зв'язків, міжнародні організації, до яких входить Україна;
- оціните роль української транспортної системи в здійсненні міжнародних перевезень, вплив соціальної сфери на ефективність національної економіки та задоволення духовних і соціальних потреб населення.

З цією метою вам доведеться:

- характеризувати проблеми й оцінювати перспективи розвитку окремих видів транспорту, зовнішньоекономічні зв'язки України, проблеми й перспективи їх розвитку;
- порівнювати рівень розвитку соціальної сфери в Україні та інших країнах;
- демонструвати на карті основні транспортні вузли і найбільші магістралі;
- аналізувати статистичні дані щодо обсягів зовнішньої торгівлі країни.

Мал. 227 Контейнерні перевезення вантажів автомобільним транспортом

Чи знаєте ви, що...

Щоб оцінити доцільність використання того чи іншого виду транспорту при перевезенні різних вантажів, використовують показник **собівартості перевезень**. Це грошові витрати на транспортування одиниці продукції. Так, транспортування нафти водою утричі, а лісу — у п'ятеро дешевше, ніж залізницею.

§ 27. Роль транспорту. Сухопутні види транспорту

Пригадаймо

1. Що таке транспорт?
2. Яке значення транспорту в НГК України?
3. До якої сфери НГК належить транспорт?

Види транспорту та його роль у НГК. Транспорт — специфічна галузь господарства. Він не створює, як промисловість чи будівництво, нових матеріальних цінностей. Результатом роботи транспорту є переміщення вантажів і людей. Вантажний транспорт передусім обслуговує галузі виробничої сфери; пасажирський, здійснюючи перевезення людей, надає соціальні послуги. Важливість транспорту полягає в тому, що він забезпечує зв'язки між галузями, підприємствами, регіонами країни, зарубіжними державами. Без транспорту був би неможливий сам процес сучасного виробництва, для якого необхідне постачання сировини і вивіз продукції. Вагомою є роль галузі в підвищенні рівня життя населення. Зайнято у транспорті близько 6 % працівників господарського комплексу країни.

Для сучасного транспорту властива різноманітність видів, кожен з яких має свої специфічні виробничі особливості. Поділяють його на складові частини, передусім, за середовищем, у якому здійснюється переміщення вантажу чи людей (мал. 228). За цим підходом до транспортного комплексу відносять *сухопутний, водний та повітряний*. У сухопутному виділяють автомобільний, залізничний і трубопровідний; у водному — *морський і річковий*. Специфічною галуззю транспортного комплексу є *міський пасажирський транспорт*.

Для визначення ролі транспорту в національному господарському комплексі та частки кожного з видів використовують такі специфічні показники, як *обсяг перевезень, вантажо- та пасажирообіг*. **Обсягом перевезень** — це маса перевезених вантажів (кількість пасажирів) за певний проміжок часу (рік,

Мал. 228. Галузевий склад транспортного комплексу

сяць, добу). Для обчислення роботи транспорту до уваги беруть і відстань перевезень: добуток обсягу перевезень на відстань їх транспортування називають *вантажо-* або *пасажирообі-гом* і визначають відповідно в тонно-кілометрах і пасажиро-кілометрах. Підсумовуючи роботу, виконану всіма транспорт-ними засобами за рік, отримують річні величини вантажо- та пасажирообігу. Розділивши ці величини на річний обсяг пе-ревозень, можна визначити середню відстань перевезень для кожного окремого виду транспорту. Так, середня відстань для вантажних перевезень автомобільним транспортом України становить приблизно 170 км, залізничним — близько 500 км, трубопровідним — близько 950 км, річковим — близько 200 км, морським — понад 5000 км. Отже, найбільша відстань пе-ревозень характерна для морського транспорту, а найменша — для автомобільного. Такі ж відмінності в середній відстані пе-ревозень характерні й для пасажирського транспорту.

В Україні розвинуті всі види сучасного транспорту. Од-нак загальний обсяг перевезених вантажів та вантажообіг з 1990 до 2008 року здебільшого з року в рік знижувалися. Обсяг перевезених вантажів за 2008 рік майже у 7 разів ниж-чий, ніж значення цього показника за 1990 рік (табл. 10). Оскільки за ці роки суттєво зростала відстань перевезень, то вантажообіг в останні роки зростає й у 2008 році становив близько 48 % вантажообігу 1990 року.

Таблиця 10.

Показники роботи різних видів вантажного транспорту

Види транспорту	Перевезено вантажів, млн т			Вантажообіг, млрд т · км		
	1990	2000	2008	1990	2000	2008
Усі	6286	1529	891,8	1039,2	394,1	491,7
у тому числі:						
залізничний	974	357	498,8	474,0	172,8	256,9
автомобільний	4897	939	186,6	79,7	19,3	37,4
водний	119	15	19,5	277,6	14,5	15,4
трубопровідний	296	218	186,8	208,0	187,5	181,3
авіаційний			0,1			0,4

Оскільки різні види транспорту мають певні відмінності щодо темпів і тенденцій розвитку, то відбуваються зміни їх час-ток (табл. 11). У вантажообігу найбільшу частку (52,3 %) має залізничний транспорт, а в пасажирообігу — знову провідні по-зиції посів автомобільний транспорт (табл. 12).

Залізничний транспорт. Залізничний транспорт в Укра-їні посідає перше місце за вантажообігом і друге — за пасажиро-

Чи знаєте ви, що...

Показник *пропус-кна спроможність транспортних шляхів* ланки визначають за максимального кількості транспорт-них одиниць (поїздів, суден, автомобілів, літаків), яку можна пропустити за певний період за даного рівня технічної оснащеності та найефективнішої роботи транспорту. На-приклад, двоколійна залізниця має пропус-кку спроможність по 144 поїзди на добу в кожному з напрямків і може забезпечити за рік перевезен-ня понад 75 млн т вантажів у кожному з напрямків. Пропускна спроможність одноко-лійних магістралей — 22–26 пар поїздів на добу, що становить близько 17 млн т вантажів на рік.

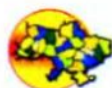
Мал. 229. Автомо-більний транспорт здійснює найбільший пасажирообіг

*Чи знаєте
ви, що...*

До середини ХІХ ст. в Україні розвивалися водні види транспорту та гужовий (кінний). У другій половині ХІХ ст. з'явилася залізниця, і у ХХ ст. найбільша частка у вантажообігу України припадала на залізничний транспорт. Поступово частка його скоротилася, що було зумовлено більшими темпами розвитку автомобільного та трубопровідного видів транспорту. У пасажирообігу значно зросла частка автомобільного та повітряного видів транспорту, помітно знизилася роль водних видів транспорту.

*Чи знаєте
ви, що...*

В Україні електрифіковано 8,7 тис. км залізничних шляхів, якими здійснюють понад 75 % перевезень.

Показники роботи різних видів пасажирського транспорту

Таблиця 11.

Види транспорту	Перевезено пасажирів, млн пас.			Пасажиروобіг, млрд пас. · км		
	1990	2000	2008	1990	2000	2008
Усі	14977	7827	8331,2	222,5	113,6	147,2
у тому числі:						
залізничний	669	499	445,6	76,0	51,8	53,2
автомобільний	8331	2604	4368,7	90,3	29,3	61,4
водний	45	6	8,9	1,7	0,1	0,1
авіаційний	15	1	6,2	16,1	1,7	10,8
трамвайний	2007	1381	962,7	13,0	9,0	5,4
тролейбусний	3232	2582	1580,4	21,0	16,8	9,0
метрополітени	678	754	958,7	4,4	4,9	7,3

Таблиця 12.

Частка вантажо- та пасажирообігу в різних видах транспорту

Види транспорту	Вантажообіг, %			Пасажируобіг, %		
	1990	2000	2008	1990	2000	2008
Усі	100	100	100	100	100	100
у тому числі:						
залізничний	45,6	43,8	52,2	34,2	45,6	36,1
автомобільний	7,7	4,9	7,6	40,6	25,8	41,7
водний	26,7	3,7	3,1	0,8	0,1	0,1
авіаційний			0,1	7,2	1,5	7,3
трамвайний				5,8	7,9	3,7
тролейбусний				9,4	14,8	6,1
метрополітени				2,0	4,3	5,0
трубопровідний	20,0	47,6	36,9			

обігом. Експлуатаційна довжина залізниць загального користування дорівнює близько 22,6 тис. км. У Франції, яка має площу дещо меншу, ніж Україна, довжина залізниць сягає 34 тис. км, а у ФРН — 45 тис. км.

Перша на українських теренах залізниця Львів — Перемишль була побудована в 1861 році. У 1865 році прокладено залізницю Одеса — Балта, яку пізніше продовжили до Кременчука. Будували її передусім з метою полегшення експорту хліба з центральних районів України. До 1913 року довжина

залізничних магістралей становила близько 16 тис. км.

З 1930-х років розпочато електрифікацію залізниць. Зараз найважливіші з них електрифіковані (понад третина загальної довжини всіх залізниць). Паровози замінені тепловозами та електровозами. Найгустіша мережа залізниць — у Донбасі, Придніпров'ї та західній частині України. Найменше залізниць на Поліссі та в південній частині держави.

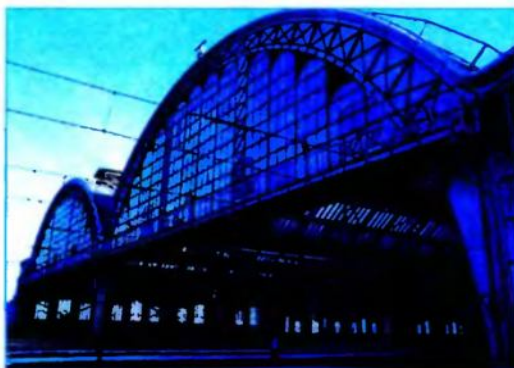
Залізничний транспорт забезпечує швидкий і регулярний рух незалежно від пори року. Для залізничного транспорту характерна масовість і порівняно низька собівартість перевезень.

До недоліків цього виду транспорту необхідно віднести низьку маневреність, необхідність додаткових довозень вантажів іншими видами транспорту, перевантаженість, а також доволі високу вартість прокладання нових залізниць.

Основну частку в перевезеннях залізницями становлять промислові вантажі: залізна руда, кам'яне вугілля, будівельні матеріали, лісоматеріали тощо. Залізничним транспортом перевозять також значну кількість зерна, цукрових буряків.

Серед залізничних шляхів, які забезпечують внутрішні зв'язки, важливе значення мають: *Донецьк — Кривий Ріг, Харків — Сімферополь, Київ — Львів, Львів — Одеса, Харків — Херсон, Львів — Чоп*. З міжнародних залізничних магістралей основними є: *Донецьк — Ростов-на-Дону, Харків — Вітебськ, Київ — Москва, Володимир-Волинський — Катовіце, Львів — Краків, Чоп — Прага, Чоп — Будапешт*. Найбільшими залізничними вузлами є *Київ, Харків, Донецьк, Одеса, Львів, Дніпропетровськ, Фастів, Жмеринка, Козятин* тощо.

В Україні роблять перші спроби створити мережу швидкісних залізниць. Уведено в дію швидкісні потяги на ділянці Київ — Харків («Столичний Експрес»), Київ — Чернігів, Київ — Хмельницький, Київ — Дніпропетровськ тощо. Однак через недостатньо якісну колію швидкість потягів на них не перевищує 140 км/год проти 320 км/год в розвинутих державах. У недалекому майбутньому планують створити швидкісні залізничні лінії Дніпропетровськ — Сімферополь, Львів — країни західної Європи.

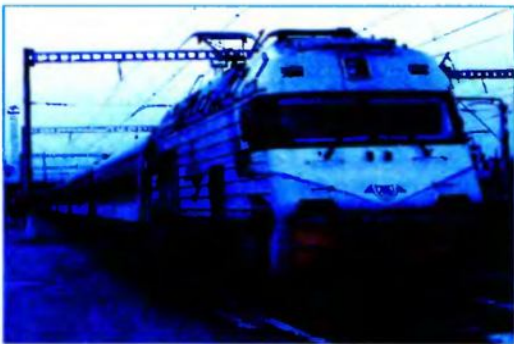

Мал. 230. Перон залізничного вокзалу у Львові

Чи знаєте ви, що...

Якщо поділити довжину мережі залізниць у межах країни чи області на їх площу, то отримаємо **середню густоту** цієї мережі. Для України вона становить 37 км на 1000 км²; у Донбасі — 52 км на 1000 км², а на півдні — 27 км на 1000 км².

Мал. 231. Столичний експрес Київ — Харків

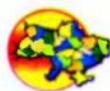

Мал. 232. Автомобілі мають відносно високу маневреність

Мал. 233. Автомагістраль Київ — Одеса

Чи знаєте ви, що...

Мережа автомобільних шляхів в Україні загалом сформована. Однак у нас вкрай недостатньо автошляхів вищих категорій. Тобто переважають шляхи з низькою якістю покриття, пропускною спроможністю та незручним сервісом.

Автомобільний транспорт. У нашій країні створено порівняно густу мережу автомобільних шляхів із твердим покриттям. Загальна довжина автомобільних шляхів становить 172,4 тис. км, з них 164 тис. км — із твердим покриттям. Шляхи, які забезпечують високу пропускну спроможність та швидкість руху, не перетинаються ні з іншими шляхами, ні з пішохідними доріжками, називають **автомагістралями**.

Автомобільний транспорт має неабияке значення для перевезення на короткі відстані. Особлива роль автомобільного транспорту — в обслуговуванні будів і сільськогосподарських підприємств. Обсяги перевезень автомобільним транспортом в останні роки мають тенденцію до зниження. І хоча вантажообіг та середня відстань перевезень зросли, частка автомобільного транспорту у вантажообігу усіх видів транспорту залишається невисокою (5,9 %). За пасажирообігом в Україні він посідає перше місце, випереджуючи залізничний. Автобуси залишаються найважливішими засобами внутрішньообласних перевезень пасажирів.

Найважливішими автомагістралями є Київ — Брест, Харків — Москва, Дніпропетровськ — Сімферополь, Київ — Львів — Чоп, Київ — Одеса тощо. Майже кожний обласний центр став великим вузлом автошляхів. Найбільші з них — Київ, Харків, Львів, Дніпропетровськ, Донецьк.

Трубопровідний транспорт. Трубопроводи дають можливість транспортувати на значні відстані нафту, продукти її переробки, природний газ, воду. Газ становить близько 2/3 обсягу транспортування продукції трубопроводами, менше третини припадає на нафту. Загальна довжина трубопроводів в Україні — понад 40 тис. км, близько 87 % з яких припадає на газопроводи, а 13 % — нафтопродукто-ві трубопроводи.

В Україні перший газопровід був прокладений у 1924 році — з Дашави до Стрия. Внутрішньодержавне значення мають газопроводи Шебелинка — Київ, Шебелинка — Харків, Шебелинка — Дніпропетровськ — Кривий Ріг — Одеса, Угерське — Івано-Франківськ, Глібівка — Сімферополь.

Територією України проходять міжнародні газопроводи — «Братерство», «Союз», «Прогрес», Уренгой — Помари — Ужгород, які постачають газ із Росії в Угорщину, Словаччину та країни Західної Європи. У нашу країну газ подається з родовищ Росії та Туркменістану.

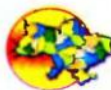
Найважливішими нафтопроводами, що подають на підприємства вітчизняну нафту, є Долина — Дрогобич, Битків — Надвірна, Качанів — Охтирка, Гнідинці — Прилуки — Кременчук — Херсон. В Україні нафта подається трубопроводами Самара — Лисичанськ — Кременчук — Херсон — Одеса. У 1963 році через нашу країну пройшов транс'європейський нафтопровід «Дружба», який транспортує російську та середньоазійську нафту в Україну та інші країни Європи.

Проблеми і перспективи сухопутних видів транспорту. Основними проблемами залізничного транспорту є потреба прокладання нових високоякісних шляхів, покращення стану вже наявних, розширення мережі електрифікованих та двоколіїних залізниць, оновлення рухомого складу (потягів, вагонів), упорядкування та реконструкція станцій, вокзалів.

Низька якість українських автомобільних шляхів спричиняє сповільнення швидкості доставки, аварійні ситуації на дорогах. Використання автомобілями неякісного палива призводить до забруднення повітря важкими металами та канцерогенними речовинами. Тому необхідно поступово переводити автомобільний транспорт на якісніші види палива.

Мал. 234. Магістральний газопровід перетинає річку Ріку в Карпатах

Чи знаєте ви, що...

До складу української газотранспортної мережі входить 35,2 тис. км магістральних газопроводів, діаметр труб яких дорівнює 1020–1420 мм; 122 компресорні станції та 13 підземних сховищ газу. Пропускна спроможність газопроводів на виході з території України становить 170 млрд м³ щороку, а сумарна — 266,5 млрд м³. Майже половина обсягу транспортування газу припадає на транзит.

Мал. 235. Реконструйований залізничний вокзал у Тернополі

Мал. 236. Поїзд київського метро перетинає міст через Дніпро

Постійного підтримання в належному стані, періодичного оновлення обладнання потребує і трубопровідний транспорт.

Проблемами міського транспорту (трамвайного, тролейбусного, автобусного, метро) є оновлення рухомого складу та зростання обсягів перевезень. Автобусний транспорт у місті є одним з основних забруднювачів довкілля відпрацьованими газами, а тому його необхідно переводити на газове паливе, замінювати електротранспортом. Станом на січень 2009 року довжина тролейбусних ліній

в Україні становила 4,4 тис. км, трамвайних — 2,1 тис. км. Метрополітени поки що діють тільки у трьох містах України — Києві, Харкові та Дніпропетровську (загальна довжина колії станом на січень 2009 року становила 92 км). Цей вид транспорту доцільно використовувати тільки в містах-мільйонерах.

Чи знаєте ви, що...

Загальна довжина магістральних нафтопроводів України становить 4604 км; пропускна спроможність по транзиту — 98 млн т на рік, а по прийому — 148 млн т. Роботу нафтогазотранспортної системи забезпечує 31 насосно-перекачувальна станція.

Закріплюємо та узагальнюємо

1. Чим відрізняється транспорт від інших галузей господарства?
2. Яку роль відіграє транспорт і який його галузевий склад?
3. Дайте визначення понять «обсяг перевезень», «пасажирообіг», «вантажообіг».
4. Які особливості розвитку залізничного транспорту?
5. Яка роль автомобільного транспорту в господарстві?
6. Які вантажі транспортують трубопроводами?
7. З чим пов'язані проблеми розвитку залізничного, автомобільного і трубопровідного видів транспорту?
8. Які специфічні риси і перспективи розвитку міського транспорту?

Набуваємо практичних навичок

1. Користуючись даними таблиці 11, охарактеризуйте роль окремих видів транспорту у вантажній і пасажирообігу.
2. Позначте на контурній карті найбільші залізничні вузли України.
3. Аналізуючи фізико-географічні карти, зробіть висновки про вплив природних умов на розвиток різних видів транспорту України.

- Користуючись додатковою літературою або джерелами мережі Інтернет, складіть опис однієї із залізниць, що сполучає два великі міста України, за таким планом: а) загальний напрямок пролягання; б) найбільші транспортні вузли; в) природні умови території, через яку проходить залізниця; г) структура вантажів, що переміщуються в обох напрямках; д) проблеми і перспективи подальшої експлуатації залізничної магістралі.
- На контурній карті позначте найбільші трубопроводи, про які йдеться в параграфі.

Чи знаєте ви, що...

Загальна довжина системи нафтопродуктопроводів України становить 3,3 тис. км і здатна перекачувати близько 20 млн т нафтопродуктів на рік. Роботу системи забезпечують 11 насосно-перекачувальних станцій.

§ 28. Водний і повітряний транспорт

Пригадаймо

- Які види транспорту належать до водного?
- Яку ще назву має повітряний транспорт?
- Яка частка водного та повітряного видів транспорту у вантажообігу країни?

Водний транспорт. Важливе значення для господарства України, довжина берегової лінії якої становить понад 2000 км, має морський транспорт. З 1970 р. до 1990 р. його вантажообіг зріс більш як утричі, а пасажирообіг — удвічі. Однак за наступне десятиріччя ці показники зменшилися майже у 15–17 разів. В останні роки знову почали зростати обсяги перевезень вантажів та вантажообіг водних видів транспорту.

Морське судноплавство в межах сучасної території України було започатковане ще у IV–VI ст. Значного розвитку воно набуло в часи Київської Русі (X–XIII ст.). У другій половині XVIII ст. були побудовані порти, які дали початок таким містам, як Херсон, Севастополь, Одеса. Сприяли розвитку водного транспорту вигідне географічне положення, зокрема вихід до країн середземноморського басейну, тривалий період навігації. Чорне море, окрім Одеської затоки, не замерзає, а тому судноплавство на ньому (частково за допомогою криголамів) можливе впродовж усього року, а на Азовському — протягом 8–9 місяців.

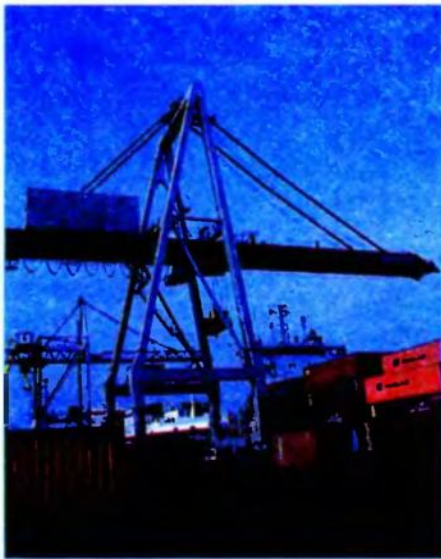

Мал. 237 Маяк Одеського морського порту

Мал. 238. Суховантажне судно в порту Новоазовська

Мал. 239. Розвантаження контейнерних вантажів в Одеському порту

Морський транспорт характеризується малою собівартістю транспортування. Його недоліком є порівняно незначна швидкість переміщення та залежність від погодних умов.

Розрізняють перевезення *каботажні* (плавання між портами однієї країни) й *закордонні*.

Морський транспорт використовує судна різних типів: пасажирські, вантажопасажирські (у т. ч. пороми), суховантажні (лісовози, контейнеровози), наливні (танкери, які перевозять рідкі вантажі), а також комбіновані, риболовні, службово-допоміжні тощо. Усього на січень 2008 року в Україні було понад 20 тис. суден. Сучасні чорноморський та азовський флоти становлять вантажні судна великої вантажопідйомності й швидкісні пасажирські судна, у тому числі на підводних крилах. Для того щоб морський транспорт надійно працював, потрібне добре оснащене сучасне портове господарство, здатне здійснювати навантажувально-

розвантажувальні операції. Зокрема це стосується сучасних нафтових терміналів, здатних приймати потужні танкери.

Головним портом Чорного моря є *Одеса*. Це універсальний порт, через який проходить понад 20 млн т вантажів (20 % морського транспорту України). Другий за значенням чорноморський порт — *Іллічівськ*, з якого курсують не лише кораблі, а й пороми до болгарського міста Варни. Через ці порти транспортують сировину, продукцію машинобудування, сільського господарства. Важливе значення мають також морські порти *Херсон* та *Миколаїв*.

В останні роки тільки близько 15 % загального обсягу перевезень припадає на *малий* (у межах одного моря) та *великий каботаж*. Відповідно 85 % припадає на зовнішні перевезення. У свою чергу, серед останніх близько 50 % становлять експортні вантажі, близько 40 % — транзитні, а понад 10 % — імпорتنі товари. У структурі вантажів, які транспортують морські судна, переважають нафта, нафтопродукти, руди металів, кам'яне вугілля, будівельні матеріали.

Перевезення пасажирів морським транспортом практично припинилися. Найбільше вони збереглися в Севастополі, на який припадає понад 80 % морських перевезень пасажирів. Пасажирські судна більше використовують для туристичних подорожей.

Мал. 240. В Іллічівському морському порту

У тісній взаємодії з морським і залізничним транспортом працює **річковий**. Він має важливе значення для внутрішніх перевезень, хоча значно поступається залізничному і морському за вантажообігом. У структурі перевезень переважають будівельні матеріали (96 %).

Річковий транспорт працює сезонно, і напрямки шляхів не завжди збігаються з найзатребуванішими. До основних річкових шляхів належать *Дніпро з Десною і Прип'яттю, а також Південний Буг, Сіверський Донець, Дністер, Дунай*. По Дніпру з притоками здійснюються міждержавні зв'язки з Білоруссю, Росією, а по Дунаю — з Румунією, Словаччиною та іншими країнами Європи. На решті річок переважають внутрішньообласні перевезення, де інколи 100 % становлять будівельні вантажі. Найбільшими річковими портами є *Київ, Черкаси, Кременчук, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Херсон; Ізмаїл, Рені* (Одеська обл.).

Загальна довжина річкових судноплавних шляхів, що експлуатуються в Україні, помітно скорочується. У 1990 році вона становила 4 тис. км, а станом на січень 2009 р. — лише 2,4 тис. км.

Водний транспорт зараз використовують недостатньо ефективно. Щоб забезпечити роботу суднам, які за відповідну плату (*фрахт*) виконували б перевезення вантажів для різних країн, необхідно розширювати коло економічних партнерів на світовому ринку (у перевезенні вантажів з портів України і до них в останні роки бере участь близько 10 тис. закордонних суден).

Повітряний транспорт. Важливе значення в Україні має повітряний транспорт. Основна його перевага — висока швидкість перевезень (швидкість сучасних літаків перевищує 900 км/год), а недолік — висока вартість. Тому авіацію використовують для перевезення пасажирів, поштових та інших цінних вантажів, а також швидкопсувних вантажів.

Найбільші аеропорти розміщені в Києві (Бориспіль, Жуляни), Харкові, Львові, Сімферополі, Донецьку.

Понад 60 % повітряних перевезень припадає на міжнародні авіарейси. Так, Київ сполучений авіалініями із 55 країнами. Серед них — держави Європи і Близького Сходу, Росія, США, Канада тощо. Авіаційні перевезення в Україні здійснюють три великі авіакомпанії: «Авіалінії України», «Аеросвіт», «Міжнародні авіалінії України».

Мал. 241. Річкове пасажирське судно на підводних крилах

Чи знаєте ви, що...

Оскільки існують різні типи суден, морські порти мають свою спеціалізацію, тобто пристосовані до прийому чи навантаження певних видів вантажів (лісові, насипні, наливні). Усього в Україні на кінець 90-х років ХХ ст. діяло 18 морських торгових портів і чотири рибних. Значення порту можна оцінити за його річними вантажообігом і пасажирообігом.

Мал. 242. Київський аеропорт Бориспіль

**Чи знаєте
ви, що...**

Український літак Ан-225 «Мрія» був неодноразово випробуваний як транспортна платформа для повітряного транспортування орбітального корабля «Буран». Під українським прапором ці літаки використовують для міжнародних комерційних перевезень.

Мал. 244.
Залізнична станція
у Львівській області

Мал. 245. Приміський
дизель-поїзд
у Карпатах

Для подальшого розвитку повітряного транспорту важливим є широке оснащення аеропортів автоматичними системами посадки і злету літаків, модернізація всього комплексу обслуговування. Необхідно розширити кількість аеропортів міжнародного сполучення, знизити собівартість внутрішніх перевезень пасажирів.

Проблеми і перспективи забезпеченості транспортними магістралями та розвитку міжнародних транспортних коридорів. Поеднання взаємопов'язаних видів транспорту, які задовольняють потреби господарства й населення у перевезенні вантажів та пасажирів, утворюють *транспортну систему* країни. Вона утворена *лінійними елементами* (шляхами сполучення всіх видів транспорту), *точковими* (пунктами посадки-висадки пасажирів, вантажо-розвантажувальних робіт), *рухомих складом* (власне транспортними засобами), *службою перевезень*. Серед точкових елементів виділяють *транспортні пункти* (залізничні станції, річкові пристані, річкові й морські порти, автостанції, аеропорти) й *транспортні вузли* (місця сполучення транспортних шляхів).

Основними факторами, що впливають на процес формування транспортної системи, є соціально-економічні, природні та історичні. Передусім галузевий склад транспорту, густота транспортних шляхів зумовлюються рівнем розвитку господарського комплексу й спеціалізацією території. Залежить транспорт і від економіко-географічного положення району. Важливу роль у формуванні транспортної системи відіграє густота населення, людинність населених пунктів, маятникові міграції. З природних умов найбільше значення мають рельєф та клімат. Під впливом цих чинників на сьогодні в Україні найкраще забезпечені мережею транспортних шляхів Львівська, Тернопільська, Чернівецька та Донецька області, а найменше — Рівненська, Чернігівська, Миколаївська, Херсонська області та АР Крим. Тому існує необхідність розширення транспортної мережі, покращення її якості.

Одним з основних напрямів розвитку транспорту в Україні є також участь в організації, функціонуванні та розвитку міжнародних транспортних коридорів. *Міжнародні транспортні коридори (МТК)* — це

сукупність різних видів транспорту, що забезпечують значні перевезення вантажів і пасажирів. Європейськими державами визначено створення дев'яти таких коридорів та чотирьох загальноєвропейських транспортних зон. Чотири з МТК проходять територією України:

- Берлін — Вроцлав — Львів — Київ;
- Трієст — Будапешт — Братислава — Ужгород — Львів;
- Дунайський водний шлях;
- Гельсінкі — Київ — Одеса — Дмитровград.

В Україні заплановано активно розвивати ділянки ще двох міжнародних транспортних коридорів:

- Балтика — Чорне море (Гданськ — Одеса);
- Євроазіатський нафтотранспортний коридор.

На сьогодні транспортна система України не цілком готова до належних обсягів забезпечення міжнародних транзитних перевезень. Основними напрямками розбудови національної мережі міжнародних транспортних шляхів в Україні є:

- модернізація ділянок МТК, що обмежують їх пропускну спроможність;
- гарантування відповідності технічних засобів і транспортної мережі міжнародним стандартам;
- забезпечення європейських стандартів якості перевезень — швидкості, безпеки, сервісу, збереження вантажів, інформаційного обслуговування;
- підписання і дотримання міжнародних документів, якими керуються інші європейські держави в регулюванні роботи транспорту;
- розвиток інфраструктури для всіх видів транспорту.

Закріплюємо та узагальнюємо

1. Яка роль морського і річкового транспорту в господарстві України?
2. У чому полягають особливості повітряного транспорту?
3. Які шляхи розв'язання проблем водного та повітряного транспорту України?
4. Що таке транспортна система, транспортний пункт, транспортний вузол?
5. Які чинники впливають на формування транспортної системи?
6. Які особливості та проблеми розвитку транспортної мережі в Україні?
7. Що таке міжнародні транспортні коридори? Які проблеми їх функціонування на території України?

Мал. 246. Порт Ізмаїл на Дунайському водному шляху

Чи знаєте ви, що...

Швидкість руху потягів, згідно з вимогами Міжнародного союзу залізниць, має становити 100 км/год для вантажних поїздів та 120 км/год — для пасажирських. Вантажні поїзди в Україні на сьогодні мають середню маршрутну швидкість руху лише 32 км/год.

Чи знаєте ви, що...

На західних прикордонних пунктах пропуску ускладнюється рух залізничного транспорту через необхідність здійснювати перестановку пасажирських вагонів з вітчизняної колії (1520 мм завширшки) на європейську (1435 мм).

**Чи знаєте
ви, що...**

Набуваємо практичних навичок

Майже всі автомобільні шляхи України проходять через населені пункти, що не відповідає вимогам до міжнародних транспортних коридорів. Адже це призводить до обмеження швидкості руху автомобільного транспорту.

1. Позначте на контурній карті найбільші річкові та морські порти України.
2. Аналізуючи карти, з'ясуйте та доведіть доцільність розміщення міжнародних аеропортів на території України.
3. Користуючись додатковою літературою чи джерелами мережі Інтернет, знайдіть інформацію про міжнародні транспортні коридори в межах України. Зробіть на основі цієї інформації коротке повідомлення про один із транспортних коридорів.

§ 29. Соціальна сфера

Пригадаймо

1. Який галузевий склад національно-господарського комплексу?
2. Які галузі належать до сфери послуг?
3. Чим відрізняється праця у виробничій сфері та сфері послуг?
4. Що означає поняття «інфраструктура»?

Соціальна сфера: загальні особливості. Пригадаймо, що сукупність підприємств і установ виробничої сфери і сфери послуг, які створюють умови для організації основних видів діяльності людини (трудової, суспільної, політичної тощо), називають **соціальною інфраструктурою**. За значенням у житті суспільства у ній виділяють *дві групи* підприємств і установ. Перша задовольняє духовні та фізичні потреби населення й охоплює освіту, культуру, охорону здоров'я та фізичну культуру, туризм і відпочинок. До другої групи підприємств і установ відносять житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування, пасажирський транспорт, зв'язок, торгівлю і громадське харчування, управління, кредитування та страхування, які покликані забезпечувати матеріальні умови життя населення.

Соціальна інфраструктура має **економічне** й **соціальне** значення для розвитку суспільства. Економічне полягає в тому, що вона необхідна для відтворення робочої сили, під-

Мал. 247 Освітні послуги надають заклади, що належать до соціальної сфери (школа № 25 м. Івано-Франківська)

вищення продуктивності праці людей. Соціальне значення визначається тим, що сфера послуг підвищує рівень життя населення, сприяє всебічному й гармонійному розвитку особистості.

Попит на послуги постійно змінюється. З'являються нові види послуг, а деякі застарілі відмирають. В останні роки швидко зростає попит на послуги, пов'язані з освітою, туризмом та відпочинком, побутом.

Соціальна інфраструктура має значні територіальні відмінності. Вони визначаються рівнем грошових доходів і життя населення, природними факторами, що зумовлюють певні потреби в опаленні, одязі, послугах тощо, а також системою розселення і транспорту, складом населення і його традиціями.

Значний вплив на умови життя населення має забезпечення споживчого ринку товарами, які виробляють передусім підприємства харчової та легкої промисловості. Багато з таких товарів виробляють і на машинобудівних (велосипеди, легкові автомобілі, телевізори тощо), хімічних (засоби побутової хімії тощо), деревообробних (меблі) заводах.

Розвиток галузей соціальної сфери в Україні. Однією з провідних галузей соціальної сфери є *освіта*. Вона охоплює дошкільні (ясла, дитячі садки), загальноосвітні навчально-виховні заклади (школи, гімназії, ліцеї), професійно-технічні та вищі навчальні заклади різних рівнів акредитації (технікуми, училища, коледжі, інститути, університети). Загальноосвітні навчальні заклади, які дають обов'язкову освіту, розміщені на всій території країни пропорційно до густоти населення і системи розселення. В Україні станом на січень 2009 року діяло 21 тис. шкіл, гімназій та ліцеїв. Професійно-технічні заклади освіти (1023 — на січень 2009 року, понад 495 тис. учнів) готують працівників із середньою освітою.

Понад 14 % населення працездатного віку в Україні мають вищу освіту. У вищих навчальних закладах (ВНЗ) I–II рівнів акредитації (528 технікумів, коледжів, училищ) навчалося станом на січень 2009 року близько 400 тис. осіб. У вищих навчальних закладах III–IV рівнів акредитації, випускники яких можуть отримувати дипломи бакалавра, спеціаліста, магістра (353 університети, академії, інститути),

Мал. 248. У сучасному супермаркеті

Мал. 249. Туристичний комплекс «Буковель» у Карпатах

Мал. 250. Центральний корпус університету «Львівська політехніка»

Мал. 251 Національна опера в Києві

Мал. 252. Музей «Слова о полку Ігоревім» у м. Новгород-Сіверському Чернігівської області

освіту здобувало понад 2360 тис. студентів. Більш-менш рівномірно розміщені педагогічні та медичні освітні заклади, які є практично в усіх обласних центрах та більшості міст обласного підпорядкування. Спеціалізацію інших ВНЗ та професійно-технічних закладів освіти визначають потреби регіону, структура господарського комплексу. Найбільше навчальних закладів зосереджено в *Харкові, Києві, Одесі, Львові, Дніпропетровську та Донецьку*.

До установ *культури* належать кінностудії, картинні галереї, видавництва, редакції, бібліотеки, театри, концертні зали та кінотеатри, музеї тощо. Географія цієї галузі сфери послуг теж пов'язана з людністю населених пунктів, а також з їхнім історичним минулим. Найдоступнішими популяризаторами культурних досягнень є засоби масової інформації: газети, журнали, радіомовлення та телебачення, мережа Інтернет.

Одним з важливих самостійних напрямів господарської діяльності в галузі культури в Україні стає туризм. З кожним роком з'являється дедалі більше організацій, які займаються наданням туристичних послуг, відповідно зростає й кількість українських та закордонних туристів, яким були надані послуги. Ними за 2008 рік скористалися понад 2 млн внутрішніх та понад 1,5 млн закордонних туристів. Найбільше екскурсантів відвідують АР Крим, Севастополь, Київ, Львівську, Івано-Франківську, Тернопільську, Закарпатську, Запорізьку, Миколаївську області.

Охорона здоров'я охоплює всю систему лікувальних, лікувально-профілактичних, санаторних, оздоровчих та інших медичних установ. В Україні нараховують близько 3 тис. лікарень, 7 тис. лікувальних амбулаторно-поліклінічних

закладів. Великі спеціалізовані лікарняні комплекси є у великих містах. Для надання медичної допомоги сільському населенню створена система медичних установ, куди входять фельдшерсько-акушерські пункти, районні та обласні лікарні.

Важливою складовою охорони здоров'я є *санаторно-курортне* господарство, до якого належать санаторії та пансіонати, будинки і бази відпочинку. У поєднанні з туризмом його розглядають як *рекреаційний комплекс*, що покликаний забезпечувати оздоровлення, відпочинок, змістовне проведення людьми вільного часу. Установи комплексу, розміщені в районах з багатими рекреаційними ресурсами, інколи орієнтуються на споживача, тобто розташовані поблизу великих міст, підприємств (санаторії-профілакторії, бази відпочинку).

Основними рекреаційними районами в Україні є *Крим і Карпати*. Найбільші центри відпочинку і туризму розташовані в Криму — *Ялта, Євпаторія, Феодосія, Алушта*; на узбережжі Чорного й Азовського морів — *Одеса, Сکاдовськ, Бердянськ, Маріуполь*; у Карпатах та Передкарпатті — *Трускавець, Моршин, Яремче, Ворохта, Ясиня*. Однак рекреаційний комплекс України ще не повністю використовує всі наявні ресурси.

Наука як галузь НГК України характеризується передусім значним науковим потенціалом, зосередженим у більш ніж 400 науково-дослідних інститутах та їхніх філіях. У них займаєто понад 220 тис. наукових працівників, з яких понад 7 тис. докторів і 75 тис. кандидатів наук. Провідне місце в розвитку науки посідає Національна академія наук України, яка об'єднує десятки науководослідних установ і має наукові центри у *Києві, Харкові, Дніпропетровську, Донецьку, Львові, Одесі*.

Служба житлово-комунального господарства забезпечує нормальну діяльність усіх систем життєзабезпечення житлових будинків, готелів, підприємств, установ тощо (електро-, газо-, тепло-, водопостачання, каналізації).

До *підприємств побутового обслуговування* належать переважно невеликі підприємства. Вони надають різноманітнівиробничі й невиробничі послуги, серед яких ремонт взуття, одягу, побутової техніки, годинників, радіоелектронних виробів, автомобілів; прання, чищення, фарбування одягу;

Мал. 253. Центральна поліклініка в м. Коростень Житомирської області

Мал. 254. Санаторій «Дніпро» у Великій Ялті

Мал. 255. Готель «Європа» в м. Рахові Закарпатської області

Мал. 256. У книгарні
«Ярослав Мудрий»
(Тернопіль)

виготовлення фотографій, букетів тощо. Розміщено підприємства галузі повсюдно, але найбільше їх зосереджено у великих містах.

Торгівля забезпечує просування товарів з виробничої сфери до споживача шляхом купівлі-продажу. Якщо продаж здійснюється в межах однієї країни, то торгівлю називають внутрішньою, а якщо між країнами — зовнішньою. Торгівля буває гуртова і роздрібна. Підприємства й установи гуртової торгівлі закупають продукцію у виробників, зберігають і сортують товари,

а потім пропонують їх роздрібній торгівлі. Ідальні, кафе, бари, ресторани належать до закладів *громадського харчування*.

Підгалузь **фінансування, страхування, кредитування** охоплює банки (близько 230 в Україні станом на січень 2008 року), фінансово-кредитні, аудиторські та податкові установи тощо.

Проблеми і перспективи розвитку соціальної сфери.

Проблеми культури, освіти, охорони здоров'я, науки передусім пов'язані з недостатнім фінансуванням цих галузей з державного бюджету. Тому для них характерні низька матеріально-технічна оснащеність, проблеми забезпечення кваліфікованими кадрами, їх збереження в установах, упровадження наукових розробок і досягнень у практику.

Мал. 257 Вінницький
національний технічний
університет

Проблемами побутового обслуговування, торгівлі та громадського харчування є передусім необхідність урізноманітнення і підвищення якості послуг, культури обслуговування, пристосування режиму роботи до потреб населення.

Загалом більшість галузей соціальної сфери розвиваються в Україні швидше, ніж виробничі сфери економічної діяльності, а тому частка їх у ВВП країни зростає. Такі галузі, як освіта і наука, за належного фінансування і сприяння розвитку з боку держави в кінцевому результаті забезпечують рівень зростання ви-

робництва, добробуту населення держави.

Закріплюємо та узагальнюємо

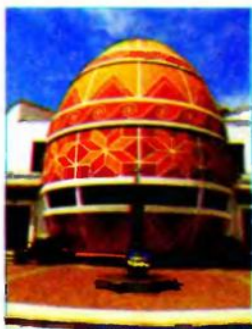
1. Що таке соціальна інфраструктура?
2. Які особливості розвитку галузей сфери послуг в Україні?

3. Які проблеми постають перед окремими галузями сфери послуг? Які шляхи їх розв'язання?

Набуваємо практичних навичок

1. Стисло охарактеризуйте установи сфери послуг, які є у вашому селі, селищі чи мікрорайоні міста. Дайте власну оцінку повноті забезпечення всіма видами послуг жителів вашого населеного пункту.
2. Використовуючи карти шкільного атласу, дайте порівняльну характеристику забезпеченості та функціонування галузей сфери послуг у двох областях України.

Мал. 258. Музей писанки в м. Коломиї Івано-Франківської області

§ 30. Міжнародний поділ праці та світове господарство

Пригадаймо

1. Чим відрізняється товарне і натуральне господарство?
2. Що розуміють під територіальним (географічним) поділом праці?
3. Як впливає територіальний поділ праці на формування НГК?
4. Який основний вид міждержавних економічних зв'язків відомий з давніх часів?

Про міжнародний поділ праці та світове господарство. Вам уже відомо, що територіальний поділ праці в межах однієї держави зумовив зміцнення економічних зв'язків між територіями, що спеціалізуються на виробництві певних видів продукції чи наданні певних послуг та перетворення господарств різних районів держави в НГК. Певна спеціалізація поступово закріпилася не лише за територіями у межах країни, а й за окремими державами. Спеціалізацію окремих країн на виробництві певних видів продукції та послуг називають **міжнародним поділом праці (МПП)**. Галузі НГК, які виробляють продукцію не лише для споживання всередині країни, а й для продажу за кордоном, називають **галузями міжнародної спеціалізації**. Наприклад, для Саудівської Аравії такою галуззю є нафтова промисловість, для Швейцарії — банківська справа та виробництво годинників, для Фінляндії — виробництво мобільних телефонів та паперу, для України — виробництво вантажних літаків, сталі, соняшникової олії тощо.

Для того щоб виникла і розвинулася певна міжнародна спеціалізація, мають існувати відповідні передумови.

Чи знаєте ви, що...

Важливу роль у становленні світового ринку відіграв період Великих географічних відкриттів та формування колоніальних імперій (XV—XVII ст.). Проте вирішальне значення для оформлення світової системи господарства мало зародження й становлення промислового виробництва. Завершилося формування цілісного світового господарства наприкінці XIX — на початку XX ст. в результаті розвитку великої машинної індустрії, транспорту і засобів комунікації.

Мал. 259. Вантажний літак Ан-225 «Мрія» є видом продукції, на якому Україна спеціалізується в системі світового господарства

По-перше, країна, яка бере участь у міжнародному поділі праці, повинна мати певні переваги у виробництві відповідної продукції (наприклад, володіти великими запасами природних ресурсів). По-друге, повинні існувати країни, які мають потребу в цій продукції. По-третє, витрати на доставку продукції до місця продажу мають бути вигідними країні-виробникові.

Країна, визначаючи свою міжнародну спеціалізацію, водночас відмовляється від випуску тих видів продукції, які їй виробляти не вигідно, а простіше закупити в іншій державі. Тому з поглибленням міжнародного поділу праці економічні зв'язки між країнами ставали все тіснішими. Наприкінці XIX ст. господарські комплекси країн були вже настільки тісно взаємозалежними, що сформували **світове господарство** (сукупність взаємопов'язаних у результаті міжнародного поділу праці національних господарств країн світу).

Мал. 260. Рух товарів між країнами здійснюється через митницю. Митниця на українсько-російському кордоні

Світова торгівля. Міжнародний поділ праці почав формуватися дуже давно, коли в результаті суспільного поділу праці торгівля виділилась в окремий вид господарської діяльності. Торгівлю, яка здійснюється між державами, називають **міжнародною**. Упродовж давніх часів та середньовіччя вона значною мірою була епізодичною. Населення держав могло цілком обходитись без продукції, яку тоді час від часу завозили з-за кордону. Тому світове господарство виникло лише тоді, коли міжнародні торгові зв'язки стали постійними, а держави — залежними від них.

Зараз міжнародну торгівлю розглядають як вид діяльності, який полягає у вивозі одних товарів за межі держави (**експорт**) та ввезенні інших із-за кордону (**імпорт**). Її обсяги невинно зростають. При цьому зростання обсягів міжнародної торгівлі випереджує темпи зростання світового виробництва. Так, у 2000–2009 рр. на кожних 10 % приросту виробництва припадає 16 % приросту світової торгівлі.

Однак змін зазнають не лише обсяги міжнародної торгівлі, а і **структура**, співвідношення між різними групами товарів. У світовому масштабі спостерігається зниження частки продукції сільського господарства і видобувної промисловості (хоча частка енергоресурсів в окремі періоди зростає). У 30-ті роки XX ст. на цю продукцію припадало близько 60 % світового експорту товарів, у 80-ті — 40–45 %, а наприкінці 90-х — 20–23 %.

Провідне місце у міжнародній торгівлі на початку XXI століття посідає продукція обробної промисловості — понад 60 %. Особливо важливе місце у ній посіла продукція

Мал. 261. Одним з видів товарів, широко представлених у міжнародній торгівлі, є комп'ютерна техніка

машинобудівної промисловості (47 %). На сировину, продовольство та мінеральне паливо припадає сьогодні менше чверті світового експорту.

Форми міжнародного співробітництва. Зв'язки держави з іншими країнами світу здійснюються у різних формах. За змістом поміж форм міжнародного співробітництва виділяють політичні, економічні, культурні, гуманітарні, наукові тощо.

Політичні зв'язки виникають у результаті зустрічей керівників держав, парламентів, урядів, а також представників владних структур, громадських організацій. Важливу роль відіграють стосунки з міжнародними організаціями, членом яких є Україна (ООН, Рада Європи, Світова організація торгівлі та ін.) або в які прагне вступити чи співпрацювати на певних умовах. Налагодження і зміцнення політичних відносин створюють сприятливі умови для розвитку всіх інших видів співробітництва між країнами.

Особливе значення мають **економічні зв'язки**, які здійснюються у формі не лише зовнішньої торгівлі, а також і міжнародної спеціалізації та кооперування, вкладення капіталів, обміну робочою силою, обміну науково-технічною інформацією, міжнародних послуг.

Міжнародна спеціалізація і кооперація здійснюється безпосередньо між підприємствами різних країн.

Вкладення капіталів (інвестиції) полягає в наданні коштів чи матеріальних ресурсів суб'єктами господарювання, підприємствами однієї країни для будівництва, переобладнання господарських об'єктів іншої, створення спільних підприємств.

Обмін робочою силою відбувається в результаті виїзду громадян на роботу до інших країн.

Дедалі більшої ваги в наш час набуває **обмін науково-технічною інформацією**, тобто найновішими досягненнями науки, техніки, технології.

Важливу роль в економіці країн відіграють **міжнародні послуги**, серед яких найпоширенішими є транспортні, надання фінансових кредитів, обмін туристськими групами тощо. У їхній структурі продовжує зростати частка міжнародного туризму.

Мал. 262. Зала засідання Ради Європи

Мал. 263. Завод «Ядза-кі» поблизу Ужгорода, який виготовляє комплектуючі до автомобілів «Форд», — приклад вкладення іноземного капіталу

Мал. 264. Іноземні туристи оглядають Львів з вершини гори Високий Замок

*Чи знаєте
ви, що...*

Число міжнародних туристів у світі постійно зростає: у 1950 р. — 25 млн осіб; 1970 р. — 160 млн; 1995 р. — 560 млн; 2008 р. — 780 млн.

Туризм забезпечує роботою в усіх країнах світу понад 100 млн працівників. Доходи від іноземного туризму в загальних надходженнях від експорту товарів і послуг становлять у США і Великій Британії — по 5 %, Франції та Данії — 7–8 %; Італії та Швейцарії — 11–12 %; Португалії — 20 %; Іспанії й Австрії — 30–35 %. Головний регіон міжнародного туризму — Європа. У 2005 році на її частку припадало 54,5 % усіх туристів світу.

Закріплюємо та узагальнюємо

1. У чому полягає суть міжнародного географічного поділу праці?
2. Що таке світове господарство?
3. Що таке міжнародна торгівля і які її особливості на сучасному етапі?
4. Які існують форми міжнародних економічних зв'язків?

Набуваємо практичних навичок

1. Відвідайте один з найближчих до вашого будинку магазинів. Запишіть назви конкретних товарів у ньому, вироблених в інших країнах. Вкажіть назви країн-виробників.
2. Користуючись додатковою літературою чи джерелами мережі Інтернет, знайдіть інформацію про товари і послуги у вашій області (автономній республіці) чи місті, які експортуються до інших країн. Проаналізуйте передумови, які визначили експортну спрямованість цих виробництв. Підготуйте коротке повідомлення.

§ 31. Зовнішні економічні зв'язки України

Пригадаймо

1. Коли світове співтовариство визнало Україну як суверенну державу?
2. З якими державами межує Україна?
3. Які галузі НГК набули в Україні найбільшого розвитку?
4. Яку продукцію, на вашу думку, мала б продавати Україна в інші держави світу?
5. Яку продукцію Україна змушена імпортувати?
6. Які форми міжнародного економічного співробітництва повинна активно розвивати Україна?

Географія і структура зовнішньої торгівлі України.

Зовнішньоекономічну діяльність України визначає багато чинників. Серед них важливу роль відіграють економіко-географічне та геополітичне положення, природоресурсний потенціал, рівень економічного розвитку, галузева структура національного господарського комплексу, рівень розвитку транспортної мережі тощо. Однією з основних складових зовнішньоекономічної діяльності України є розвиток і поглиблення торгово-економічного співробітництва із країнами світу. Зовнішньоторговий обіг товарів після проголошення Україною

незалежності мав тенденцію до зниження. Найменші значення загального обсягу зовнішньої торгівлі України зафіксовані за підсумками 1999 року — 23,4 млрд доларів США. За 2005 рік ця величина вже сягнула 70,4, а за 2008 рік — 152,5 млрд доларів США.

Найсприятливішою ситуацією для економіки будь-якої країни є не лише зростання обсягів міжнародної торгівлі, а й паритет експорту та імпорту. Однак в Україні в останні роки помітно зросла диспропорція між цими показниками. Так, за підсумками 2008 року, імпорт перевищив експорт на 18,5 млрд доларів США.

Близько 60 % експорту з України на початку 1990-х здійснювалося до країн СНД. В імпорті товарів ще більша частка припадала на країни СНД (понад 70 %).

За даними 2008 року, провідне місце в експортних операціях України посідають країни СНД (35,5 %) та країни Європейського Союзу (27,1 %). В імпортних операціях із товарами за 2008 рік на СНД припадало 39,2 %, на країни ЄС — 33,7 %.

Україна експортує переважно продукцію чорної металургії (залізну та марганцеву руди, чавун, сталь, прокат), хіміко-індустріального комплексу (мінеральні добрива, полімери), агропромислового комплексу (цукор, олію, масло, м'ясо, овочі, фрукти), а також деякі машини та обладнання (автобуси, тепловози, вагони, судна, літаки, трактори, прокатні стани, турбіни, штучні алмази та алмазні інструменти, металообробні верстати).

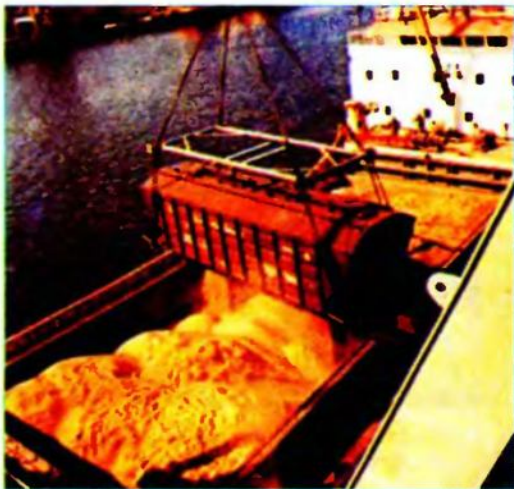
Отже, у структурі українського експорту й у 2000–2008 рр. продовжувала переважати частка сировини й продукції низького ступеня переробки — близько 80 % обсягу вивозу товарів. Це зумовлено тим, що продукція високого ступеня переробки (машини, обладнання, товари широкого вжитку тощо) переважно неконкурентоспроможна на «західному» ринку. Її купують, переважно пострадянські країни. Тільки близько 15 % вироблених в Україні машин та обладнання експортують.

Серед імпортованої продукції основними є нафта, природний газ, концентрати кольорових металів, промислове устаткування, сільськогосподарська техніка, медичне обладнання, товари хімічної та легкої промисловості, бавовна, лісоматеріали, папір, цитрусові, чай, кава тощо.

Чи знаєте ви, що...

Зовнішньоторговельні операції, за підсумками 2008 р., проводились із партнерами з 204 країн світу. Найбільші обсяги експортних поставок здійснювались із України у 2008 році до Російської Федерації — 23,5 % загального обсягу експорту, Туреччини — 6,9 %, Італії — 4,3 %, Польщі — 3,5 %, Білорусі — 3,1 %, Сполучених Штатів Америки — 2,9 %, Німеччини — 2,7 %. Найбільші імпортні надходження здійснювались в Україну 2008 року з Російської Федерації — 22,7 %, Німеччини — 8,4 %, Туркменістану — 6,6 %, Китаю — 6,5 %, Польщі — 5 %, Казахстану — 3,6 %, Білорусі — 3,3 %.

Мал. 265. Перевантаження пшениці на судно для відправлення на експорт

У загальному обсязі експорту товарів з України у 2008 р. частка чорних металів становила 34,3 %, нафта та продукти її перегонки — 6,1 %, зернові культури — 5,5 %, вироби з чорних металів — 5,3 %, механічні машини — 5,2 %, електричні машини 4,2 %, залізничні й трамвайні локомотиви, шляхове обладнання — 4 %, жири та олії тваринного і рослинного походження — 2,9 %. У загальному обсязі імпорту товарів з України у 2008 р. частка нафти та продуктів її перегонки становить 26,7 %, наземних транспортних засобів — 13,3 %, механічних машин — 11,2 %, електричних машин — 4,4 %.

Мал. 266. Газотранспортна система України відіграє важливу роль у наданні міжнародних транспортних послуг

Для структури імпорту характерною є висока частка товарів широкого вжитку та обладнання. Це зумовлено тим, що товари, які ввозять, здебільшого мають вищу якість, деякі є дешевшими порівняно з вітчизняними. Імпорт обладнання визначають потреби модернізації підприємств різних галузей.

Інші види економічних зв'язків. В Україні зростає торгівля послугами з іншими країнами. Однак частка їх невисока: в експорті за 2008 р. вона становила 14,8 %, а в імпорті — 7,2 % загального обсягу.

Найбільшу частку в загальному обсязі українського експорту становили транспортні послуги (65,2 % за 2008 рік). У структурі імпорту послуг на транспортні припадало за 2008 рік 24,8 %, фінансові — понад 22 %. У географії експорту найбільшою була частка послуг, яка спрямовувалась до країн СНД (36,7 %) і країн ЄС (27,3 %). Із загального обсягу імпорту послуг 16,1 % становлять послуги із країн СНД і 45,1 % — із країн ЄС.

Швидкими темпами нарощуються міжнародні зв'язки між вітчизняними та зарубіжними підприємствами. Участь в інвестуванні економіки України до 2009 р. взяли 123 країни світу. Значно зросла чисельність українських громадян, які виїжджають на роботу до інших країн. Водночас Україна поступово стає осередком імміграції робочої сили з найбідніших країн Азії.

Щодо обміну науково-технічною інформацією, то Україна належить до держав, які переважно отримують наукові послуги. Хоча, за міжнародними оцінками, науковий потенціал України є другим за значенням національним багатством після виробничого, однак структура наукового комплексу неефективна, а тому тільки 10 % його працює на рівні світових стандартів.

Значення зовнішніх економічних зв'язків для господарства України. Поглиблення і розширення взаємовигідних міжнародних економічних зв'язків позитивно позначається на розвитку НГК держави та рівні добробуту громадян. Особливо важливе значення має налагодження зв'язків, які суттєво сприяють утвердженню НГК України у світовій системі господарства.

Українські науковці розробляють пріоритетні напрями розвитку зовнішніх економічних зв'язків, які дадуть змогу раціонально використати її внутрішній потенціал. Такими напрямками в експортній діяльності вважають подолання її сировинної орієнтації й вихід на світовий ринок, передусім

з високотехнологічною, наукомісткою продукцією машинобудування. Іншою групою пріоритетних експортних галузей, яка може орієнтуватися на ринки країн СНД, є *складові агропромислового комплексу*. Це зумовлено надзвичайно багатими агрокліматичними ресурсами, які за раціонального використання здатні забезпечити значне нарощування виробництва. Україна має можливість стати одним із провідних експортерів зернових, соняшникової олії, молочної та м'ясної продукції.

Видобувна й металургійна галузі теж повинні залишатися провідними у товарній структурі експорту, оскільки ґрунтуються на значному природоресурсному потенціалі.

Важливим пріоритетом зовнішньоекономічної діяльності, пов'язаної з унікальним географічним положенням, є *міжнародні транспортні послуги*. Найменшого розвитку поки що набув *продаж ліцензій і патентів на наукові винаходи, міжнародний туризм та інші послуги*, який у перспективі також має всі підстави стати провідним.

В імпортній діяльності пріоритетним напрямом розвитку зовнішньоекономічних зв'язків є значне збільшення кількості партнерів, що постачають продукцію, віддаючи перевагу тим, які дотримують міжнародних правил і не чинять тиску на внутрішню та зовнішню політику України.

Закріплюємо та узагальнюємо

1. Як змінюються обсяги зовнішньої торгівлі України за останні роки?
2. Які загальні риси географії та структури українського експорту та імпорту?
3. Які пріоритетні напрями розвитку зовнішньоекономічної діяльності нашої країни?

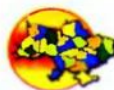

Набуваємо практичних навичок

1. Використовуючи тематичну карту шкільного атласу, випишіть назви п'яти держав, які є найбільшими експортерами, і назви п'яти держав, які є найбільшими імпортерами товарів у торгівлі з Україною. Порівняйте списки країн і зробіть висновки у письмовій формі.
2. Використовуючи тематичну карту шкільного атласу, проаналізуйте структуру експорту й імпорту України з однією із сусідніх держав. Зробіть висновки про особливості саме такої структури та чинники, якими вона визначена.
3. Обґрунтуйте детальніше один із пріоритетів зовнішніх економічних зв'язків України.

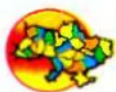
Мал. 267 Значні обсяги перевезень товарів у міжнародних економічних торгових операціях здійснює автомобільний транспорт

Чи знаєте ви, що...

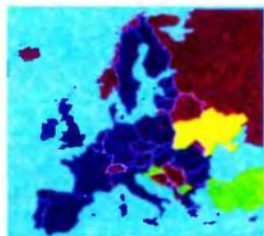
Найбільші обсяги експорту послуг з України у 2008 році здійснювалися до Російської Федерації — 32,8 % загального обсягу експорту України, Великої Британії — 5,9 %, Кіпру — 5,4 %, Швейцарії — 5,2 %, Сполучених Штатів Америки — 4,7 %, Німеччини — 4,6 %. Найбільші обсяги імпорту послуг з України у 2008 році здійснювалися із Російської Федерації — 13,3 %, Великої Британії — 12,9 %, Кіпру — 10,0 %, Німеччини — 7,6 %, Сполучених Штатів Америки — 6,3 %, Польщі — 3,4 %, Швейцарії — 3,3 %.

Пригадаймо

З 1997 р. в Україні простежується здебільшого зростання обсягів прямих іноземних інвестицій, але загальний обсяг їх незначний. Так, на одного мешканця України припадає тільки 14 дол. США іноземних інвестицій (Угорщина — 83 дол., Польщі — 107 дол.). До десятки основних країн-інвесторів, на яку припадає майже 83% загального обсягу прямих інвестицій, входять: Кіпр, Німеччина, Нідерланди, Австрія, Велика Британія, Російська Федерація, Сполучені Штати Америки, Франція, Віргінські острови та Швеція.

— члени ЄС
— кандидатів на вступ у ЄС
— Україна

Мал. 268. Україна і країни — члени та кандидати в члени ЄС на карті Європи

1. Які загальні особливості геополітичного положення України?
2. Членом яких міжнародних організацій є Україна?
3. Які з міжнародних організацій, з якими співпрацює Україна, мають економічну спрямованість?

Міжнародні організації. В останні десятиліття поглиблення міжнародного поділу праці спричинило особливо тісне зрощування національних господарств окремих країн. Так виникла міжнародна економічна інтеграція — об'єктивний процес розвитку особливо глибоких і стійких взаємозв'язків між окремими групами країн. Інтеграція проявляється у стиранні бар'єрів між економіками різних держав. Міжнародна економічна інтеграція — це такі міждержавні відносини, що базуються на відсутності будь-якої форми дискримінації іноземних партнерів у кожній з економік.

Одна з найважливіших в економічному плані міжнародних організацій, членом якої прагне стати Україна, — Європейський Союз. Перспективи вступу до неї нашої держави поки що не дуже чіткі. Проте на сьогодні Україна є членом та співпрацює з низкою інших міжнародних організацій економічного спрямування. Серед них передусім СОТ, СНД, ГУАМ.

СОТ (Світова організація торгівлі) — це нова міжнародна організаційна структура, заснована в 1993 році. Це об'єднання держав, спрямоване на створення і підтримку системи юридичних норм міжнародної торгівлі. Членами СОТ є понад 150 країн, на які припадає понад 95 % обсягу міжнародної торгівлі. СОТ покликана виконувати чотири функції:

- сприяти реалізації угод, які укладатимуться в межах організації;
- служити міжнародним форумом для обговорення питань, тлумачення і застосування угод;
- виконувати функції арбітра;
- періодично збирати інформацію про торговий режим у країнах-членах з метою перегляду торгової політики.

Вищим органом СОТ є Конференція міністрів, яку скликають щонайменше раз на два роки. Вона приймає найважливіші рішення, наприклад, укладає нові міжнародні договори з питань торговельного режиму.

СНД (Співдружність Незалежних Держав) створена 8 грудня 1991 року як політичний та економічний союз Білорусі, Росії та України. 21 грудня 1991 року приєдналися ще

вісім колишніх республік СРСР (Азербайджан, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Таджикистан, Туркменістан та Узбекистан). 23 жовтня 1993 року до СНД приєдналася Грузія. На сьогодні зі складу СНД вийшли Туркменістан і Грузія. Україна є співзасновницею СНД, але Статут організації Україною досі не ратифіковано, тому формально наша держава залишається спостерігачем.

Мал. 269. Країни — члени ССТ у світі (позначені синім кольором)

ГУАМ (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова) — регіональне об'єднання чотирьох держав: Грузії, України, Азербайджанської Республіки та Республіки Молдова. В основі утворення цієї форми співробітництва лежить єдність позицій країн з подібними політичними й економічними зовнішніми орієнтаціями. Заснування політико-консультативного форуму ГУАМ відбулося в 1997 році.

Вплив процесів глобалізації на господарство України.

Виникнення і діяльність міжнародних економічних об'єднань є проявом інтеграційних процесів у світовому господарстві, що здійснюються на рівні національних економік. Однак на сьогодні характерні інтеграційні процеси і на мікрорівні (окремих підприємств). Однією з форм їх прояву є злиття фірм. Це може стосуватися тих фірм, які виробляють подібні або однорідні товари. Об'єднання підприємств відбувається також на основі вузької спеціалізації підприємств на випуску комплектуючих та кооперування для випуску певної кінцевої продукції. У результаті поглиблення інтеграційних процесів на мікрорівні виникають **транснаціональні корпорації (ТНК)** — господарські об'єднання, до яких входять первинні (материнські) підприємства та їхні закордонні філії. Материнською називають ту компанію, що започаткувала створення компаній за кордоном.

Мал. 270. Країни СНД

Перші ТНК з'явилися ще на початку ХХ ст. Однак *масовим явищем, що визначає хід економічного розвитку світу, ТНК стали у другій половині ХХ ст.* Переважна більшість материнських компаній розміщується в розвинутих країнах. У даний час ТНК, за оцінками фахівців, контролюють від 20 % до 25 % світового ВВП, а на товарообмін між материнськими компаніями та їхніми закордонними філіями припадає 33 % світової торгівлі.

Процеси міжнародної інтеграції на сьогодні вступили в найвищу стадію свого розвитку, яку називають **глобалі-**

Мал. 271 Ресторан
ТНК «Макдональдс»
в одному з міст України

зації. Сприяв цьому переходу бурхливий розвиток науки, техніки, інформатики, що перетворило земну кулю в тісно переплетений клубок техніко-виробничих, торгових, фінансових та інших взаємозв'язків.

Становлення глобальної господарської системи посилює залежність національних економік від зовнішніх впливів, стирає роль державних кордонів, органів державної влади. На перший план у регулюванні взаємовідносин між країнами, людьми і суспільством виходять міжна-

родні організації, які використовують досвід управління, на-
працьований різними державами.

Глобалізація розвивається нерівномірно в різних регіонах світу, а окремі держави відіграють у цьому процесі різну роль. Унаслідок процесів економічної та фінансової глобалізації сформувався очевидний соціально-економічний розрив між невеликою групою високорозвинутих країн («глобальними лідерами») та іншими країнами світу («глобальними аутсайдерами»). Так, на 20 % населення світу, яке живе в економічно розвинених країнах, припадає 86 % світового ВВП, а на 20 % найбіднішого — тільки 1 % ВВП. Під тиском глобалізації додаткового навантаження зазнають так звані «перехідні» суспільства, до яких належить і Україна. Проблеми, які супроводжують глобалізацію, додаються у них до численних інших проблем загальнодержавного значення.

Економічна глобалізація призводить також до низки негативних наслідків. Так, зменшується можливість окремих держав впливати на стан власних ринків, збільшується вірогідність виникнення криз, збільшується вплив світових криз на окремі країни. Проблема є також те, що економіка багатьох держав поступово потрапляє під все більший вплив ТНК і міжнародних організацій. Вони мають свої цілі, які можуть суперечити національним інтересам суверенних держав. Найбільші ризики процесів глобалізації щодо економіки України пов'язані з меншою можливістю, порівняно з розвинутими країнами, скористатись глобальними фінансами, впливати на них, утримувати належний баланс експортно-імпортних операцій.

Для економіки України глобалізація створює й цілу низку важливих переваг, які полягають у можливостях розширювати зв'язки з основними учасниками глобального фі-

Мал. 272. Маніфестація
антиглобалістів

нансового ринку, ТНК і міжнародними фінансовими організаціями, ширше використовувати іноземні інвестиції та нові технології.

Закріплюємо та узагальнюємо

1. Що таке міжнародна економічна інтеграція?
2. Членом яких міжнародних організацій, у системі яких здійснюється економічна співпраця, є Україна?
3. На яких рівнях здійснюються інтеграційні процеси у світовому господарстві?
4. Що розуміють під процесами глобалізації?
5. Які переваги і недоліки процесів глобалізації НГК України?

Набуваємо практичних навичок

1. За картою шкільного атласу охарактеризуйте експортно-імпорتنі операції України з країнами — членами ГУАМ.
2. Користуючись додатковою літературою чи джерелами мережі Інтернет, підготуйте коротке повідомлення про ТНК, філії яких функціонують на території України.

Головне в цьому розділі

Транспорт — галузь НГК, яка забезпечує переміщення вантажів та людей. Складається із сухопутного, водного та повітряного видів. У сухопутному виділяють автомобільний, залізничний і трубопровідний; у водному — морський і річковий. Специфічною галуззю транспортного комплексу є міський пасажирський транспорт.

Для визначення ролі транспорту в НГК, частки кожного з його видів використовують такі специфічні показники, як обсяг перевезень, вантажо- та пасажирообіг. В Україні розвинуті всі види сучасного транспорту. Загальний вантажообіг в останні роки почав зростати.

Залізничний транспорт в Україні посідає перше місце за вантажообігом і друге — за пасажирообігом. Він забезпечує швидкий і регулярний рух незалежно від пори року.

Автомобільний транспорт має вагоме значення для пе-

Чи знаєте ви, що...

Термін «глобалізація» вперше був запроваджений американським економістом Т. Левіттом у статті, опублікованій у 1983 р., для означення феномену злиття ринків окремої продукції. У 1990-х роках — на початку XXI ст. розуміння глобалізації наповнюється ширшим змістом та охоплює всі сфери людської діяльності: економіку, політику, культуру тощо.

Чи знаєте ви, що...

У світі помітно набуває сили тенденція до критичного сприйняття глобалізації внаслідок явного розмивання суверенітету держави. Окрім того, так звані «антиглобалісти» наголошують на негативних наслідках домінування у світовому масштабі ТНК та єдиної на сьогодні «наддержави» (США). Також вони звертають увагу і на інших численних недоліках глобалізації: різке зростання безробіття, посилення соціальної напруги, тероризм, «кримінальна глобалізація» тощо.

Мал. 273. Автомобільний транспорт забезпечує внутрішні й міжнародні перевезення

ревеження на короткі відстані. За пасажирообігом в Україні він посідає перше місце.

Трубопроводи дають можливість транспортувати на великій відстані нафту, продукти її переробки, природний газ.

Морський транспорт характеризується малою собівартістю транспортування. Головний порт Чорного моря — Одеса.

У тісній взаємодії з морським і залізничним транспортом працює річковий. Він має важливе значення для внутрішніх перевезень.

Основна перевага повітряного транспорту — велика швидкість перевезень. Понад 60 % повітряних перевезень припадає на міжнародні авіарейси.

Одним із головних напрямів розвитку транспорту в Україні є організація та функціонування міжнародних транспортних коридорів.

Соціальна інфраструктура має економічне і соціальне значення для розвитку суспільства. Однією з провідних галузей соціальної сфери в Україні є освіта. Найбільше навчальних закладів зосереджено в Харкові, Києві, Одесі, Львові, Дніпропетровську та Донецьку. Одним із важливих самостійних напрямів господарської діяльності в галузі культури в Україні стає туризм.

Охорона здоров'я охоплює всю систему лікувальних, лікувально-профілактичних, санаторних, оздоровлювальних та інших медичних установ.

Наука як галузь НГК в Україні характеризується передусім значним науковим потенціалом. Проблеми культури, освіти, охорони здоров'я, науки насамперед пов'язані з недостатнім фінансуванням цих галузей із державного бюджету.

Спеціалізацію окремих країн на виробництві певних видів продукції та послуг, які реалізують в інші держави, називають міжнародним поділом праці (МПП). Галузями міжнародної спеціалізації для України є вантажні літаки, сталь, соняшникова олія тощо.

Міжнародні економічні зв'язки здійснюються у формі не лише зовнішньої торгівлі, а й міжнародної спеціалізації та кооперування, вкладення капіталів, обміну робочою силою, обміну науково-технічною інформацією, міжнародних послуг.

Експортує Україна переважно продукцію чорної металургії, хіміко-індустріального та агропромислового комплексів.

Поглиблення і розширення взаємовигідних міжнародних економічних зв'язків у різних формах позитивно позначається на розвитку НГК держави та рівні добробуту громадян.

В останні десятиліття поглиблення міжнародного поділу праці спричинило до особливо тісного зрощування національних господарств окремих країн. Процеси міжнародної інтеграції на сьогодні вступили в найвищу стадію свого розвитку,

яку називають глобалізацією. Становлення глобальної господарської системи посилює залежність національних економік від різнонаправлених впливів, які спричиняють стирання ролі державних кордонів, органів державної влади. На перший план у регулюванні відносин між країнами, громадянами і суспільством виходять міжнародні організації, які використовують найкращий досвід управління, напрацьований у різних державах. Для економіки України глобалізація створює цілу низку важливих переваг, а також деякі ризики.

Чи знаєте ви, що...

Україна посідає 42 місце у світі за рівнем глобалізації. Такого висновку дійшли автори щорічного «Рейтингу Глобалізації» за підсумками 2007 року. Укладаючи його, враховують ступінь економічної інтеграції, кількість користувачів Інтернет, участь у міжнародній політиці. Найбільш глобалізованою країною визнано Ірландію. На другому місці — Сінгапур, на третьому — Швейцарія.

Перевіряємо свої знання

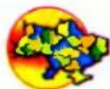
1. Які галузі сухопутного транспорту відзначаються найбільшим вантажообігом, пасажирообігом?
2. Чим визначається доцільність використання певних видів транспорту?
3. Яка частка вантажо- і пасажирообігу різних видів транспорту? Як вона змінювалася в часі?
4. Які переваги і недоліки мають окремі види транспорту?
5. Чи позначиться демографічна ситуація в Україні на перспективах розвитку сфери послуг?
6. Який існує зв'язок між розвитком транспорту і міжнародною торгівлею?
7. У якому напрямі має змінюватися структура українського товарного експорту? Чому?
8. Які проблеми існують на шляху глибшої інтеграції України у світову систему господарства?

Працюємо творчо

1. На основі тематичних карт шкільного атласу порівняйте рівень розвитку галузей соціальної сфери у двох областях України. Поясніть причини подібності та відмінності.
2. На основі тематичної карти шкільного атласу порівняйте структуру вантажних і пасажирських перевезень із двох найбільших транспортних вузлів в Україні. Поясніть причини подібності та відмінності.
3. На основі даних таблиці 10 визначте середню відстань пасажироперевезень різними видами транспорту. Розмістіть їх у послідовності зменшення, прокоментуйте отримані результати.
4. За 2008 р. експорт товарів з України становив 67 млрд дол. США. Порівняно з відповідним періодом 2007 р. експорт зріс на 35,9 %. Який обсяг експорту в грошовому вимірі був у 2007 році?

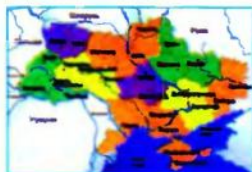

*Чи знаєте
ви, що...*

Україна співпрацює з міжнародним валютним фондом. Міжнародний валютний фонд (МВФ, англійською IMF) — це спеціальне агентство Організації Об'єднаних Націй (ООН), засноване 39-ма державами з метою регулювання валютно-кредитних відносин країн-членів і надання їм допомоги за дефіциту платіжного балансу шляхом надання коротко- і середньострокових кредитів іноземною валютою. Фонд має статус спеціалізованої установи ООН. Штаб-квартира МВФ розташована у Вашингтоні (США).

1. Коценко К. Ф. Транспорт і його вивчення в курсі географії: Посібник для учителів. — К.: Рад. школа, 1983.
2. Нікітіна М. Г. Світове господарство та міжнародні економічні відносини: просторові аспекти розвитку: Навчальний посібник — К.: Центр навчальної літератури, 2004.
3. Соціально-економічна географія України: Навч. посібник / За ред. проф. Шаблія О. І. — Львів: Світ, 2000.
4. Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліть / А. С. Філіпенко, В. С. Будкін, А. С. Гальчинський та ін. — К.: Либідь, 2002.
5. Філіпенко А. С. Економічний розвиток сучасної цивілізації: Навчальний посібник. — К.: Знання, 2000.
6. <http://www.ukrstat.gov.ua>.
7. <http://www.worldbank.org>.

РОЗДІЛ 6. ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ УКРАЇНИ

Опрацьовуючи цей розділ, ви:

- вивчите поняття «економічний район»;
- ознайомитесь із економічними районами України, типовим планом характеристики районів;
- оцініте причини та наслідки господарських відмінностей різних територій України.

З цією метою вам доведеться:

- демонструвати на карті економічні райони;
- складати характеристику економічних районів за типовим планом;
- порівнювати економічні райони за їх спеціалізацією;
- аналізувати проблеми і перспективи розвитку свого економічного району.

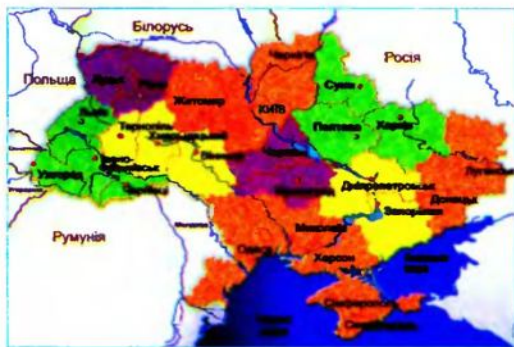
§ 33. Економічне районування

Пригадаймо

1. Що таке територіальний поділ праці?
2. Чим зумовлена господарська спеціалізація окремих територій?
3. Які великі природні територіальні комплекси виділяються в межах України?
4. Який адміністративно-територіальний устрій України?

Мережа економічних районів в Україні. Значні відмінності в розміщенні населення, територіальній організації господарства зумовлені різноманітністю природного середовища, історичного розвитку, дією певних факторів і принципів на розташування й розвиток галузей виробничої та соціальної сфер. Тому на території країни можна виділити соціально-економічні комплекси різного масштабу. Найбільші з них — економічні райони.

Мал. 274. Економічні райони України

В основу виділення районів (*районування*) окремі автори покладали різні показники, а тому немає єдиної думки щодо їх мережі в Україні. У період, коли територія нашої країни була складовою господарського комплексу СРСР, у її межах виділяли три економічні райони: Південно-Західний, Донецько-Придніпровський і Південний, які, у свою чергу, поділяли на підрайони. У другій половині 1980-х — на початку 1990-х років було запропоновано мережу з дев'ятьох економічних районів (ЕР):

Столичний, Північно-Західний, Карпатський, Подільський, Центральний, Північно-Східний, Донецький, Придніпровський, Причорноморський. Її ми і будемо вивчати.

Визначальними критеріями виділення економічного району вважають своєрідність природних та економічних умов і спеціалізацію в межах господарського комплексу держави. Певна спеціалізація в загальнодержавному поділі праці є основною ознакою економічного району, тобто кожен район виробляє певні види продукції чи надає певні послуги не лише для мешканців власної території, а й для споживачів, які проживають в інших районах України чи зарубіжних державах. Однією з величин, яка дає оцінку зовнішньої спеціалізації району, є відношення частки виробленої продукції чи наданих послуг до частки населення ЕР — *коефіцієнт*

спеціалізації. Наприклад, Донецький ЕР виробляє 90 % віконного й технічного скла в Україні, а частка населення району становить 15,3 % (на 01.01.2009). Якщо ми поділимо перше число на друге, то отримаємо 5,9, тобто значно більше за одиницю, що дозволяє вважати дане виробництво спеціалізацією району.

Зовнішня спеціалізація району в загальнодержавному поділі праці може бути зумовлена факторами розміщення виробництва (наявністю сировини, палива, трудових ресурсів тощо), історичними передумовами, географічним положенням, економічною політикою держави.

Інші галузі, крім галузей спеціалізації, в економічному районі відносять або до *обслуговуючих*, або до *допоміжних*. Робота перших спрямована на забезпечення всім необхідним галузей спеціалізації, а других — на задоволення потреб власного населення району.

План економіко-географічного вивчення району. Давати характеристику економічного району потрібно в певній послідовності. План характеристики ЕР включає такі пункти:

1. *Загальні відомості про район та його економіко-географічне положення (ЕГП).* Тут слід з'ясувати, які області входять до складу району, його площу, чисельність населення, історичні та інші передумови формування, а також оцінити вплив ЕГП на його розвиток. Оцінювати економіко-географічне положення можна в такій послідовності:

- розміщення на території країни;
- економічне оточення (ЕР, країни, що межують з даним районом, їх розвиток та можливості для співпраці);
- віддаленість від паливних та сировинних баз;
- наявність транспортних шляхів загальнодержавного й міжнародного значень;
- зміни в ЕГП, що відбулися останнім часом або прогнозуються;
- загальний висновок про вигідність ЕГП.

2. *Населення і трудові ресурси.* Характеризуючи населення, аналізують демографічні процеси, етногеографічні особливості, розселення та забезпеченість трудовими ресурсами району.

3. *Природні умови і ресурси.* Природні умови й ресурси зручно характеризувати, розглядаючи спочатку основні види ресурсів, які використовують у промисловості (мінеральні, водні, лісові й гідроресурси), а потім — умови та ресурси, що мають значення для сільського господарства, роботи

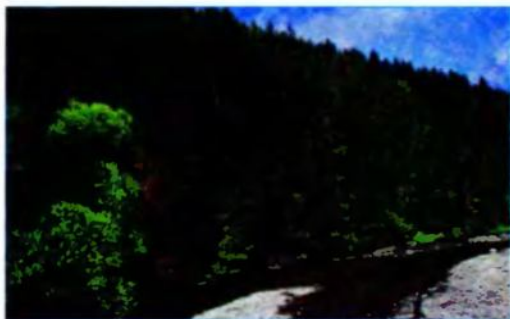

Мал. 275. Лисичанський склозавод — одне з підприємств, що визначає спеціалізацію Донецького економічного району

Мал. 276. План економіко-географічного вивчення району

Мал. 277 Лісові й водні ресурси мають важливе значення для розвитку господарства економічного району

транспорту (характер рельєфу, особливості клімату, зональні типи ландшафтів, ґрунти) та рекреаційні.

4. *Господарський комплекс району.* Характеризуючи господарський комплекс, необхідно розглянути всі основні міжгалузеві комплекси, акцентуючи увагу на тих виробництвах, які є галузями зовнішньої спеціалізації економічного району.

5. *Найбільші міста.* Характеризуючи основні міста, звертають увагу на найважливіші об'єкти виробничої сфери та соціальної інфраструктури, які визначають функції даного соціально-економічного ядра району, області, прилеглої території.

6. *Проблеми й перспективи розвитку.* З аналізу економіко-географічних особливостей району складають уявлення про наявні в ньому проблеми й можливі шляхи їх розв'язання.

Закріплюємо та узагальнюємо

1. Що таке районування?
2. Які економічні райони виділяють на території України?
3. Які основні ознаки економічного району?
4. Яку величину використовують як показник зовнішньої спеціалізації?
5. Які фактори визначають зовнішню спеціалізацію економічного району?
6. Назвіть послідовність пунктів плану характеристики економічного району.

Мал. 278. Луганська ТЕС — важливий господарський виробничий об'єкт

Набуємо практичних навичок

1. Накресліть стовпчикові діаграми площ та чисельності населення економічних районів.
2. Визначте коефіцієнти спеціалізації ЕР, якщо відомо, що Донецькому району належить 75 % видобутку кам'яної солі в країні, Північно-Східному — 20 % виробництва цукру та 15 % збору зерна. Дані про частку населення вказані в додатку 1.

§ 34. Столичний економічний район

Пригадаймо

1. Що таке економічний район?
2. Скільки економічних районів виділяють в Україні?
3. Які області входять до складу Столичного економічного району?

1. Загальні відомості та економіко-географічне положення. До складу Столичного району входять три області (Київська, Чернігівська, Житомирська) та місто Київ. Загальна площа району — 90,7 тис. км² (15,1 %), а чисельність населення — близько 6,9 млн осіб (15 %) станом на 01.01.2009. Це район давнього заселення і формування першої Української держави. Столичний економічний район посідає центральне положення в північній частині України. На півночі він межує з Білоруссю і Російською Федерацією. Межує Столичний район ще з чотирма економічними районами нашої країни.

Центральне в довготному відношенні розміщення району зумовлює його рівновіддаленість від основних паливно-сировинних баз країни, якими можна вважати Донбас, Передкарпаття та Придніпров'я. Перетинають його важливі транспортні магістралі як міжнародного, так і загальнодержавного значення. Це передусім залізничні, автомобільні шляхи, а також річка Дніпро, яка є важливою транспортною артерією Столичного економічного району.

Новий статус України, проголошення її незалежності, змінили становище як міста Києва, так і економічного району, який став осередком політичного й економічного життя країни. Усі ці риси і зміни ЕГП сприятливо позначаються на подальшому його розвитку.

2. Населення і трудові ресурси. Район характеризується дуже складною демографічною ситуацією (особливо Чернігівська область). Київ, навпаки, вирізняється тим, що, за підсумками 2008 року, природний приріст населення в місті знову став додатним.

Чи знаєте ви, що...

Площа Києва становить 839 км² (з них більш ніж половина, — зелені масиви та водойми). Разом з передмістями місто утворює Київську агломерацію із сукупною чисельністю населення 5,2 млн жителів (станом на 1.01.09).

Мал. 279. Столичний економічний район

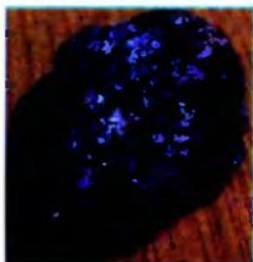

Мал. 280. Дніпро має неабияке значення для розвитку господарського комплексу Столичного економічного району

Мал. 281 Переяслав-Хмельницький — одне з багатьох невеликих міст Київської області, яке має давню історію

Мал. 282. Ільменіт Іршанського родовища

Мал. 283. Десна поблизу Чернігова

Середня щільність населення у Столичному економічному районі становить понад 76 осіб на 1 км². Вона відповідає середній в Україні. Однак така щільність досягається за рахунок міста-мільйонера Києва, а окремо для областей вона має значні відмінності: у Київській — 61,5, Житомирській — 43,3, а Чернігівській — 35,2 осіб на 1 км².

Рівень урбанізації в Київській, Чернігівській та Житомирській областях становить 57–62 %, але разом з містом Києвом становить 76 %. Район характеризується значною кількістю малих міст і селищ

міського типу (усього 165), які часто входять до складу агломерацій, що сформувалися навколо великих і середніх міст. У сільській місцевості триває процес зменшення чисельності населення і населених пунктів, який викликаний відтоком людей у великі й середні міста, де концентруються промислові підприємства, установи сфери послуг.

Частка українців у районі становить близько 86 % усього населення. Крім них, тут проживають росіяни, білоруси, а також поляки, євреї, німці та ін.

Частка населення працездатного віку, порівняно із середніми даними для України, тут дещо занижена. Найбільший дефіцит трудових ресурсів сформувався у великих містах.

3. Природні умови і ресурси. Столичний район не має великих запасів мінеральних ресурсів. З паливних викопних ресурсів тут є поклади нафти і газу в Чернігівській області, Коростишівське (Житомирська область) родовище вугілля Дніпровського буровугільного басейну, а також поклади торфу в поліській частині.

Рудні корисні копалини містяться в Іршанському родовищі ільменітів. Столичний район найбагатший на нерудні корисні копалини, особливо будівельну сировину. Серед них Овруцьке родовище кварцитів, а також родовища цементної сировини, будівельного каменю тощо.

У поліській частині є значні лісові ресурси, які мають промислове значення.

Добре забезпечений район водними ресурсами. Передусім це річка Дніпро з Прип'яттю, Десною та іншими притоками, а також Південний Буг. Є значні запаси підземних вод, які значною мірою забруднені внаслідок

Чорнобильської катастрофи. Річкові гідроресурси обмежені.

Рельєф району рівнинний, оскільки він охоплює території Поліської та Придніпровської низовин, Придніпровської височини. Північна частина розміщена в межах лісової зони з достатнім, подекуди надмірним зволоженням, а південна — у лісостепу, де літо тепліше й менш вологе. Дерново-підзолисті ґрунти Полісся сприятливі для вирощування льону-довгунця, картоплі тощо, а чорнозем лісостепу — для цукрових буряків, пшениці.

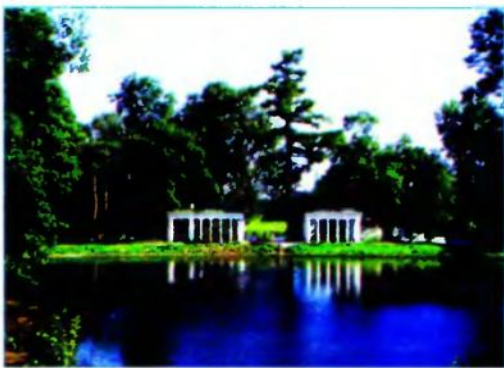
Із природних рекреаційних ресурсів найбільше значення мають запаси мінеральних вод у Київській області (Миронівка, Біла Церква). Крім того, район багатий на різноманітні історичні та архітектурні пам'ятки (Київ, Чернігів, Біла Церква).

4. Господарство району. Провідними у Столичному економічному районі є паливна промисловість та електроенергетика, машинобудування, хімічна та лісова галузі промисловості, агропромисловий, будівельний, транспортний, рекреаційний міжгалузеві комплекси. Паливна промисловість та електроенергетика спеціалізуються на видобутку палива та виробництві електроенергії на теплових (Трипільська) й гідро- (Київська) електростанціях. Власних паливно-енергетичних ресурсів у районі не вистачає, а тому їх завозять.

Металургія спеціалізується на видобутку титанових руд та їх збагаченні на Іршанському гірничо-збагачувальному комбінаті.

Вирізняється район виробництвом різноманітної продукції машинобудівної промисловості. Особливого розвитку набули транспортне машинобудування (літакобудування, річкове суднобудування), верстатно-і приладобудування, радіоелектронне та електротехнічне машинобудування. Найбільшими центрами галузі є Київ, Чернігів та Житомир, а також Біла Церква, Бердичів, Коростень, Ніжин, Прилуки та інші міста, де зосереджена значна кількість кваліфікованих трудових ресурсів.

До хімічної промисловості входить, в основному, хімія органічного синтезу — виробництво полімерних матеріалів (Київ, Чернігів, Житомир, Прилуки), гумотехнічних виробів (Київ, Біла Церква), ліків (Київ).

Мал. 284. Перпина Київщини — знаменитий дендропарк «Олександрія» у м. Біла Церква, якому вже понад 200 років

Мал. 285.
Трипільська ТЕС

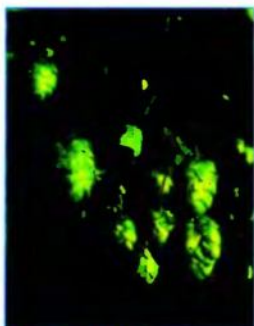
Мал. 286. Шинний завод «Росава» в Білій Церкві

*Чи знаєте
ви, що...*

Частка Київської області у загальнодержавних обсягах виробництва шин для автомобілів становить 63 %, екскаваторів — 53 %, кранів на автомобільному ходу — 39 %.

Мал. 287 Житомирщина — регіон, де значного розвитку набуло хмелярство. Тут збирають 75 % українського хмелю.

Лісова промисловість району орієнтується на власну сировинну базу. Деревообробна промисловість зосереджена також у великих містах лісостепу. Основні центри галузі — Чернігів, Малин, Київ, Бровари, Коростень тощо.

На місцеву сировину і споживача зорієнтований потужний будівельно-індустріальний комплекс.

Сільське господарство Столичного ЕР має дві яскраво виражені зони спеціалізації: поліську (зернові культури, льон-довгунець, картопля, хміль, молочно-м'ясне тваринництво) і лісостепову (зернові культури, цукровий буряк, картопля, овочі, фрукти, молочно-м'ясне тваринництво і свиñarство).

До харчової промисловості в районі належить цукрова, спиртогорілчана, плодоовочеконсервна, м'ясна, молочна, олійно-жирова галузі. Обслуговують потреби населення борошномельна, хлібопекарська, кондитерська, макаронна та інші галузі. Легка промисловість тільки частково працює на власній сировині (ляна, вовняна, шкіряно-взуттєва). Решта тканин виготовляють із привізної бавовняної та хімічної сировини. Найважливіші підприємства галузі розміщені в Києві, обласних центрах, а також Бердичеві, Білій Церкві, Прилуках.

Центральне економіко-географічне положення району зумовило формування транспортної системи з густою мережею шляхів сполучення. Найбільший вантажо- та пасажирообіг здійснює залізничний транспорт, на другому місці — автомобільний. Важливу роль відіграють авіаційний, річковий, трубопровідний транспорт.

Загальнодержавне значення мають наукові й культурно-освітні заклади, які зосереджені передусім у Києві, Чернігові, Житомирі. Рекреаційний комплекс району перебуває у стадії формування і в перспективі матиме міжнародне значення. Основні райони оздоровлення сьогодні — це Дніпро з прилеглими територіями, окремі об'єкти Полісся, а туризму — міста Київ, Чернігів, Коростень, Переяслав-Хмельницький тощо.

Мал. 288. Київський метрополітен, відкритий у 1960 році

5. Найбільші міста. Найбільшим (2766 тис. жителів) і найдавнішим (існує із середини V ст.) містом Столичного економічного району є столиця України — **Київ**. Це промисловий вузол з розвинутим машинобудуванням (переважно трудо- й наукомістким, точним), хімічною, будівельною індустрією, харчовою та легкою промисловістю. Київ — важливий центр наукових досліджень, освіти і культури. Тут

функціонують Президія Національної академії наук України, значна кількість науково-дослідних інститутів, навчальні заклади (Національний університет імені Тараса Шевченка, університет «Києво-Могилянська академія», десятки інших ВНЗ різного профілю), Національна опера, театри, музеї, бібліотеки.

Найвизначнішими архітектурними пам'ятками Києва є Софійський собор (XI ст.), комплекс споруд Києво-Печерської лаври (XI–XVIII ст.), Кловський палац, Маріїнський палац, Червоний корпус Національного університету імені Тараса Шевченка, «Будинок з химерами», будинок Національного банку, Видубицький монастир (XI ст.), Михайлівський Золотоверхий собор, церква Спаса на Берестовому (XII ст.), Воскресенська, Андріївська, Набережно-Микільська, Покровська, Троїцька церкви.

Житомир (274 тис. жителів) — адміністративний, економічний та культурно-науковий центр області. Місто відоме з часів Київської Русі. Провідними галузями виробничої сфери є легка промисловість (льонотекстильна, трикотажна тощо), машинобудування, лісова, харчова промисловість, будівельно-індустріальний комплекс. У місті є понад десять вищих навчальних закладів (Житомирський державний університет ім. Івана Франка та національний агроєкологічний університет, інститут культури і мистецтв, технологічний університет), театри, філармонія, музеї.

Чернігів (299 тис. жителів) — обласний центр однойменної області — також належить до найдавніших міст нашої батьківщини (IX ст.). Промисловий комплекс міста хапактеризує поєднання хімічної, легкої, лісової, харчової промисловості та машинобудування. У Чернігові працюють педагогічний та технологічний університети, інститут економіки і управління, літературно-меморіальний музей ім. М. Коцюбинського, музично-драматичний театр, філармонія.

6. Проблеми й перспективи розвитку. Однією з проблем району є великий розрив у рівнях соціально-економічного

Мал. 289. Головна вулиця столиці — Хрещатик

Мал. 290. Парк культури в Житомирі

Мал. 291. Центральний майдан Чернігова

Мал. 292. Чорнобильська АЕС

розвитку між містом Києвом і віддаленими територіями. Там гостро постають питання низької народжуваності, високої смертності, безробіття. Нерозв'язаною залишається проблема 30-кілометрової Чорнобильської зони.

Закріплюємо та узагальнюємо

1. Які особливості ЕГП Столичного району?
2. Які основні риси населення ЕР?
3. Якими видами ресурсів представлений природо-ресурсний потенціал району?
4. Які галузі НГК мають найбільше значення в ЕР?
5. Які специфічні риси найбільших міст району?

Набуваємо практичних навичок

1. Позначте на контурній карті основні транспортні магістралі й найбільші транспортні вузли Столичного району.
2. Зобразіть схематично галузі спеціалізації Столичного ЕР.
3. Користуючись додатковою літературою чи джерелами мережі Інтернет, підготуйте коротке повідомлення про пам'ятки культури одного з міст Столичного району.

Чи знаєте ви, що...

У Житомирській області виробляють 48 % загальноукраїнського обсягу фарфоро-фаянсової посуду, 33 % лляних тканин і панчішно-шкарпеткових виробів. Чернігівщина забезпечує понад 80 % загальнодержавного випуску вовняних тканин і шпалер, 30 % хімічних волокон і ниток, 20 % видобутку нафти.

§ 35. Північно-Західний економічний район

Пригадаймо

1. Які області входять до Північно-Західного ЕР?
2. Які особливості економіко-географічного положення району?
3. Яка етнографічна назва території Північно-Західного ЕР?

1. Загальні відомості та ЕГП. До Північно-Західного економічного району входять дві області (Волинська й Рівненська), загальна площа — 40,3 тис. км² (6,6 %); чисельність жителів близько 2,2 млн осіб (4,7 %) станом на 01.01.2009. Територія району в минулому була частиною могутнього Галицько-Волинського князівства. З часом ці землі входили до складу Польсько-Литовської держави, Росії, Польщі й тільки в 1939 році були приєднані до основної частини української території.

Район розміщений у західній частині України і виходить до кордонів України з Білоруссю і Польщею. Ці країни постійно перебувають у тісних економічних контактах з нашою державою. Північно-Західний регіон перетинають важливі міжнародні транспортні магістралі (трубопроводи, залізниці, шосейні дороги), раціональне використання яких може суттєво впливати на його економічне зростання.

Мал. 293. Північно-Західний економічний район

2. Населення і трудові ресурси. Район вирізняється серед інших тим, що демографічна ситуація не набула тут надто загрозливого характеру. За підсумками 1998 року, у Рівненській області ще спостерігався незначний додатний приріст населення. З 1999 року в обох областях відбувалася депопуляція населення, але її темпи за всі роки були одними з найменших в Україні. За підсумками 2008 року, в Рівненській області природний приріст населення знову став додатним (0,7 на 1000 осіб), а у Волинській становив -0,3 на 1000 осіб. У Північно-Західному районі й на сьогодні фіксують найвищі коефіцієнти народжуваності в Україні.

Мал. 294. Ковельський вокзал — «ворота» до Білорусі та Польщі

Частка сільських жителів у районі становить 49%. Середня щільність сільського населення тут поступається тільки Карпатському економічному району. Через невисокий рівень урбанізації середня густина населення (54 особи на км²) значно нижча, ніж пересічна для країни, найменша серед усіх економічних районів.

У Північно-Західному регіоні України значна частка (понад 96 %) українського населення, а також помітно виражені етнографічні особливості (своєрідний побут і культурні традиції, витоки яких сягають часів язичництва) корінних жителів краю — поліщуків. Найчисленніші серед національних меншин — росіяни, білоруси, поляки, які проживають у містах та прикордонних районах.

Щодо трудових ресурсів, то тут сформувався їх значний надлишок, особливо в сільській місцевості. Це зумовлює як значні маятникові міграції, так і виїзд мешканців на роботи до інших держав.

Мал. 295. Нові житлові будинки в Рівному

Мал. 296. Корецький монастир у Рівненській області

Мал. 297. Ландшафт Полісся

Мал. 298. Базальтовий кар'єр у Рівненській області

3. Природні умови і ресурси. У межах Північно-Західного економічного району є незначні паливно-сировинні ресурси. Вагоме місце серед запасів паливних ресурсів регіону посідає Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн. Перспективні для місцевого використання газові родовища виявлені на Волині. У районі є значні запаси торфю.

До 1990-х років розробок рудних корисних копалин тут практично не було. У 1990-х у Волинській області виявлені перспективні поклади мідних руд.

Порівняно багатий район на будівельну сировину (вапняки, мергелі, крейду, граніт, габро), дорожнє каміння (топази, бурштин).

Північно-Західний район — один з найбагатших на водні та лісові ресурси. Тут густа річкова сітка, багато озер і боліт, великі запаси підземних вод, значні масиви лісів.

Поверхня регіону охоплює рівнинні простори Поліської низовини, Волинської височини. Помірно континентальний клімат з достатнім, а в деяких районах — надмірним зволоженням, зумовили формування на рівнинах природних комплексів мішаних лісів з дерново-підзолистими, іноді заболоченими ґрунтами.

Північно-Західний економічний район має значні природні рекреаційні ресурси. Це передусім мальовничі ландшафти поліських лісів та озер (Шацькі

озера). Частка потенційно рекреаційних територій у структурі земель Рівненської області є найбільшою в Україні.

Основним природно-рекреаційним багатством Волинської області є озера (понад 220), найбільші з яких — Святиязь, Пулемецьке, Турське, Лука, Пісочне. Тут також протікає 130 річок, загальна протяжність яких — понад 3000 км.

Найцікавішими туристично-екскурсійними об'єктами Рівненської області є Державний історико-культурний заповідник в Острозі, Державний історико-культурний заповідник у Дубно, історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви», Державний музей-заповідник «Козацькі могили», монастир-фортеця XV–XVII ст. у Берестечку.

4. Господарство району. Провідними в Північно-Західному економічному районі є паливна промисловість та

електроенергетика, машинобудування, хімічна, будівельних матеріалів, легка та лісова галузі промисловості; міжгалузові комплекси — агропромисловий, транспортний, рекреаційний. Паливна промисловість та електроенергетика базуються на видобутку палива (вугілля, торфу) та виробництві електроенергії на Рівненській атомній електростанції.

Основними галузями машинобудування району є автомобілебудування (виробництво вантажопазарських і легкових автомобілів, автобусів), сільськогосподарське машинобудування, радіотехнічна, приладо- та верстатобудування.

Хімічна промисловість району орієнтована переважно на споживача. Найбільшими центрами хімічної промисловості є Рівне (азотні добрива), Луцьк (вироби з пластмаси, фарби, побутова хімія).

Найрізноманітнішу продукцію виробляють на промислових підприємствах будівельних матеріалів. Це видобуток та обробка будівельного каменю, виготовлення цементу (Здолбунів), залізобетонних конструкцій, скла, цегли, черепиці тощо.

Лісовиробничий комплекс Північно-Західного економічного району складається майже з усіх виробництв: від лісозаготівлі до лісохімії (Костопіль, Ківерці, Радивилів, Луцьк, Рівне).

Сільське господарство району спеціалізується на льонарстві, картоплярстві та м'ясо-молочному тваринництві. Місцеве значення має зернове господарство, буряківництво. Харчова промисловість здебільшого орієнтована на переробку власної сировини, а тому провідними галузями є борошномельна, цукрова, плодоовочева, спирто-горілчана, молочна, м'ясна.

Використовуючи місцеву та привізну сільськогосподарську сировину, а також значні трудові ресурси району, набула значного розвитку легка індустрія. Основними її центрами є Рівне, Луцьк, Дубно, Ковель.

Серед транспортних галузей найбільше значення мають залізничний та автомобільний, а також трубопровідний види транспорту. Шляхи сполучення значною мірою мають загальнодержавне й міжнародне значення. Найбільшими транспортними вузлами, крім обласних центрів, є також міста Ковель, Здолбунів, Сарни.

Мал. 299. Державний заповідник «Козацькі могили» в Берестечку

Мал. 300. Льон — одна з найважливіших технічних культур Північно-Західного ЕР

Мал. 301. На Луцькому автомобілебудівному заводі

Мал. 302. Покровський собор у Рівному

Найважливішими центрами рекреації та туризму є Володимир-Волинський, Рівне, Луцьк, Шацьк тощо.

5. Найбільші міста. Місто **Рівне** (248 тис. жителів) є адміністративним, економічним і культурним центром однойменної області. Спеціалізується воно на машинобудуванні (радіоелектронному, електротехнічному, сільськогосподарському), хімічній, легкій, лісовій, будівельній та харчовій галузях промисловості. ВНЗ міста готують інженерів водного господарства, педагогів, культурно-освітніх працівників.

Мал. 303. Луцький обласний драматичний театр імені Лесі Українки

Луцьк (209 тис. жителів) — адміністративний, промисловий і культурно-освітній центр Волинської області. Профільні галузі у місті — машинобудування, хімічна, будівельних матеріалів, лісова, легка та харчова промисловості. У Луцьку діє Волинський національний університет, національний технічний університет, декілька інститутів та філій, два театри, музеї.

Найцікавішими пам'ятками архітектури в Луцьку є Верхній замок XIII–XIV ст., залишки храмів і житлових будівель (X–XIV ст.), фортечних валів XII–XIII ст., Покровська XV ст. і Хрестовоздвиженська 1619 р. церкви, Монастир єзуїтів 1539–1610 рр. і Монастир тритаріїв 1729 р., Троїцький собор 1755 р.

Мал. 304. Верхній замок у Луцьку

6. Проблеми й перспективи розвитку. Основною проблемою району є відносно низький порівняно з іншими регіонами рівень соціально-економічного розвитку. Дуже мало промислових підприємств працює в малих містах і селищах. Особливо гостро в них та в сільській місцевості постають проблеми зайнятості, благоустрою тощо.

Закріплюємо та узагальнюємо

1. Які специфічні риси ЕГП Північно-Західного економічного району?
2. Які особливості населення району?

3. На яких ресурсах базується господарський комплекс району?
4. Яка господарська спеціалізація ЕР?
5. Які характерні риси обласних центрів?

Набуваємо практичних навичок

1. Позначте на контурній карті великі й середні міста Північно-Західного ЕР.
2. Складіть порівняльну характеристику промисловості двох областей вивченого району.
3. Користуючись додатковою літературою чи джерелами мережі Інтернет, складіть коротке повідомлення про пам'ятки культури одного з міст Північно-Західного району.

Чи знаєте ви, що...

У структурі виробництва товарів народного споживання в Рівненській області частка продовольчих товарів становить 73%.

Чи знаєте ви, що...

У Волинському науково-виробничому селекційному центрі «Зоря» (Ковельський район) виведено сорт озимого жита «Паллада», потенційна врожайність якого становить 55–60 ц/га.

§ 36. Карпатський економічний район

Пригадаймо

1. Яке місто є найбільшим у Карпатському ЕР?
2. Які особливості економіко-географічного положення району?
3. Яка з областей району межує з найбільшою кількістю країн?
4. Які території і коли увійшли до складу України в середині ХХ століття?

1. Загальні відомості та ЕГП. До складу Карпатського економічного району входять чотири області (Львівська, Закарпатська, Чернівецька, Івано-Франківська); загальна площа 56,6 тис. км² (9,3 %); чисельність жителів — 6,1 млн осіб (13,2 %) станом на 01.01.2009. Територія району в минулому була осередком формування могутнього Галицько-Волинського князівства, яке мало українську державність до середини XIV ст. Окремі землі входили до складу різних держав і лише в середині ХХ ст. були об'єднані з основною частиною української території.

Карпатський економічний район розміщений у західній частині України, займає центральні терени Європи і виходить до кордонів з Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією і Молдовою. Ці країни у ті ж роки, що й Україна, стали на

Мал. 305. Карпатський економічний район

Мал. 306. Автотраса Київ — Чоп у Закарпатській області

Мал. 307. Ужгород на річці Уж — обласний центр Закарпатської області

Мал. 308. Гірське село у Львівській області

шлях побудови ринкової економіки. Але за рівнем розвитку окремих галузей вони помітно випереджають (за винятком Молдови) нашу державу, а тому є вигідними економічними партнерами. Карпатський регіон перетинає важливі міжнародні транспортні магістралі (трубопроводи, залізниці, шосейні дороги), раціональне використання яких сприяє його економічному зростанню.

2. Населення і трудові ресурси. Район вирізняється серед інших тим, що демографічна ситуація тут, як і в Північно-Західному районі, не набула надто загрозливого характеру. Ще за підсумками 1996 року у двох областях району (Івано-Франківській та Закарпатській) був незначний додатний приріст населення. У Закарпатській області впродовж усієї другої половини XX ст., та й і досі, спостерігається найбільша народжуваність в Україні. Так, за підсумками 2008 року, вона становила 14,7 дітей на 1000 осіб населення. У Закарпатській області після короткого періоду депопуляції знову відновився додатний природний приріст населення (1,7 на 1000 осіб населення за 2008 рік).

Частка сільських жителів і сьогодні в Карпатському районі становить 51 %. Середня густота сільського і загалом усього населення — одна з найвищих серед економічних районів — 107 осіб на км², що значно перевищує пересічну для країни. Львівська область, де в містах проживає 61 % мешканців, посідає четверте місце за густотою населення в Україні (117,1 осіб на км²).

Вирізняється район і тим, що в ньому одна з найвищих часток (понад 89 %) українського населення, добре виражені етнографічні групи корінних жителів зі своєрідним побутом та культурними традиціями. Представники національних меншин (росіяни, євреї) проживають у містах, а угорці, словаки, поляки, румуни, молдаване — здебільшого в прикордонних районах. Незважаючи на те що територія цього

району в минулому входила до складу різних країн, які проводили політику де-націоналізації корінного населення, народ зберіг почуття патріотизму, любові до рідної мови, поваги до української церкви, традицій батьків і пращів.

Щодо трудових ресурсів, то тут сформувався значний їх надлишок, особливо в сільській місцевості. Це зумовлює високий рівень безробіття, значні маятникові міграції, виїзд мешканців на заробітки до інших держав. Останнім часом став від'ємним і механічний приріст населення Карпатського економічного району.

3. Природні умови і ресурси. У межах Карпатського економічного району розміщена Передкарпатська паливно-сировинна база країни. Отже, район багатий на мінеральні ресурси. Важливе місце серед запасів паливних ресурсів посідає Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн, де переважає вугілля, придатне для газифікації й коксування. У Закарпатті, Передкарпатті та Придністров'ї є бурі вугілля, яке залягає малопотужними пластами. Поклади нафти та газу зосереджені, в основному, в Передкарпатському нафтогазоносному басейні. Найбільші нафтові родовища: Долинське, Битківське, Лопушнянське; газові: Угерське, Рудківське, Більче-Волицьке (на сьогодні практично вичерпані) тощо. У районі є значні запаси менілітових сланців (Передкарпаття).

Рудних корисних копалин тут небагато. Зосереджені вони в Закарпатській області (поліметалеві, ртутні руди, золото).

Щодо запасів мінеральної хімічної та будівельної сировини район — один з найбагатших у країні. Найважливіші серед родовищ: Калусько-Голинське і Стебницьке калійних солей, Яворівське, Немирівське, Подорожнянське (Львівська область) сірки, кам'яної солі (Солотвинське), озокериту (Бориславське), а також соляні розсоли у Передкарпатті. Будівельні викопні ресурси характеризуються різноманітністю. Тут зосереджені великі поклади цементної сировини (Львівська, Івано-Франківська області), а також, гіпсу, мармуру, глини, кварцових пісків тощо.

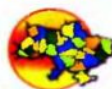
Найбагатший район на водні та лісові ресурси: густа річкова сітка (системи Дністра, Прута, Тиси), багато штуч-

Мал. 309. Калійна шахта Стебницького родовища

Мал. 310. Калійна шахта Стебницького родовища

Чи знаєте ви, що...

Ліси в Закарпатській області займають 50 % території області, а в Івано-Франківській — 43 %.

Мал. 311 Лісозаготівля в Карпатах

Мал. 312. Ландшафт
Українських Карпат

*Чи знаєте
ви, що...*

Природно-рекреаційний потенціал Чернівецької області становить 243 території та об'єкти природно-заповідного фонду.

Мал. 313.
Бурштинська ТЕС

них водойм, великі запаси підземних вод. Гірські річки, хоча невеликі, та завдяки швидкій течії мають значні запаси гідроенергії. Основні масиви лісів зосереджені в Карпатах.

Поверхня району охоплює рівнинні простори низовини Малеого Полісся, Подільської та Хотинської височин, рівнин Передкарпаття і Закарпаття, а також частину Карпатської гірської системи з висотами до 2000 метрів.

Помірно континентальний клімат з достатнім, а в деяких районах надмірним (Карпати) зволоженням зумовили

формування на рівнинах природних комплексів змішаних лісів з дерново-підзолистими, іноді заболоченими ґрунтами та широколистяних лісів — із сірими лісовими та чорноземними ґрунтами. У горах добре виражена висотна пояси́сть. У Закарпатті склалися сприятливі природні умови для вирощування теплолюбних культур завдяки тому, що гірськими хребтами вони захищені від холодних повітряних мас із півночі.

Карпатський економічний район має значні природні рекреаційні ресурси. Це мінеральні води Трускавця, Сваляви, Східниці, лікувальні болота, мальовничі ландшафти Карпат, Поділля тощо. Багатий район і на історико-архітектурні пам'ятки, місця історичних подій тощо.

4. Господарство району. Провідними в Карпатському економічному районі є паливна промисловість та електроенергетика, машинобудування, хімічна, будівельних матеріалів, легка та лісова галузі промисловості, агропромисловий, транспортний, рекреаційний міжгалузеві комплекси. Паливна промисловість та електроенергетика базуються на видобутку палива, переробці нафти (Надвірна, Дрогобич) і виробництві електроенергії на теплових (Бурштинська, Добротвірська) електростанціях. Крім того, важливу

роль відіграють газосховища, компресорні станції, розподільні електростанції, які забезпечують транспортування газу й передачу електроенергії до країн Європи.

Основними галузями машинобудування району є автомобілебудування (виробництво автобусів, автотранспорту, автомобільних кранів), сільськогосподарське машино-

будування (оприскувачі, мінітрактори), радіотехнічна, радіоелектронна (телевізори), приладо- та верстатобудування.

Хімічна промисловість району базується на місцевій хімічній сировині та паливно-енергетичних ресурсах. Найбільшими центрами хімічної промисловості є Калуш, Стебник, Сокаль, Дашава, Івано-Франківськ, Львів, Борислав.

Найрізноманітнішу продукцію виробляють підприємства будівельно-індустріального комплексу. Це видобуток і обробка будівельного каміння, виготовлення цементу, залізобетонних конструкцій, цегли, черепиці тощо. Найбільші цементні заводи розміщені в Миколаєві Львівської області, Івано-Франківську.

Лісовиробничий комплекс Карпатського економічного району складається з усіх виробництв — від лісозаготівлі до лісохімії. Основними регіонами розвитку комплексу є передгір'я Карпат (Жидачів, Івано-Франківськ, Чернівці, Свалява, Надвірна, Брошнів-Осада тощо).

Сільськогосподарське виробництво АПК району має значні відмінності по всій території. Терени Передкарпаття спеціалізуються на льонарстві, картоплярстві та молочно-м'ясному тваринництві. Більшій частині зони широколистяних лісів притаманні зернове господарство, буряківництво, м'ясо-молочне тваринництво. У Карпатах поряд з льонарством розвивається молочно-м'ясне тваринництво, у тому числі вівчарство, на Закарпатті — виноградарство, садівництво, молочно-м'ясне тваринництво. Харчова промисловість переважно зорієнтована на переробку місцевої сировини, тому провідними галузями є борошномельна, цукрова, плодоовочева, спиртгорілчана, виноробна, тютюнова, молочна, м'ясна.

Використовуючи місцеву та привізну сільськогосподарську сировину, а також значні трудові ресурси району, набув значного розвитку комплекс легкої індустрії. Основними центрами комплексу є Львів, Чернівці, Червоноград, Коломия, Ужгород, Мукачеве, Івано-Франківськ, Тисмениця.

Мал. 314. Тролейбус, виготовлений на Львівському автобусному заводі

Мал. 315. На Жидачівському целюлозно-паперовому комбінаті

Мал. 316. Тваринництво на Закарпатті

Мал. 317. Залізничний вокзал Івано-Франківська

Серед галузей транспорту найбільше значення мають залізничний та автомобільний, а також трубопровідний та повітряний. Шляхи сполучення здебільшого загальнодержавного й міжнародного значення. Найбільшими транспортними вузлами, крім обласних центрів, є також міста Чоп, Стрий, Ходорів, Коломия.

Львівська область має одну з найбільш розвинутих у державі транспортних мереж. Через її територію проходять важливі залізничні автомобільні, трубо-

провідні та електричні магістралі, що з'єднують Україну з країнами Центральної Європи. Загальна довжина залізниць області становить 1309 км, автошляхів — 8,0 тис. км, у тому числі із твердим покриттям — 7,4 тис. км. Найважливіші залізничні магістралі: Київ — Львів — Прага (Будапешт), Варшава — Перемишль — Львів — Бухарест.

Найважливішими центрами рекреації та туризму є Трускавець, Моршин, Яремча, Ясиня, Львів, Ужгород, Чернівці тощо.

Мал. 318. Міжнародний аеропорт «Львів»

5. Найбільші міста.

Найбільшим містом Західного соціально-економічного району є **Львів** (близько 735 тис. мешканців). У промисловому комплексі міста провідне місце посідають машинобудування (транспортне, сільськогосподарське, радіоелектронне, верстатобудування), хімічна й нафтохімічна промисловість, а також галузі легкої та харчової

індустрії, виробництво будівельних матеріалів. У Львові розміщений Західний науковий центр НАН України, близько тридцяти вищих навчальних закладів різного профілю, у тому числі національний університет ім. Івана Франка, університет «Львівська політехніка», Львівська національна музична академія ім. М. В. Лисенка, Українська академія друкарства; дванадцять театрів, серед них театр опери і балету, тридцять два музеї, картинна галерея тощо. Львів посідає перше місце серед міст України за кількістю історико-архітектурних пам'яток. Архітектурний ансамбль історичного центру Львова занесено до списку Світової спадщини ЮНЕСКО. Найдавнішими архітектурними пам'ятками міста є Високий замок, Миколаївська церква,

Мал. 319. Львівський оперний театр

Вірменський собор, готичні та барокові споруди тощо.

Івано-Франківськ (близько 230 тис. жителів) є значним економічним і культурно-освітнім центром області та економічного району. Провідними у виробничій сфері міста є машинобудування, хімічна, лісова, легка та харчова галузі промисловості, будівельно-індустріальний комплекс. До наукових та культурно-освітніх установ належать науково-дослідні інститути, сім вищих навчальних закладів, серед яких Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, національний технічний університет нафти і газу, медична академія, теологічна академія, а також драматичний театр, філармонія, музеї.

Другим за кількістю населення економічним і культурним центром у Карпатському економічному районі є **Чернівці** (243 тис. жителів). Місто відоме з початку XV ст. Зараз воно є центром промислового вузла і спеціалізується на легкій і харчовій промисловості, а також машинобудуванні та деревообробній індустрії. Серед установ соціальної інфраструктури важливу роль відіграють Чернівецький національний університет, Буковинський державний медичний університет, ціла низка науково-дослідних інститутів, два театри, чотири державні музеї, серед яких літературно-меморіальні — Ольги Кобилянської, Юрія Федьковича.

Ужгород (понад 117 тис. жителів) — найменший серед обласних центрів України. Виникло місто в IX ст. Зараз це промисловий центр із розвинутими машинобудуванням, лісовою, легкою та харчовою галузями промисловості. У місті функціонують два університети, два театри, музеї.

6. Проблеми й перспективи розвитку. Основною проблемою Карпатського району є зайнятість населення, змушеного їхати на заробітки до інших держав. Особливо гостро вона постає у сільській місцевості, де неефективно використовують сільськогосподарські угіддя, мало

Мал. 320 Драматичний театр в Івано-Франківську

Мал. 321 Чернівецький національний університет

Мал. 322 Залізничний вокзал Ужгорода

Чи знаєте ви, що...

Загальна кількість пам'яток історії, археології, містобудування, монументального мистецтва в Закарпатській області — 674. З них найцікавішими для туристів є замки в містах Ужгород (XIII ст.), Мукачеве (XIV ст.); Миколаївська церква-ротонда в Ужгороді, руїни замку в Хусті, костели в селах Середнє Водяне, Крайніковце, Ужжа; Микільський монастир XVIII ст. в Мукачевому.

поширені інші види економічної діяльності. Час від часу територія зазнає значних матеріальних втрат від паводків.

Перспективним напрямом розвитку є інтенсивне вдосконалення інфраструктури туризму в Українських Карпатах.

Закріплюємо та узагальнюємо

1. Які специфічні риси ЕГП Карпатського економічного району?
2. Які особливості населення ЕР?
3. На яких ресурсах базується господарський комплекс району?
4. Яка господарська спеціалізація ЕР?
5. Які характерні риси обласних центрів у межах району?

Набуваємо практичних навичок

1. Дайте порівняльну характеристику населення Закарпатської та Львівської областей.
2. Зобразіть схематично спеціалізацію ПЕК району.
3. Користуючись додатковою літературою чи мережею Інтернет, підготуйте коротке повідомлення про пам'ятки культури одного з міст Карпатського району.

§ 37. Подільський економічний район

Пригадаймо

1. Які особливості економіко-географічного положення району?
2. Яка з областей району межує з однією із сусідніх країн?

Мал. 323 Подільський економічний район

1. Загальні відомості та ЕГП. До складу Подільського економічного району входять три області (Тернопільська, Хмельницька та Вінницька), загальна площа — 60,9 тис. км² (10,1 %); чисельність жителів — 4,1 млн осіб (9,0 %). Значна частина території району в минулому входила до складу Галицько-Волинського князівства, яке мало українську державність до середини XIV ст. Річка Збруч, яка зараз тече по межі Тернопільської та Хмельницької областей, розділяла до

1939 року Радянську Україну і Західну Україну, що входила до складу Польщі.

Район межує з Молдовою, а також із п'ятьма іншими економічними районами України. Розміщений він між двома важливими паливно-сировинними базами країни — Передкарпаттям та Придніпров'ям. Подільський регіон перетинають важливі міжнародні транспортні магістралі: залізниці, шосейні дороги, трубопроводи.

2. Населення і трудові ресурси.

Район зараз характеризується доволі значним від'ємним природним приростом населення. Тільки в Тернопільській області за рахунок більшої народжуваності відносні показники природного скорочення населення дещо менші, ніж в Україні в цілому. Частка сільських жителів і сьогодні в Подільському районі становить 51 %.

Середня густина сільського населення значно вища, ніж в інших економічних районах. Через невисокий рівень урбанізації середня густина населення (67 осіб на км²) менша, ніж пересічна для країни. Найбільша середня густина населення в Тернопільській області — 79,2 осіб на км². 25 % міських жителів проживає в обласних центрах, населення яких (за винятком Вінниці) не досягло 300 тис. осіб.

Вирізняється район і тим, що зараз у ньому найвища частка (понад 95 %) українського населення. Однак мовна ситуація в регіоні має значні відмінності. Найбільше зденационалізована Вінницька область, де навіть у сільській місцевості українці часто розмовляють російською мовою. Представники національних меншин (росіяни, євреї) проживають здебільшого в містах.

Щодо трудових ресурсів, то тут сформувався деякий їх надлишок, особливо у сільській місцевості. Це зумовлює як значні маятникові міграції, так і виїзд жителів на заробітки до інших держав. Від'ємним є і механічний приріст населення Подільського економічного району, хоча в цілому він менший, ніж у інших регіонах України.

3. Природні умови і ресурси. У Подільському районі немає значних запасів мінеральних ресурсів. Паливних та

Мал. 324. Річка Збруч, що розділяє західну і східну частину України

Мал. 325. Драматичний театр у Тернополі

Мал. 326.
Село на Поділлі

Мал. 327 Пасмо Товтр
у межах Хмельницької
області

Мал. 328 Санаторій
«Перлина Поділля» в
Сатанові

Мал. 329 Вінницький за-
вод тракторних агрегатів

рудних викопних ресурсів, хімічної сировини теж практично немає. Тут зосереджені порівняно великі поклади цементної сировини (Хмельницька область), а також гранітів, лабрадоритів, крейди, гіпсу, мармуру (Тернопільщина), глини, кварцових пісків тощо. Велике значення мають поклади каолінів у Вінницькій області.

На Поділлі є незначні лісові ресурси. Не дуже багатий район на водні ресурси. З річок найбільше значення тут

має Південний Буг, а також ліві притоки Дністра. Гідроресурси річок обмежені. Є значні запаси підземних вод.

Рельєф району горбисто-рівнинний, оскільки він лежить у межах Подільської, а східна частина Вінничини — частково Придніпровської височин. Територія Подільського економічного району охоплює східну частину широколистяних лісів та західну частину лісостепу, де літо тепле й не дуже вологе. Територія району — одна з найбагатших на земельні ресурси. Серед ґрунтів переважають чорноземи, які сприятливі для вирощування цукрових буряків, пшениці тощо.

Із природних рекреаційних ресурсів найбільше значення мають запаси мінеральних вод у Вінницькій (Хмельник), Тернопільській (Гусятин, Микулинці), Хмельницькій (Сатанів) областях, ма-

льовничі ландшафти Поділля тощо.

Найвідомішим туристичним об'єктом Хмельницької області є Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець» у місті Кам'янець-Подільський. Лише в Тернопільській області розміщено 33 старовинні замки.

4. Господарство району. Значного розвитку в економічному районі набули машинобудування, хімічна, будівельних матеріалів, легка галузі промисловості, агропромисловий, транспортний, рекреаційний міжгалузеві комплекси. Енергетика його базується на виробництві електроенергії на Ладизинській ДРЕС, Хмельницькій АЕС, Дністровських ГЕС.

Основними галузями машинобудівного комплексу району є сільськогосподарське машинобудування (бурякозбиральні та кормозбиральні комбайни), електротехнічне, приладо- та верстатобудування, виробництво обладнання для харчової промисловості.

До хімічної промисловості району належать підприємства основної хімії (Вінницький суперфосфатний завод) та хімії органічного синтезу, що спеціалізуються на випуску лаків, фарб, виробів із пластмас тощо.

Найрізноманітнішу продукцію виробляють промислові підприємства будівельних матеріалів. Вони займаються видобутком і обробкою будівельного каменю, виготовлення цементу (Кам'янець-Подільський), залізобетонних конструкцій, цегли, черепиці тощо.

Лісову промисловість Подільського економічного району становлять здебільшого завершальні стадії виробництва: будівельні деталі, меблі, папір (Понінка).

Сільське господарство в Подільському ЕР спеціалізується на вирощуванні зернових культур, цукрових буряків, картоплі, овочів, фруктів, молочно-м'ясному тваринництві та свинарстві.

Харчова промисловість передусім зорієнтована на переробку місцевої сировини, а тому провідними галузями є борошномельна, цукрова, плодоовочева, спиртогорілчана, виноробна, тютюнова, молочна, м'ясна.

Так, у структурі виробництва товарів народного споживання у Хмельницькій області частка продовольчих товарів становить 84 %. У валовій продукції Тернопільської області понад 60 % дає агропромисловий комплекс. Тут виробляють 3 % загальнодержавного обсягу продукції сільського господарства, а цукру та спирту — більше, ніж 10 %. На Вінниччині 39 цукрових заводів, 13 спиртозаводів. За валовим доходом виробництва цукру й зерна Вінниччина посідає перше місце серед областей України.

Використовуючи місцеву та привізну сільськогосподарську сировину, а також значні трудові ресурси району, набула значного розвитку легка промисловість. Основними центрами галузі є Тернопіль, Хмельницький, Вінниця, Кам'янець-Подільський, Дунаївці.

Найбільше значення у вантажо- та пасажироперевезеннях мають залізничний та автомобільний, а також трубопровідний транспорт. Найбільшими транспортними вузлами, крім обласних цен-

Мал. 340. Збір урожаю пшениці в Тернопільській області

Чи знаєте ви, що...

Унікальністю продукції та досягненням рівня світової якості відзначається завод «Кристал» у Вінниці, де виготовляють штучні діаманти круглої форми із 57 гранями, які користуються широким попитом у багатьох країнах світу.

Мал. 341. Волочиський цукровий завод у Хмельницькій області

Мал. 342. Вінниця

Мал. 343. Будинок
Хмельницької ОДА

Мал. 344. Пам'ятник
Данилу Галицькому та
Кафедральний собор у
Тернополі

трів, є також Жмеринка, Шепетівка, Козятин, Вапнярка.

Основними центрами рекреації та туризму є Кам'янець-Подільський, Хмільник, Сатанів, Почаїв, Кременець, Збараж тощо.

5. Найбільші міста. Вінниця

(365 тис. жителів) — найбільше місто Подільського економічного району. Тут виробляють понад 50 % промислової продукції області. Найважливіше значення мають машинобудування, хімічна, будівельна індустрія, галузі легкої й харчової промисловості. У Вінниці є педагогічний, медичний, аграрний, технічний університети, торгово-економічний інститут, музеї, два театри тощо.

Хмельницький (понад 255 тис. осіб) — важливий промисловий і культурний центр Поділля. Провідними галузями тут є машинобудування (радіоелектронне, електротехнічне, приладо- та верстатобудування), легка, будівельних матеріалів та харчова галузі промисловості. У місті працюють національний університет, університет управління та права, економічний університет, два театри, філармонія, музеї.

Тернопіль — обласний центр (219 тис. осіб), осередок формування промислового вузла, який спеціалізується на машинобудуванні, легкій та харчовій галузях промисловості. Вищі навчальні заклади міста готують інженерів, педагогів, медиків, фахівців з економіки та фінансів. Працюють тут два театри, філармонія, музеї, картинна галерея.

До найбільш відомих історичних пам'яток Тернополя належать: Воскресенська церква (XVII ст.), Воздвиженська церква (XVI ст.), Домініканський собор (костел) (XVIII ст.), палац-замок князя Тарновського на березі живописного ставу, який створено в долині річки Серет у середині XVI ст. і відновлено в середині XX ст.

6. Проблеми й перспективи розвитку. Основними проблемами району є відносно низький порівняно з іншими

регіонами рівень розвитку промислового виробництва. Це призводить до того, що в Тернопільській та Хмельницькій областях дуже високий рівень безробіття і низький рівень життя населення, особливо в сільській місцевості.

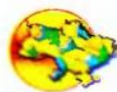
Закріпимо та узагальнимо

1. Які специфічні риси ЕГП Подільського економічного району?
2. Які особливості населення ЕР?
3. На яких ресурсах базується господарський комплекс району?
4. Яка господарська спеціалізація ЕР?
5. Які характерні риси обласних центрів у межах Подільського району?

Набуваємо практичних навичок

1. Позначте на контурній карті великі й середні міста Подільського ЕР.
2. Складіть порівняльну економіко-географічну характеристику двох областей вивченого району.
3. Користуючись додатковою літературою чи джерелами мережі Інтернет, підготуйте коротке повідомлення про пам'ятки культури одного з міст Подільського економічного району.

Чи знаєте ви, що...

З Вінницею пов'язав понад 20 останніх років життя М. І. Пирогов — учений, хірург, основоположник польової хірургії, засновник Російського Червоного Хреста, автор 4-томного видання «Топографічної анатомії». Музей-садиба із церквою-некрополем Пирогова завжди викликають неабияку зацікавленість з боку гостей та місцевих жителів.

§ 38. Центральний економічний район

Пригадаймо

1. Які області входять до складу Центрального економічного району?
2. Чим відрізняється його географічне положення від інших в Україні?

Мал. 345. Центральний економічний район

1. Загальні відомості та ЕГП. Площа Центрального економічного району, до якого входять Черкаська й Кіровоградська області, — 45,5 тис. км² (7,6 %). Населення становить 2,3 млн осіб (5,2 %). Землі теперішнього Центрального району були заселені ще до нашої ери, пізніше південні території його стали «коридором» переміщення кочових народів. З часів Давньоби-

Мал. 346. Дніпро
поблизу міста Канева

ївської держави його заселяли представники українського етносу. У XV ст. тут діяло запорізьке козацтво, яке обороняло південні рубежі України від ворожих набігів. Межує Центральний район ще з п'ятьма економічними районами нашої країни.

Центральне розміщення району зумовлює його рівновіддаленість від основних паливно-сировинних баз країни — Донбасу, Передкарпаття і близькість до Придніпров'я. Перетинають його важливі транспортні магістралі як міжнародного, так і загальнодержавного значення. Передусім залізничні, автомобільні,

а також річка Дніпро, яка є своєрідною транспортною і господарською віссю економічного району.

2. Населення і ґрудові ресурси.

Район характеризується доволі складною демографічною ситуацією (природний приріст населення за 2007 рік становить близько 9 на 1000 осіб). Середня густина населення в Центральному економічному районі значно нижча за середню в Україні — понад 51 особа на 1 км². У Черкаській області щільність населення — 62,4 особи на км², у Кіровоградській — 41,7 особи на км² (одна з

Мал. 347. Місто Канів

найменших в Україні).

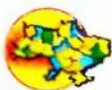
Рівень урбанізації в обох областях менший за середній в Україні — 62 % у Кіровоградській та 56 % — у Черкаській.

Українці в районі становлять близько 91,5 % усього населення. Крім них, здебільшого у великих містах проживають росіяни, білоруси, а також поляки, євреї, болгари, молдавани, німці та ін.

Частка населення працездатного віку, порівняно із середніми показниками для України, тут дещо занижена. Найбільший дефіцит трудових ресурсів сформувався в Кіровоградській області.

3. Природні умови і ресурси.

Центральний район має порівняно великі запаси деяких мінеральних ресурсів. З паливних ресурсів тут є поклади бурого вугілля — Олександрійське (Кіровоградська область) та Козацьке (Черкаська область) родовища Дніпровського буровугільного басейну, горючі сланці Бовтиського родовища. Вагоме енергетичне значення мають значні (світового масштабу) поклади уранових руд.

*Чи знаєте
ви, що...*

У Кіровоградській області є кілька родовищ бурого вугілля, які належать до Дніпровського буровугільного басейну. Вугілля залягає серед палеогенових пісків та глин, вік його становить 40–50 млн років, товщина шарів вугілля сягає 20 м. В області зосереджено 90 % запасів вугілля (3,3 млрд т) Дніпровського басейну.

У Побузькому родовищі є поклади нікелевих та кобальтових руд, а у Смілянському — боксити. Багатий Центральний район на нерудні корисні копалини, особливо будівельну сировину. Серед них поклади графітів у Завалівському родовищі, каолінів, бентонітових глин (використовують у нафтопереробці) на Черкащині, а також вогнетривких глин, цементної сировини, будівельного каменю тощо.

На лісові ресурси район бідний. Не дуже добре забезпечений Центральний ЕР і водними ресурсами. Найбільше значення має річка Дніпро з Россю, Інгульцем та іншими притоками, а також Південний Буг з Інгулом. Є значні запаси підземних вод. Гідроресурси річок обмежені.

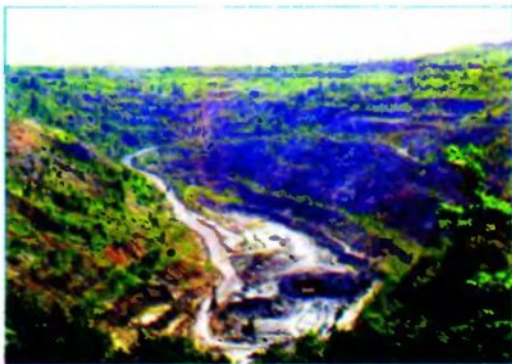
Рельєф району рівнинний, оскільки він майже повністю лежить у межах Придніпровської височини. Помірно континентальний зі спекотним і посушливим літом клімат зумовлює на території району панування лісостепових та степових ландшафтів з родючими чорноземами, які сприятливі для вирощування пшениці, соняшнику, плодівництва.

Із природних рекреаційних ресурсів найбільше значення мають долина Дніпра, різноманітні історичні та архітектурні пам'ятки Кіровограда, Умані, Канева, Чигирини, Черкас.

4. Господарство району. Провідними в економічному районі є паливна промисловість та електроенергетика, машинобудування, будівельних матеріалів, хімічна галузь промисловості, агропромисловий, транспортний, рекреаційний міжгалузеві комплекси.

Паливна промисловість та електроенергетика спеціалізуються на видобутку бурого вугілля, виробництві електроенергії на невеликих ТЕЦ і ГЕС. Власних паливно-енергетичних ресурсів у районі не вистачає, а тому їх постачають з інших регіонів.

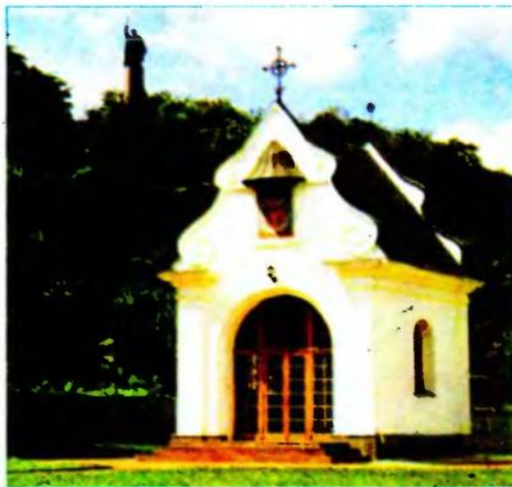
До металургійного комплексу належить видобуток нікелевих і кобальтових руд, їх збагачення та виплавка на Побузь-

Мал. 348. Кар'єр Завалівського родовища графіту

Мал. 349. Рельєф Придніпровської височини

Мал. 350. Калнія і пам'ятка Богданів з паливно-енергетичного комплексу в Чигирині

Мал. 351 Радіозавод
у Кіровограді

Мал. 352 Снятих —
важлива технічна
культура Центрального
економічного району

Мал. 353 Пам'ятник
Гарасові Шевченку на
Чернечій горі в Каневі

кому комбінаті, виробництво рідкісних та тугоплавких металів у Світловодську.

Серед продукції машинобудівного комплексу найбільшого розвитку набули сільськогосподарське і транспортне машинобудування, верстатно- й приладобудування, радіоелектронне та електротехнічне машинобудування. Найбільшими центрами галузі є Кіровоград, Олександрія, Черкаси, Умань, Сміла та інші міста.

Хімічна промисловість представлена підприємствами основної хімії, хімії органічного синтезу, які концентруються в Черкасах. На місцеву сировину і споживача зорієнтований потужний будівельно-індустріальний комплекс.

Агропромисловий комплекс Центрального ЕР є одним із провідних в Україні. Основою його є розвинуте сільськогосподарське виробництво, що використовує багаті агрокліматичні ресурси району. Більшу частку сільськогосподарської продукції (71 %) дає рослинництво, яке спеціалізується передусім на вирощуванні зернових культур (озимої пшениці, кукурудзи на зерно), технічних культур (соняшнику та цукрового буряку), овочівництва й плодівництва. Тваринництво

здебільшого м'ясного напрямку (молочно-м'ясне скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство).

Сільське господарство району визначило спеціалізацію харчової індустрії на виробництві борошна, цукру, олії.

Галузі легкої промисловості (трикотажна, швейна, шкіряно-взуттєва) працюють на забезпечення потреб споживачів у межах району.

Центральне економіко-географічне положення району зумовило формування транспортної системи з густою мережею шляхів сполучення. Найбільший вантажо- і пасажирообіг здійснює залізничний транспорт, на другому місці — автомобільний. Важливу роль відіграють річковий і трубопровідний транспорт.

Рекреаційний комплекс району перебуває у стадії формування й у перспективі матиме міжнародне значення. Основні райони оздоровлення — Дніпро із прилегли-

ми територіями та туризму — міста Канів, Умань, Чигирин, Черкаси, Кіровоград тощо.

У старовинному українському місті Умані є мальовничий дендрологічний парк «Софіївка» Національної Академії наук України. Парк, що розкинувся на площі близько 170 га, був створений власником міста Умані польським магнатом Станіславом Щенським Потоцьким як подарунок красуні-дружині, гречанці Софії Потоцькій наприкінці XVIII століття

Мал. 354. Дендропарк «Софіївка» в Умані

5. Найбільші міста. Місто **Черкаси** (293 тис. жителів) є найбільшим економічним і культурним центром області. У його промисловому комплексі вирізняються хімічна індустрія, а також машинобудування, легка та харчова промисловість. У місті діє Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, технологічний університет, академія пожежної безпеки, музично-драматичний театр, філармонія, планетарій, краєзнавчий музей.

Мал. 355. Черкаський національний університет

Місто **Кіровоград** (247 тис. жителів) є адміністративним, економічним та культурним центром однойменної області. Спеціалізується на сільськогосподарському машинобудуванні, будівельній, легкій та харчовій промисловості. У місті функціонує п'ять вищих навчальних закладів, два театри, краєзнавчий та художній музей.

6. Проблеми й перспективи розвитку. Поступово в районі відновилося промислове виробництво, з'явилися нові підприємства. Район має доволі сприятливі умови для розвитку сільського господарства, які поки що використовуються неефективно. Саме виведення сільськогосподарського виробництва на сучасний світовий рівень є однією з ключових проблем, що потребує першочергового розв'язання.

Мал. 356. Кіровоградський національний університет

Закріпимо та узагальнимо

1. Які особливості ЕГП Центрального ЕР?
2. Які основні риси населення ЕР?
3. Чим представлений ресурсний потенціал району?

Чи знаєте ви, що...

За структурою господарства Черкаська область — індустріально-аграрна. У сукупній валовій продукції частка промисловості становить 36 %, а сільського господарства — 27 %.

Чи знаєте ви, що...

У Каневі найбільш відвідуваними об'єктами туризму є музей-заповідник «Могила Т. Г. Шевченка» та Георгіївський (Успенський) собор, споруджений князем Всеволодом у 1144 році.

4. Які міжгалузеві комплекси мають найбільше значення у ЕР?
5. Які специфічні риси найбільших міст Центрального району?
6. Які територіальні відмінності має демографічна ситуація у різних регіонах України?

Набуваємо практичних навичок

1. На контурній карті позначте основні транспортні магістралі й найбільші транспортні вузли району.
2. Зобразіть схематично галузі спеціалізації ЕР.
3. Користуючись додатковою літературою чи мережею Інтернет, підготуйте коротке повідомлення про пам'ятки культури одного з міст Центрального району.

§ 39. Північно-Східний економічний район

Пригадаймо

1. Які області входять до Північно-Східного економічного району?
2. Яке місто є консолідуючим ядром цього району?
3. На які природні ресурси багаті області, що входять до складу Північно-Східного економічного району?

Мал. 357 Північно-Східний економічний район

1. Загальні відомості та ЕГП. До складу Північно-Східного економічного району, площа якого 84 тис. км² (13,9%), входять три області: Харківська, Полтавська і Сумська. Проживають тут 5,5 млн осіб (12,1%). Охоплює він терени давнього українського заселення та землі Слобідської України, які освоювали наші предки у XVI–XVII століттях. Тоді (на початку 50-х р. XVII ст.) виникло й місто Харків, яке зараз відіграє роль консолідуючого ядра району. Зростанню його сприяло значною мірою й те, що від 1919 р. до 1934 р. Харків був столицею УСРР.

Важливими рисами економіко-географічного положення району є те, що на північному сході його межі проходять уздовж кордону України з Росією.

На заході й півдні він межує з високорозвинутими Центральним, Придніпровським і Східним економічними районами країни. Територія Північно-Східного району розміщена неподалік від паливно-сировинних баз країни Донбасу та Придніпров'я, а також виходить до Дніпра. Перетинають його важливі транспортні магістралі міжнародного значення (залізниці, шосе, трубопроводи).

Мал. 358 Площа Свободи в Харкові

2. Населення і трудові ресурси. У районі значний від'ємний природний приріст населення в усіх областях. Особливо високі темпи депопуляції в сільській місцевості. Останнє пов'язано зі значним відтоком молоді із сіл у промислові центри як у межах району, так і в міста Донбасу, Придніпров'я, Київ. Середня густина населення в районі — 65 осіб на км². Найбільше воно концентрується в містах та районах, прилеглих до великих і середніх міст (рівень урбанізації — 72 %). Харків (близько 1,5 млн осіб) став ядром великої міської агломерації, що охоплює ще п'ять міст і кілька селищ міського типу. За рахунок цього Харківщина виділяється найбільшою серед областей району часткою міських жителів (80%) та середньою густиною населення — 88,6 осіб на 1 км².

Частка українців у Північно-Східному районі — 82 %. Близько 16 % становлять росіяни (у Харківській області — 25 %). Полтавський діалект лежить в основі української літературної мови, але в межах економічного району ще існує складна ситуація з оволодінням його мешканцями державною мовою. Пов'язано це головним чином із русифікаторською політикою метрополій, голодомором і нищенням української інтелігенції у 30-х роках ХХ ст.

Складна демографічна ситуація зумовила проблеми із трудовими ресурсами, оскільки в районі помітно знизилася частка молодих людей і відповідно зросла — пенсіонерів.

3. Природні умови і ресурси. З мінеральних ресурсів район порівняно багатий на паливні. Передусім природний газ, основні промислові запаси якого зосереджені в Харківській області (Шебелинське, Хрестищенське, Єфреміївське та інші родовища), незначні — у Полтавській та Сумській. У цих двох областях основне значення мають родовища на-

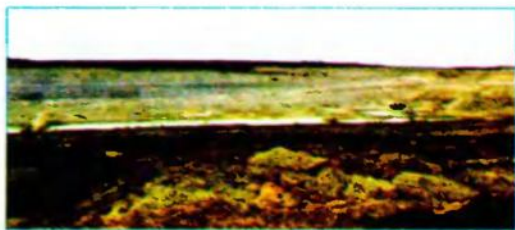
Чи знаєте ви, що...

На території Сумської області відомо понад 80 давньоруських городищ, поселень, могильників. Крім невеликих поселень, існували й великі міста, про які розповідають давньоруські літописи: Ромни, Вир, Путивль, Попаш, Глухів, Зартий.

Мал. 359 Жіночий монастир у старовинному Путивлі

Мал. 360. Кар'єр цементної сировини поблизу міста Балаклія Харківської області

області та різна будівельна сировина в родовищах Північно-Східного району.

Мал. 361. Річка Сейм — притока Десни

Водні ресурси формуються здебільшого численними лівими притоками Дніпра та Сіверським Донцем з Осколом. Усі річки мають рівнинний характер течії, весняну повінь у період танення снігів. Основні масиви лісів зосереджені в північній поліській частині Сумщини. Окремі адміністративні райони Харківщини та півдня Сумської області характеризуються також значною лісистістю. На території району переважно ростуть листяні ліси, в основному в річкових долинах.

Рельєф низовинний з незначними висотами, які лише на відрогах Середньоруської та Донецької височин перевищують 200 м. Клімат району континентальний, тобто зими тут найхолодніші в Україні, а літо порівняно спекотне й сухе.

У межах Північно-Східного економічного району є всі три природні зони, які виражені на теренах України. Північ Сумщини — зона мішаних лісів із сірими лісовими та дерново-підзолистими ґрунтами. Більшість території займає лісостеп, а крайню південну частину — степ з родючими чорноземами.

Мал. 362. Ландшафт Полтавської рівнини

Рекреаційне значення в районі мають байрачні ліси, мальовничі долини річок, мінеральні води Полтавської (Миргород) та Харківської областей.

4. Господарство району. Провідними в економічному районі є паливна промисловість та електроенергетика, машинобудування, хімічна, будівельних матеріалів, легка та лісова галузі промисловості, агропромисловий, транспортний, рекреаційний міжгалузеві комплекси.

Паливна промисловість та електроенергетика базуються на видобутку й переробці нафти та газу, виробництві електроенергії (20 % загальнодержавного обсягу). До електроенергетики належать великі ТЕЦ та Зміївська ДРЕС, які працюють на місцевому паливі й привізному донецькому вугіллі, а також Кременчуцька ГЕС.

Мал. 363.
Кременчуцька ГЕС

Провідну роль у господарському комплексі Північно-

Східного ЕР відіграє машинобудівний комплекс. У ньому працює близько 60 % зайнятих у промисловому виробництві. Спеціалізується район на енергетичному й електротехнічному машинобудуванні, тракторному й сільськогосподарському, транспортному, верстат- і приладобудуванні, виробництві устаткування для різних галузей господарства. Найбільшим промисловим вузлом, де зосереджені підприємств, що виробляють турбіни для всіх типів

Мал. 364. Харківський завод «Турбоатом»

електростанцій, електродвигуни, трактори, літаки, верстати, прилади, гірничошахтне обладнання тощо, є м. Харків. Важливими центрами транспортного машинобудування є також Кременчук, електротехнічного і верстатобудування — Полтава, сільськогосподарського і приладобудування — Суми. Працює комплекс на привізному з Донбасу і Придніпров'я металі, оскільки металургія в межах району представлена тільки первинними стадіями циклу — Дніпровським гірничозбагачувальним комбінатом поблизу Кременчука та чавуноплавильним заводом.

Мал. 365. Продукція заводу КрАЗ

Хімічна промисловість складається, в основному, з підприємств хімії органічного синтезу. Найбільшими центрами виробництва лаків, фарб, гумотехнічних виробів є Харків, фотохімічних — Шостка, продукції побутової хімії — Конотоп. Основна хімія розвинута в Сумах та Первомайському (Харківська область).

У районі сформувався потужний будівельно-індустріальний комплекс, що спеціалізується на виробництві цементу (Балаклія), скла (Полтава, Мерефа), порцеляни і фаянсу

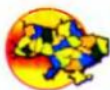

Мал. 366. Підприємство «Сумихімпром»

Мал. 367
Обробіток землі

*Чи знаєте
ви, що...*

Район дає у масштабах України близько 15 % валового збору зерна, 24 % цукрових буряків, 15 % насіння соняшнику, 13 % картоплі, 15 % овочів. Особливе місце у промисловості Полтавської області посідає харчова промисловість, на яку припадає 39 % загального обсягу промислового виробництва.

Мал. 368. Санаторій
у м. Миргороді

(Полтава), залізобетонних конструкцій (Кременчук, Харків та інші).

Лісовиробничий комплекс орієнтується на споживача, і до нього входять тільки деревообробні підприємства в Харкові, Чугуєві, Сумах, Полтаві, Лубнах, Кременчуку та ін.

Поряд з комплексами важкої індустрії у Північно-Східному районі значного розвитку набув агропромисловий комплекс. Сільське господарство спеціалізується на вирощуванні зернових, цукрового буряку і соняшнику (у південній

частині), картоплі та овочів (переважно у приміських зонах і північній частині). Тваринництво — молочно-м'ясного напрямку. У районі діє потужна переробна сфера АПК. Харчова промисловість за обсягом виробленої продукції поступає тільки машинобудівному комплексу. Основні галузі — цукрова, борошномельно-круп'яна, олійна, спиртова, м'ясна й молочна.

Легка промисловість представлена виробництвом вовняних, бавовняних та трикотажних тканин, а також шкіряно-взуттєвими та хутровими виробництвами. Найбільші центри галузі — Харків, Полтава, Суми.

Значного розвитку в Північно-Східному районі набули всі види транспорту, окрім морського. За обсягом перевезень вантажів і пасажирів переважають залізничний та автомобільний, оскільки через територію району проходять залізниці й шосе міжнародного значення, які простягаються з Росії до українських портів на Чорному та Азовському морях, а також до інших європейських країн. Найбільший транспортний вузол — Харків, важливе значення мають річковий порт Кременчук, залізничні вузли Конотоп, Полтава, Лозова.

Рекреаційний комплекс району використовує мальовничі ліси в долинах річок, поблизу озер, мінеральні води Миргорода, пам'ятки архітектури Харкова, Полтави, Глухова, Путивля, місця історичних подій, розвитку народних промислів і ремесел (Конотоп, Сорочинці, Опішня, Кролевець тощо).

5. Найбільші міста. Ядром Північно-Східного економічного району є місто **Харків** (1456 тис. осіб). Воно водночас є центром Харківського промисло-

вого вузла — одного з найбільших в Україні. Провідними галузями індустрії в місті є машинобудування, де зайнято понад 70 % усіх працюючих у промисловості й виробляється сотні найменувань важливої для господарського комплексу продукції (від підшипників, турбін і тракторів, військової техніки до контрольно-вимірювальних приладів тощо). Також у Харкові є значна кількість підприємств хімічної, легкої та харчової індустрії. Місто є одним з найбільших в Україні транспортним вузлом (вісім напрямків залізниць), науково-освітнім та культурним центром (Північно-Східний науковий центр НАН України, понад 40 вищих навчальних закладів, шість театрів, 70 музеїв тощо).

Мал. 369. Харківський національний університет ім. Василя Каразіна

Полтава (308 тис. жителів) — адміністративний, економічний та культурно-науковий центр однойменної області. Згадується місто в літописах ще з XII ст. Промисловість його спеціалізується на електротехнічному та інших видах точного машинобудування, галузях харчової та легкої індустрії. У Полтаві діє шість державних та кілька приватних вищих навчальних закладів, два театри, шість музеїв.

Мал. 370. Полтавський краєзнавчий музей

Місто **Суми** (279 тис. жителів) є третім за величиною в економічному районі. Воно є центром промислового вузла, спеціалізується на машинобудуванні, хімічній та нафтохімічній, легкій та харчовій галузях промисловості. Тут є три університети, українська академія банківської справи, два театри та інші культурно-освітні заклади.

6. Проблеми й перспективи розвитку. Однією із проблем району є великий розрив у рівнях соціально-економічного розвитку між великими містами і віддаленими територіями, особливо Сумської області. Там гостро постають проблеми низької народжуваності, високої смертності, безробіття, неефективного використання сільськогосподарських угідь.

Мал. 371. Краєвид міста Суми

Чи знаєте ви, що...

Найбільшим центром легкої промисловості Північно-Східного ЕР є м. Ромни Сумської області. Його з недавнього часу образно називають столицею легкої промисловості України. Частка підприємств цього міста у випуску гардинно-тюлевих виробів в Україні становить 75 %, а взуття 34 %

Закріплюємо та узагальнюємо

1. Які особливості ЕГП Північно-Східного ЕР?
2. Які характерні риси населення та природоресурсного потенціалу району?
3. Яка спеціалізація господарського комплексу?
4. Які характерні риси найбільших міст ЕР?

Набуваємо практичних навичок

1. На контурній карті позначте спеціалізацію машинобудування Північно-Східного економічного району.
2. Дайте порівняльну характеристику АПК двох областей району.
3. Користуючись додатковою літературою чи джерелами мережі Інтернет, підготуйте коротке повідомлення про пам'ятки культури одного з міст Північно-Східного району.

§ 40. Донецький економічний район

Пригадаймо

1. Які області входять до складу Донецького економічного району?
2. Який промисловий район тут розміщений?
3. Які характерні риси населення Донецького економічного району?
4. На чому базується його господарський комплекс?

Мал. 372. Донецький економічний район

1. **Загальні відомості та ЕГП** Район охоплює територію тільки двох областей — Донецької та Луганської. Площа його становить 53,2 тис. км² (8,8 % території України), а населення — 6,8 млн осіб (14,8 % населення України). Територія Донецького району була заселена людьми ще декілька тисячоліть до нашої ери. У I тисячолітті н. е. її територією пролягав своєрідний «коридор», через який проходили кочові народи. В XI–XIII ст. у степах Донбасу виросли українські поселення. Однак після набігів татар ці землі перетворилися в Дике Поле і повторно їх почали освоювати тільки в

XVI ст. запорізькі козаки. Вони заклали перші укріплення, які згодом вирости в міста (Маріуполь, Луганськ, Слов'янськ).

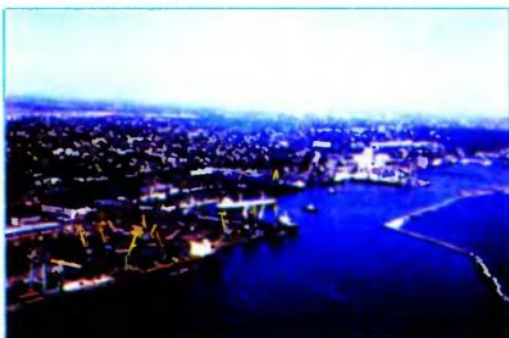
Донецьк, який тепер став консолідуючим ядром району, виник тільки в останній третині XIX ст. як один із центрів промислового освоєння Донбасу. Характерними рисами економіко-географічного положення Донецького економічного району є значна віддаленість від центру, велика протяжність кордону з Росією, вихід до Азовського моря, близьке розміщення до металургійної бази країни — Придніпров'я, проходження через територію важливих транспортних шляхів загальнодержавного та міжнародного значення.

2. Населення і трудові ресурси. Донецький економічний район — це регіон України зі значним від'ємним приростом населення, високою дитячою смертністю. Вирізняється він з-поміж інших районів найбільшою середньою густрою населення (128 осіб на км²), яка майже вдвічі перевищує цей показник для України в цілому. Це пов'язано з надзвичайно великою концентрацією міст (89 міст і 240 селищ) та часткою міських жителів (89 %). До того ж у районі 13 великих міст.

Антиукраїнська політика російського царизму та комуністичної влади СРСР призвела до значного зниження частки корінного українського населення на території Донецького району. Станом на 01.01.2009 вона становить 57 %. Серед національних меншин найбільше росіян (38,3 %), а також греків, білорусів та ін. Мігрували вони сюди в період нищення українського козацтва та промислового освоєння Донбасу.

Значний розвиток індустрії, а в останні роки від'ємний природний приріст населення, низька середня густина сільських жителів (14 осіб на км²) зумовили в районі постійну потребу в трудових ресурсах. Сучасна кризова ситуація в господарстві, необхідність закриття збиткових шахт загострюють проблему зайнятості.

3. Природні умови і ресурси. На території Донецького економічного району

Мал. 373. Маріупольський порт на Азовському морі

Мал. 374. Святкування Дня Перемоги в Мекіівці — місті Донецької області, у якому проживає понад 300 тис. осіб

Мал. 375. Вирубка вугілля

*Чи знаєте
ви, що...*

Запаси вугілля в Луганській області обчислюють десятками мільярдів тонн. Дві третини — антрацити й інші види енергетичного вугілля, третина — коксівне вугілля.

розміщена одна з найважливіших паливно-сировинних баз країни — Донецький кам'яновугільний басейн. Основою його є великі поклади високоякісного, у тому числі коксівного, вугілля. Крім того, між вугільними пластами часто міститься природний газ, використання якого дасть не тільки додаткове паливо, а й зменшить небезпеку при розробці вугільних шахт. З рудних корисних копалин поки що найбільше значення має Микитівське родовище кіноварі (сульфіду ртуті), перспективними є виявлені поклади свинцево-цинкових, мідних, алюмінієвих та залізних руд.

Загальнодержавне значення мають Артемівське та Слов'янське родовища кам'яної солі.

У Донецькому районі є значні запаси нерудної сировини, яку використовують для виробництва будівельних матеріалів (вогнетривких глин, каолінів, мергелів, вапняків), а також флюсових вапняків.

Район має проблеми з водозабезпеченням. Основними його джерелами є річки Сіверський Донець, Кальміус, Айдар, система водосховищ і каналів, а також підземні води.

Ліси зосереджені в основному в долині Сіверського Донця, але вони не мають промислового значення.

Рельєф Донецького району рівнинний із пересічними висотами 200–300 м. Значна кількість ярів, що сформувалися в межах Донецької та Придніпровської височин, ускладнюють ведення сільського господарства та прокладання транспортних шляхів.

Для клімату району характерна виражена континентальність. Середня амплітуда температур (від -8°C у січні до $+23^{\circ}\text{C}$ у липні) та кількості опадів мала. Це зумовило формування на більшості території степових, а на півдні — сухостепових комплексів. Тільки в західній частині Донецького кряжу, де кількість опадів дещо більша (500 мм за рік), утворилася ділянка лісостепу. Переважний тип ґрунту — середньогумусний чорнозем. Значні території, які зайняті міськими населеними пунктами,

гірничопромисловими об'єктами, териконами, знижують площу сільськогосподарських угідь. Однак частка їх дуже висока — близько 85 % усієї земельної площі.

Мал. 376. Крейдовий кар'єр в околицях міста Слов'янська

Мал. 377. Ландшафт Донецької височини

До природних рекреаційних ресурсів належать мінеральні води, лікувальні бода, а також пляжі Азовського моря.

4. Господарство району. Природо-ресурсний потенціал зумовив перетворення району в індустріальний із провідною роллю важкої промисловості. Основними в економічному районі є паливна промисловість та електроенергетика, чорна і кольорова металургія, машинобудування, хімічна, будівельних матеріалів та легка галузі промисловості. Важливе значення мають агропромисловий, транспортний, рекреаційний міжгалузеві комплекси.

Паливна промисловість та електроенергетика спеціалізуються на видобутку кам'яного вугілля, виробництві електроенергії на теплових електростанціях, що працюють на вугіллі. Тут діє ціла низка ДРЕС, найбільші серед яких — Вуглегірська, Слов'янська.

Район посідає друге місце в Україні за випуском чавуну, сталі й прокату. Основою для розвитку металургії на привізних рудах є потужне коксохімічне виробництво та інші обслуговуючі галузі. Найбільшими центрами чорної металургії тут є Донецьк, Маріуполь, Макіївка, Алчевськ, а кольорової — Артемівськ, Костянтинівка, Микитівка. Продукцію металургійного комплексу використовують машинобудівні підприємства, які виготовляють устаткування для металургійної, гірничорудної, будівельної індустрії, транспортні засоби. Важке машинобудування зосереджене у Краматорську, Макіївці, Горлівці, Донецьку, транспортне — у Луганську, Маріуполі, Стаханові. Низка заводів спеціалізується на сільськогосподарському, електротехнічному машинобудуванні.

Комбінуючись із металургійним та паливно-енергетичним комплексами, а також використовуючи в роботі мінеральні солі власних родовищ, район вирізняється потужною хімічною промисловістю — виробництвом азотних добрив (Горлівка, Северодонецьк), фосфорних (Костянтинівка), соди (Лисичанськ, Слов'янськ), а також продукції хімії органічного синтезу (Донецьк, Лисичанськ, Северодонецьк, Стаханов, Рубіжне).

У будівельно-індустріальному комплексі міжрайонне значення мають цементна (Артемівськ, Краматорськ, Єнакі-

Мал. 378.
Миронівська ТЕС

Мал. 379. Виробництво прокату на металургійному заводі

Мал. 380. Северодонецьке виробниче об'єднання «Азот»

Мал. 381 Вирощування ранніх овочів у приміському господарстві Донецького ЕР

Мал. 383. Донецький театр опери та балету

Мал. 382. Луганський залізничний вокзал

єве, Макіївка) та скляна (Костянтинівка) галузі промисловості.

Специфічною рисою агропромислового комплексу і зокрема сільського господарства є те, що вони мають яскраво виражену приміську спеціалізацію, зорієнтовану на забезпечення потреб населення, зайнятого у промисловому секторі економіки. Тільки північні й південні частини району з меншою концентрацією промислових центрів зайняті вирощуванням переважно озимої та частково ярої пшениці, соняшнику, а також молочном'ясним скотарством і вівчарством.

Харчова промисловість орієнтується переважно на споживача і містить підприємства борошномельно-круп'яної, хлібопекарської, кондитерської, пивоварної, м'ясної та молочної галузей. Загальнодержавне значення має солеварна індустрія (Слов'янськ, Артемівськ) та виробництво шампанських вин (Артемівськ).

Легка промисловість, використовуючи жіночі трудові ресурси та місцеву і привізну сировину, спеціалізується на випуску вовняних тканин, трикотажу, швейних виробів і взуття.

Транспорт Донецького району вирізняється в Україні найбільшим обсягом перевезень, особливо залізницями та автомобільними шляхами. Значного рівня розвитку набули тут морський, трубопровідний та повітряний його види.

Міжрайонне значення має рекреаційний комплекс, який базується на ресурсах Азовського моря, мінеральних водах і лікувальних грязях.

5. Найбільші міста. Найбільшим містом, ядром формування Донецького економічного району та Донецько-Макіївської промислової агломерації є **Донецьк** (988 тис. осіб). Провідні галузі у промисловому комплексі міста — вуглевидобуток, чорна металургія, важке та точне машинобудування, хімічна, коксохімічна, будівельна, а також легка та харчова промисловість.

У Донецьку працюють однойменний науковий центр НАН України, одинадцять вищих навчальних закладів, три театри, музеї.

Луганськ (понад 454 тис. жителів) — другий за значенням адміністративний, економічний та культурний центр ЕР. Провідними видами виробництва тут є транспортне машинобудування, трубопрокат, а також легка та харчова галузі промисловості. У місті працюють п'ять вищих навчальних закладів, три театри, п'ять музеїв.

Маріуполь є другим за чисельністю населення (понад 480 тис. осіб) містом у Донецькому районі. Місто є одним з найбільших в Україні центрів чорної металургії та важкого машинобудування. Поряд із цими галузями в місті важливе значення мають легка та харчова промисловість, морський транспорт, санаторно-курортний комплекс. До культурно-освітнього комплексу міста належать два державних університети, три інститути, дві академії, драматичний театр, краєзнавчий музей тощо.

6. Проблеми й перспективи розвитку. Основними проблемами району є вирішення питань подальшого розвитку вугільної промисловості, складної екологічної ситуації, депопуляції, великого розриву в рівнях доходів жителів краю. Невирішеність цих питань спричиняє подальший занепад малих міст, селищ, сільських населених пунктів.

Мал. 384 Свято-подимирський кафедральний собор у Луганську

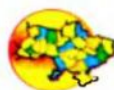

Мал. 385. Фонтан у м. Маріуполь

Закріплюємо та узагальнюємо

1. Чим відрізняється ЕГП Донецького економічного району від ЕГП попередньо вивчених ЕР?
2. Які специфічні риси демо- й етногеографії району?
3. Який зв'язок існує між природоресурсним потенціалом і спеціалізацією господарського комплексу Донецького ЕР?
4. Які особливості найбільших міст району?

Чи знаєте ви, що...

Найцікавішими туристичними об'єктами в Луганській області є пам'ятки природи — унікальні крейдіяні скелі Баранячі Лоби в смт. Новоайдар, Королівські скелі в Луганському заповіднику.

Набуваємо практичних навичок

1. Дайте економіко-географічну характеристику одного із промислових вузлів економічного району.
2. Обґрунтуйте, які чинники зумовили спеціалізацію промисловості в Лисичанську, Краматорську, Горлівці.
3. Користуючись додатковою літературою чи мережею Інтернет, підготуйте коротке повідомлення про пам'ятки культури одного з міст Донецького економічного району.

§ 41. Придніпровський економічний район

Пригадаймо

1. Які області входять до складу Придніпровського економічного району?
2. Чим відрізняється його географічне положення від інших в Україні?
3. Які міста цього економічного району входять до десятки найбільших у нашій державі?

1. Загальні відомості та ЕГП. Площа району, до якого входять Дніпропетровська й Запорізька області, — 59,1 тис. км² (9,8 % площі України). Населення — 5,2 млн осіб (11,3 % населення України). Землі теперішнього Придніпровського району були заселені ще до нашої ери, пізніше стали простором переміщення кочових народів. З часів Київської Русі його знову почали заселяти наші предки, а в XV ст. тут зародилося запорізьке козацтво, яке обороняло південні рубежі України від ворожих набігів.

Мал. 386. Придніпровський економічний район

Тодішнє Запоріжжя майже повністю охоплювало територію цих теперішніх двох областей і було в XVI–XVIII ст. своєрідною українською державою з високим рівнем демократизму в управлінні, організації господарського життя, освіти.

Знищення російським царизмом Запорізької Січі й цілеспрямована політика жорсткої русифікації так і не дали бажаних результатів для метрополії на цих історичних українських землях.

Економіко-географічне положення району характеризується тим, що він охоплює не тільки південно-східну, а й центральну частину держави. Придніпровський ЕР не має виходу до державного сухопутного кордону. Він межує з чотирма економічними районами країни, виходить до Азовського моря. Значний вплив на економічний розвиток має те, що територію району майже посередині перетинають річка Дніпро, важливі залізниці та автомагістралі, а також те, що він розміщений близько до важливої паливно-сировинної бази країни — Донбасу.

Мал. 387 Бердянський порт на Азовському морі

2. Населення і ґрунтові ресурси. Як у більшості регіонів України, так і в Придніпровському з початку 90-х років ХХ ст. і досі спостерігається від'ємний приріст населення. Середня густина населення становить 80 осіб на км². У межах ЕР є певні відмінності у розселенні. Так, у Запорізькій області щільність населення (67 осіб на км²) близька до середньої в Україні, а Дніпропетровська належить до найбільш густозаселених (105,8 осіб на км²). Більше половини жителів Дніпропетровщини проживає у двох містах — Дніпропетровську і Кривому Розі. Крім них, у районі є ще вісім великих міст. У цілому для району рівень урбанізації становить 81 %, тобто значно вищий, ніж пересічний для України.

Мал. 388. Шлюз на Дніпрі біля Запоріжжя

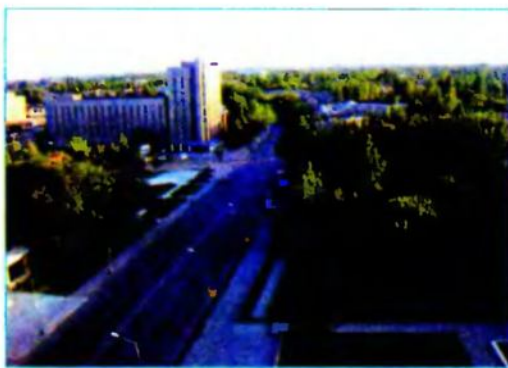
Частка українців серед мешканців району становить 76 %. Здебільшого в містах проживають також росіяни, євреї, білоруси, а в деяких невеликих населених пунктах значну частку жителів становлять молдавани, серби, греки, поляки.

Надмірна концентрація промислових підприємств важкої індустрії зумовила деякий дефіцит чоловічих і надлишок жіночих трудових ресурсів у містах. У сільській місцевості (особливо в Запорізькій області) проблеми забезпечення трудовими ресурсами пов'язані як з недостатньою заселеністю регіону, що склалася історично та під впливом природних умов, так і з відтоком сільських жителів у промислові центри. Характерною рисою регіону є значна частка кваліфікованих трудових ресурсів з вищою і середньою спеціальною освітою.

Мал. 389. Промислові райони Запоріжжя

Мал. 390. У місті Мелітополі Запорізької області проживає близько 200 тис. жителів

Мал. 391. Аннівський залізничний кар'єр Криворізького басейну

Мал. 392. Ландшафт Причорноморської низовини

3. Природні умови і ресурси. Придніпровський район характеризується значним природоресурсним потенціалом. До енергетичних ресурсів тут належить кам'яне вугілля західної частини Донбасу. Унікально поєднуються в районі рудні корисні копалини. Тут зосереджено світового масштабу басейни залізної (Криворізький, Білозерський) та марганцевих (Нікопольський, Токмацький) руд. Серед руд кольорових металів певне перспективне значення мають боксити Високопільського родовища на Дніпропетровщині.

У районі є значні поклади графіту, будівельної сировини (каоліну, вогнетривких глин, граніту, кварцових пісків).

До водних та гідроресурсів Придніпровського ЕР належить річка Дніпро з притоками. Вузька долина його в межах кристалічного щита зумовлює великий потенціал гідроенергії, а водосховища акумулюють воду, необхідну для віддалених від річок посушливих теренів району.

Ліси тут мають переважно вітро- та водозахисне значення. Рівнинний рельєф та помірно-континентальний клімат зі спекотним та посушливим літом зумовлюють на території району панування переважно степових ландшафтів з родючими чорноземами, а на півдні — каштановими ґрунтами.

Серед природних рекреаційних ресурсів найбільше значення мають узбережжя Азовського моря, долина Дніпра, лікувальні грязі.

4. Господарство району. Паливна промисловість та електроенергетика району базуються на кам'яному вугіллі Західного Донбасу (Павлоград, Новомосковськ), виробництві електроенергії на теплових, атомних та гідроелектростанціях. У Запорізькій області виробляють четверту частину всієї електроенергії України, основним виробником якої є Запорізька атомна станція.

Металургія економічного району є провідною галуззю в масштабах усієї України, даючи понад половину загально-

державного обсягу виробництва металу. Передусім це чорна металургія, що базується на значних запасах залізних та марганцевих руд, а також кольорова металургія, що орієнтується на привізну сировину та дешеву електроенергію. Найбільшими центрами чорної металургії є Кривий Ріг, Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Нікополь, а кольорова — Запоріжжя.

У машинобудівній промисловості провідне місце посідає важке машинобудування. Основними видами продукції галузі є металургійне та гірничошахтне устаткування, авіаційні двигуни, автомобілі, а також верстати, електротехніка, прилади, радіоелектроніка.

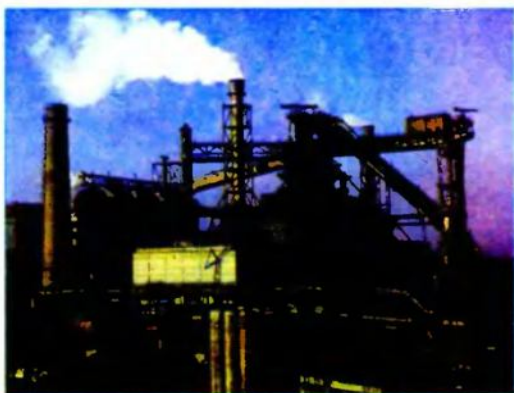
Спеціалізація підприємств хімічної промисловості пов'язана значною мірою з металургією (виробництво азотних добрив) та зорієнтована на водні та трудові ресурси (лакофарбова, шинна промисловість). Більшість галузей комплексу мають міжрайонне значення.

Значного рівня розвитку досяг у Придніпровському районі будівельно-індустріальний комплекс, що охоплює широкий спектр виробництва будівельних матеріалів (цементу, вапна, облицювальної плитки, черепиці тощо).

Деревообробна та паперова промисловість мають у районі обслуговуюче значення.

Агропромисловий комплекс Придніпровського ЕР є одним із провідних в Україні. Основою його є розвинуте сільськогосподарське виробництво, що використовує багаті агрокліматичні ресурси району. Більшу частку сільськогосподарської продукції дає рослинництво, яке спеціалізується передусім на вирощуванні зернових (озимої пшениці, кукурудзи на зерно) та технічних (соняшнику) культур. Тваринництво здебільшого м'ясного напрямку (молочно-м'ясне скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство).

Структура сільськогосподарського виробництва визначила спеціалізацію харчової індустрії на виробництві борошна, цукру, олії, а також іншої продукції, що має переважно внутрішньорайонне значення. Галузі легкої промисловості (трикотажна, швейна, шкіряно-взуттєва) працюють також здебільшого на забезпечення потреб споживачів у межах району.

Мал. 393. Криворізький металургійний комбінат

Чи знаєте ви, що...

На Дніпропетровщині виробляють 16,9 % усієї промислової продукції України. Тут діють 712 великих промислових підприємств двадцяти основних видів економічної діяльності, на яких зайнято понад 470 тис. осіб.

Мал. 394. Підприємство «Мотор січ» у Запоріжжі, яке виробляє авіадвигуни

Мал. 395. Залізнична станція Синельникове поблизу Дніпропетровська

Мал. 396 Дніпропетровський національний університет

Мал. 397 Запорізький театр ім. В. Г. Магара

Транспорт характеризується значним розвитком усіх галузей. Провідну роль тут відіграють залізничний (за густотою залізниць район поступається лише Донецькому ЕР), автомобільний та річковий транспорт. Міжрайонне значення має й морський порт Бердянськ.

До рекреаційного комплексу належать санаторно-курортні заклади на узбережжі Азовського моря та численні об'єкти, які становлять інтерес для туристів. Пов'язані вони здебільшого з місцями історичних подій у часи козаччини.

5. Найбільші міста. Найбільшим містом Придніпровського економічного району є *Дніпропетровськ* (близько 1054 тис. осіб). Провідне місце в його промисловому комплексі належить чорній металургії (два металургійні та два трубопрокатні заводи), важкому машинобудуванню, а також хімічній, лісовій, будівельній, легкій та харчовій індустрії. У місті діє Придніпровський науковий центр НАН України з шістьма десятками науково-дослідних інститутів, понад десять ВНЗ, п'ять театрів, історичний музей ім. Д. Яворницького, інші музеї, пам'ятки культури тощо.

Запоріжжя (близько 794 тис. осіб) поряд із Дніпропетровськом відіграє роль економічного, урбаністичного та культурного консолідуючого осередку району. Спеціалізується промисловий комплекс міста на електроенергетиці, чорній та кольоровій металургії, електротехнічному, транспортному машинобудуванні, хімічній, будівельній, легкій та харчовій індустрії. У Запоріжжі є національний університет, технічний та медичний університети, інженерна академія, п'ять театрів, чотири музеї.

Кривий Ріг (близько 710 тис. жителів) входить до десятки найбільших міст України. Провідними галузями у промисловому комплексі міста є електроенергетика, чорна металургія, важке машинобудування, будівельна, легка та харчова індустрія. У Кривому Розі діє понад десять ВНЗ та їх філій, два театри, історико-краєзнавчий музей.

6. Проблеми й перспективи розвитку. Придніпровський район є одним з тих, де спад обсягів виробництва у кризовий період 90-х років XX століття був найменшим. Тому перспективи його розвитку пов'язані передусім з подальшою модернізацією промислових підприємств, покращенням екологічної ситуації, підвищенням ефективності сільськогосподарського виробництва.

Закріплюємо та узагальнюємо

1. Які особливості ЕГП і населення району?
2. Яка специфіка природоресурсного потенціалу Придніпровського ЕР?
3. Яка спеціалізація господарського комплексу району?
4. Які основні риси найбільших міст району?

Набуваємо практичних навичок

1. Порівняйте географію населення Дніпропетровської та Запорізької областей.
2. Накресліть на контурній карті схему економічних зв'язків Придніпровського економічного району із сусідніми районами.
3. Користуючись додатковою літературою чи джерелами мережі Інтернет, підготуйте коротке повідомлення про пам'ятки культури одного з міст Придніпровського району.

Мал. 398. Житлові квартали Кривого Рогу

Чи знаєте ви, що...

У Запорізькій області виробляють четверту частину всієї електроенергії України, основним виробником якої є Запорізька атомна станція.

§ 42. Причорноморський економічний район

Пригадаймо

1. Які адміністративні одиниці входять до складу Причорноморського економічного району?
2. Які чинники зумовлюють орієнтацію його господарського комплексу?
3. Коли увійшов до складу України Кримський півострів?

1. Загальні відомості та ЕГП. До складу Причорноморського економічного району входять Одеська, Миколаївська, Херсонська області, Автономна Республіка Крим та місто Севастополь. Площа райо-

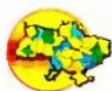
Мал. 399. Причорноморський економічний район

Мал. 400. Генуезька фортеця в Судаку

**Чи тасте
ви, що...**

Севастопольській міській раді підпорядковані три міста (Севастополь, Балаклава та Інкерман), селище міського типу Кача і 29 сіл, у яких сконцентровано близько 15 % населення Кримського півострова. Тут беруть початок усі три пасма Кримських гір (Зовнішнє, Внутрішнє та Головнє).

Мал. 401 Одеса — місто, у якому живе понад 1 млн жителів

ну становить 113 тис. км² (18,8 % території України), а чисельність населення — 6,7 млн осіб (14,4 % населення України).

Територія цього економічного району має складну й давню історію. Тут існували давні грецькі міста-держави та державні утворення інших народів ще до нашої ери. У період середньовіччя ці землі частково входили до Київської Русі, а в Криму утворилося Кримське ханство. Пізніше район став ареною боротьби між Росією та Туреччиною і Кримським ханством за володіння Причорномор'ям. Росія отримала перемогу і включила ці землі до свого складу. Останніми увійшли до складу України в цьому економічному районі Південна Бессарабія (1940 р.) та Крим (1954 р.).

У кінці XVIII ст. інтенсивно почало розвиватися місто Одеса, яке виникло поблизу фортеці Хаджибей. Зараз воно є ядром формування Причорноморського економічного району.

Визначальним в економіко-географічному положенні району є широкий вихід до Чорного та Азовського морів. Межує він також із двома іншими соціально-економічними районами і двома країнами — Молдовою та Румунією.

Близько розміщені основні мінерально-сировинні бази країни: Придніпров'я і Донбас. Важливе значення для району мають нижні течії річок Дніпра, Південного Бугу, Дністра та Дунаю, поромна переправа Іллічівськ — Варна (Болгарія), залізничні та шосейні шляхи, що ведуть до чорноморських портів.

2. Населення і трудові ресурси. На відміну від більшості економічних районів України, у яких депопуляція сільських мешканців спостерігається із другої половини 1970-х років, а загальна — з початку 1990-х, у Причорноморському районі в цей час ще спостерігався незначний додатний приріст населення, у тому числі й сільського. Однак уже за підсумками 1994 року тут зафіксовано зменшення чисельності жителів. Поступово темпи депопуляції населення в районі наблизилися до середніх для держави (за підсумками 2008 року, в АР Крим та Одеській області коефіцієнт природного приросту становив близько -5, Миколаївській області — -6,4 на 1000 осіб).

Середня густота населення — найменша серед усіх економічних районів (59 осіб на км²). Херсонська область за середньою густотою населення (38,6 осіб на км²) серед усіх областей країни ви-

переджус тільки Чернігівську. Дещо вища вона за середню в Україні тільки в Одеській області та АР Крим. В областях району міські поселення, за винятком обласних центрів, належать до розряду малих міст або селищ. Середній рівень урбанізації для району становить 65 %.

Значні відмінності на території району є в національному складі населення. У Миколаївській та Херсонській областях частка українців у загальній чисельності мешканців становить близько 78 %. Серед областей України Одещина має найнижчу частку представників корінної національності (62,8 %). У Криму українці становлять тільки 24 % жителів півострова, а росіяни — 58 %. Крім українців та росіян, у регіоні живуть молдавани (Одеська, Миколаївська області), болгари, гагаузи (Одеська область), кримські татари, караїми (АРК), а також євреї, білоруси та ін.

У районі дещо знижена частка населення працездатного віку, що зумовлено переважно міграційними та демографічними процесами. Ця особливість Причорноморського району, а також значний розвиток трудомістких галузей призвели до дефіциту трудових ресурсів.

3. Природні умови і ресурси. У цілому район бідний на мінерально-сировинні ресурси. З енергетичних тут виявлені незначні поклади нафти й газу в північній частині Криму. Перспективними є запаси цих корисних копалин у шельфовій зоні Чорного та Азовського морів. Значний потенціал у районі вітрових ресурсів і сонячної енергії.

Рудні й нерудні корисні копалини репрезентовані Керченським родовищем залізних руд, запасами різноманітних солей у Сиваші, солоних озерах і чорноморських лиманах, а також якісними флюсовими вапняками, різними видами будівельної сировини.

Основою водних ресурсів району є нижні течії великих річок, які не задовольняють повністю його потреби. Водозабезпеченість району нижча за середню для України в цілості разів.

Частка лісових ресурсів Причорноморського району дуже незначна. Тільки у Криму є природні ліси, а в інших областях понад 70 % становлять штучні насадження.

Важливе значення для економіки району мають біологічні ресурси Чорного та Азовського морів.

Чи знаєте ви, що...

У Миколаївській та Херсонській областях питома вага українців у загальній чисельності мешканців становить близько 78 %. Одещина належить до областей з найнижчою часткою представників корінної національності (62,8 %). У Криму українці становлять тільки 24 % жителів півострова, а росіяни — 58 %.

Мал. 402. Узбережжя Криму. Гора Ай-Петрі

Мал. 403. Дністер в Одеській області

*Чи знаєте
ви, що...*

Головне природне багатство Одеської області — її земельні ресурси, що представлені переважно чорноземними ґрунтами з високою природною родючістю. У поєднанні з теплим степовим кліматом вони формують високий агропромисловий потенціал регіону. В області розміщено понад 2,5 млн га сільськогосподарських угідь, у тому числі більш ніж 2 млн га ріллі, більш ніж 80 тис. га виноградників та садів.

Мал. 404. Суднобудівний завод у Миколаєві

*Чи знаєте
ви, що...*

Одні з перших та провідних місць Миколаївська область посідає у виробництві продукції суднобудування, газових турбін, глинозему, електроенергії, соняшнику, зерна тощо.

Переважання рівнинних просторів Причорноморської та Північнокримської низовини, що обрамлені з північного заходу відрогами Подільської височини, а з Причорноморського півдня — Кримськими горами, створює зручні умови для механізації сільськогосподарських робіт. Теплий клімат із тривалим вегетаційним періодом (220–240 днів), земельні угіддя з родючими чорноземними та каштановими ґрунтами створюють умови для вирощування теплолюбних культур помірного поясу, а на Південному узбережжі Криму — деяких субтропічних рослин. Негативним чинником є недостатнє зволоження території та часті посухи, суховії, пилові бурі. Тому необхідний цілий комплекс заходів, щоб зберегти вологу, ґрунти від ерозії, а також розширювати зрошувальні системи.

Унікально поєднуються в межах району рекреаційні ресурси. Передусім це теплі моря, чудові пляжі й сприятливий клімат морських узбереж, а також лікувальні грязі озер, лиманів, мінеральні джерела, мальовничі ландшафти гір, природо-заповідні та історико-культурні об'єкти.

4. Господарство району. У Південному ЕР понад половину вартості продукції дає промисловість. Тут переважають обробні галузі. Провідними галузями є також сільське господарство, машинобудування, хімічна промисловість, будівельних матеріалів, транспорт та рекреаційний комплекс. Окремі підприємства інших галузей відіграють здебільшого обслуговуючу роль.

До паливно-енергетичного комплексу входять підприємства, що здійснюють видобуток і доставку місцевим споживачам газу, два нафтопереробні заводи (Одеса, Херсон), які працюють на привозній нафті. Електроенергію дають Каховська ГЕС, малопотужні гідроелектростанції на Південному Бузі, теплові електростанції, що розміщені у великих містах, Південноукраїнська АЕС. Природний газ, вугілля та електроенергія надходять у регіон також із сусідніх районів.

Металургійна промисловість представлена видобутком і збагаченням руд Керченського залізрудного басейну, виробництвом глинозему на Миколаївському заводі, що переробляє імпортні боксити.

Машинобудування району працює на привозному металі з Придніпров'я і Донбасу. Спеціалізується воно на суднобудуванні (Миколаїв, Херсон), верстатобудуванні (Одеса), виробництві сільськогосподарської техніки (Одеса, Херсон,

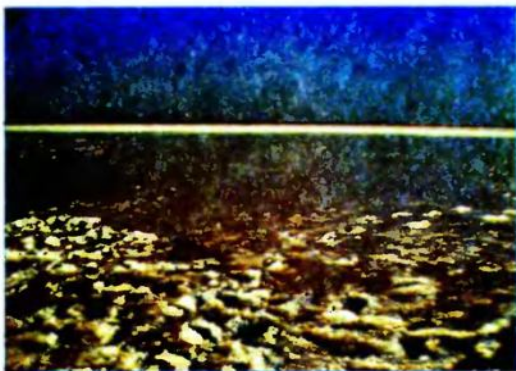
Сімферополь), електротехнічному (Нова Каховка) та радіоелектронному (Сімферополь) машинобудуванні, а також виробництві устаткування для харчової промисловості, шляхового будівництва тощо. Суднобудування має міжнародне значення.

Хімічна промисловість базується на ропі Сиваша і солоних озер, а також привізних нафті, аміаку, апатитах. Найбільші підприємства комплексу розміщені в Красноперекопську, Саках, Одесі, Сімферополі та Миколаєві.

На відміну від хіміко-індустріального, будівельно-індустріальний комплекс має переважно міжрайонне значення і працює на місцевій сировині. Спеціалізується він як на видобутку будівельної сировини, так і на виробництві залізобетонних конструкцій, цементу (Вільшани, Бахчисарай, Одеса).

Херсонський (Цюрупинськ) та Ізмаїльський целюлозні заводи, що входять до лісовиробничого комплексу, працюють на задоволення внутрішніх потреб району, переробляючи привізну сировину та очерет плавнів Дніпра та Дунаю.

Агропромисловий комплекс посідає провідне місце в Причорноморському економічному районі. У сільськогосподарському виробництві рослинництву і тваринництву належить майже однакова частка продукції. Рослинництво спеціалізується передусім на вирощуванні зернових (озимої пшениці, кукурудзи на зерно, ячменю, рису), а також соняшнику, в північних районах Одеської та Миколаївської областей — цукрового буряку, ефіроолійних культур. Овоче-баштанні культури, виноград, фрукти, ягоди, тютюн теж мають міжрайонне значення. Основними галузями тваринництва є молочно-м'ясне скотарство, тонкорунне вівчарство, свинарство та птахівництво. Потужна харчова промисловість переробляє сільськогосподарську сировину, а також рибні ресурси морів. Найбільша частка продукції належить м'ясній, молочної, борошномельній, олійно-жировій, рибній та плодо-

Мал. 405. Сіль Сиваша

Мал. 406. Цюрупинський целюлозно-паперовий комбінат

Мал. 407. Виноградник у степовому Криму

Мал. 408. Іллічівський порт (контейнерний термінал)

овочеконсервній галузям промисловості. Міжнародне визнання має продукція виноробних підприємств Криму, Одеської, Херсонської, Миколаївської областей.

У транспортних перевезеннях важливе значення, у тому числі міжнародне, має морський транспорт. Добре розвинуті й усі інші види транспорту. Найважливіші морські порти — Іллічівськ, Одеса, Миколаїв, Херсон, а річкові — Херсон, Ізмаїл, Кілія, Вилкове. До морських портів підходять міжнародні залізничні та автомобільні магістралі, трубопроводи.

Міжнародне значення має рекреаційний комплекс району, основою якого є кримська та одеська група курортів. Особливе місце серед них посідають кліматичні курорти Причорноморського узбережжя Криму (Ялта, Гурзуф, Алушта та ін.).

5. Найбільші міста. Найбільшим економічним, науковим і культурним центром Причорноморського економічного району є *Одеса* (1080 тис. жителів). Провідне місце у промисловому комплексі міста посідає машинобудування, а також харчова, легка, хімічна та нафтохімічна галузі індустрії. Загальнодержавне

значення мають транспортний та рекреаційний комплекси міста. В Одесі працює Південний науковий центр НАН України, понад двадцять ВНЗ, більше десяти музеїв, шість театрів (серед них опери і балету), кіностудія художніх фільмів.

Мал. 409. Вид на Гурзуф та гору Аюдаг

Мал. 410. Одеський театр опери та балету

Миколаїв (507 тис. мешканців) — адміністративний, промисловий, транспортний та культурно-освітній центр області й ЕР. Тут зосереджено три найбільші суднобудівні підприємства країни. Поряд із суднобудуванням до промислового комплексу міста входять інші галузі машинобудування, а також кольорової металургії, будівельної, легкої та харчової промисловості. У місті діють вищі навчальні заклади, астрономічна обсерваторія, три театри, музеї.

Важливим адміністративним, економічним та культурно-освітнім центром Причорноморського району є місто **Херсон** (312 тис. жителів). Його промисловість спеціалізується на випуску продукції машинобудування (суднобудування, судноремонту, сільськогосподарського), легкої, харчової, нафтопереробної промисловості, будівельних матеріалів. У місті є кілька вищих навчальних закладів, два театри, музеї, планетарій.

Місто **Сімферополь** (341 тис. жителів) — адміністративний, економічний та культурно-освітній центр АР Крим. Підприємствами міста виробляється четверта частина промислової продукції автономії. Провідними галузями є машинобудування, харчова та легка промисловість, виробництво будівельних матеріалів. У Сімферополі є Таврійський національний, аграрний, медичний університети, екологічний та індустріально-педагогічний інститути, інститут природоохоронного і курортного будівництва, шість театрів, музеї.

Севастополь (357 тис. осіб) — місто загальнодержавного підпорядкування, значний промисловий та культурний

Мал. 411. Музей флоту і суднобудування в Миколаєві

Мал. 412. Готель «Парус» у Херсоні

Чи знаєте ви, що...

На території сучасного Сімферополя у III ст. до н. е. — IV ст. н. е. була розміщена столиця Скіфської держави — Неаполь Скіфський.

Мал. 413. Український театр у Сімферополі

Мал. 414. Вид на Севастополь з бухти

центр, військово-морська база. Промисловість спеціалізується на судно- та приладобудуванні, харчовій, легкій, будівельних матеріалів та деревообробній галузях промисловості. До соціальної інфраструктури належать морський гідрофізичний та приладобудівний інститути, театри, музеї, Херсонський історико-археологічний заповідник, численні туристські заклади.

Мал. 415. Лівадійський палац у Криму

6. Проблеми й перспективи розвитку. Основними проблемами району є вдосконалення його спеціалізації як індустріально-аграрного району, важливого транспортно-морського й рекреаційного регіону з розвиненим курортно-туристським господарством.

Специфічною для Кримського півострова є забезпечення енергоресурсами, передусім за рахунок нетрадиційних, екологічно чистих джерел енергії. Збалансований розвиток різних інфраструктурних ланок господарства курортних комплексів, удосконалення управ-

ління ними, забезпечення охорони рекреаційних ресурсів і всього навколишнього середовища — це основні завдання соціально-економічного розвитку ЕР.

Чи знаєте ви, що...

Херсонська область забезпечує 35 % загальнодержавного виробництва електромашин, 24 % — бавовняних тканин, по 5,8 % — зерна та насіння соняшнику.

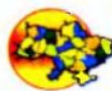
Закріплюємо та узагальнюємо

1. Які характерні риси ЕГП Причорноморського економічного району?
2. Які особливості географії населення і природних ресурсів ЕР?
3. Яка спеціалізація господарського комплексу району?
4. Які специфічні риси найбільших міст Причорноморського ЕР?

Набуваємо практичних навичок

1. Дайте порівняльну характеристику населення Херсонської області й АР Крим.
2. Зобразіть схематично спеціалізацію АПК району.
3. Користуючись додатковою літературою чи мережею Інтернет, підготуйте коротке повідомлення про пам'ятки культури одного з міст Причорноморського ЕР.

На початку 90-х років ХХ ст. різними авторами була запропонована нова мережа з дев'ятьох економічних районів: Донецький, Придніпровський, Північно-Східний, Столичний, Центральний, Подільський, Північно-Західний, Карпатський, Причорноморський. Визначальними критеріями виділення економічного району вважають своєрідність природних та економічних умов та спеціалізацію в межах господарського комплексу держави.

Столичний ЕР не має великих запасів мінеральних ресурсів. Провідними в ньому є паливна промисловість та електроенергетика, машинобудування, хімічна та лісова галузі промисловості, агропромисловий, будівельний, транспортний, рекреаційний міжгалузеві комплекси.

Північно-Західний район — один з найбагатших на водні та лісові ресурси, має значні природні рекреаційні ресурси. Провідними в районі є паливна промисловість та електроенергетика, машинобудування, хімічна, будівельних матеріалів, легка та лісова галузі промисловості, агропромисловий, транспортний, рекреаційний міжгалузеві комплексами. Сільське господарство району спеціалізується на льонарстві, картоплярстві та молочно-м'ясному тваринництві.

За запасами мінеральної хімічної та будівельної сировини Карпатський район — один з найбагатших у країні. Поверхня району охоплює рівнинні простори та частину Карпатської гірської системи. Паливна промисловість та електроенергетика базуються на видобутку палива, переробці нафти (Надвірна, Дрогобич) та виробництві електроенергії на теплових (Бурштинська, Добротвірська) електростанціях. Лісовиробничий комплекс Карпатського економічного району складається з усіх галузей виробництва — від лісозаготівлі до лісохімії. Найважливіші центри рекреації та туризму: Трускавець, Моршин, Яремча, Ясиня, Львів, Ужгород, Чернівці тощо.

У Подільському районі немає великих запасів мінеральних ресурсів, але він один з найбагатших на земельні ресурси. Значного розвитку в економічному районі набули машинобудування, хімічна, будівельних матеріалів, легка галузі промисловості,

Економічне районування не враховує низки важливих особливостей комплексного соціально-економічного розвитку регіонів. Тому ряд науковців пропонує інший підхід до районування (регіоналізації) України. Беручи до уваги визначальну роль людини в організації життя суспільства, виділяють не економічні райони, а соціально-економічні райони — великі регіони України, території яких тісно пов'язані з найбільшими в їх межах населеними пунктами, що визначає їхні головні функції та просторову організацію. Таких районів у межах України виділяють шість: Західний, Центральний, Центрально-Східний, Північно-Східний, Східний, Південний.

Мал. 416. Замок князів
Острозьких у Дубно

Мал. 417 Пам'ятний знак на місці першої свердловини Шебелинського газового родовища

Чи знаєте ви, що...

Найвизначнішими пам'ятками історії та культури Чернівецької області є фортеця XIII–XVIII ст. в Хотині, церкви Миколи (1607 р.), Вознесенська (XVII ст.), Спирidonівська (1715 р.), Різдва (1767 р.), Успіння на Каличанці (1783 р.), комплекс резиденції митрополитів Буковини і Далмації 1864–1882 рр. (тепер університету) в м. Чернівцях.

агропромисловий, транспортний, рекреаційний міжгалузеві комплексами. Енергетика його базується на виробництві електроенергії на Ладижинській ДРЕС, Хмельницькій АЕС, Дністровських ГЕС.

У Центральному ЕР значні площі займають родючі чорноземи. Серед продукції машинобудівного комплексу найбільшого розвитку набули сільськогосподарське і транспортне машинобудування, верстатно- і приладобудування. Хімічна промисловість представлена підприємствами основної хімії, які концентруються в Черкасах.

З мінеральних ресурсів Північно-Східний район порівняно багатий на природний газ. Більшість території займає лісостеп, а крайню південну частину — степ з родючими чорноземами. Провідну роль у господарському комплексі Північно-Східного ЕР відіграє машинобудівний комплекс. Значного розвитку набули нафто-газова промисловість, електроенергетика, хімічна, будівельних матеріалів, легка галузі промисловості, агропромисловий, транспортний та рекреаційний міжгалузеві комплексами.

На території Донецького економічного району розміщена одна з найважливіших паливно-сировинних баз країни — Донбас. Її основою є значні поклади високоякісного, у тому числі коксівного вугілля. Провідними в економічному районі є паливна промисловість та електроенергетика, чорна й кольорова металургія, машинобудування, хімічна, будівельних матеріалів та легка галузі промисловості. Важливе значення мають агропромисловий, транспортний, рекреаційний міжгалузеві комплексами.

Унікально поєднуються в Придніпровському районі рудні корисні копалини. Тут зосереджені світового масштабу басейни залізної та марганцевих руд. На території району — степові ландшафти з родючими чорноземами. Металургія економічного району є провідною галуззю в масштабах всієї України, даючи понад половину загальнодержавного обсягу виробництва металу. Передусім це чорна металургія, а також кольорова металургія, що орієнтується на привізну сировину та дешеву електроенергію. У машинобудівній промисловості провідне місце посідає важке машинобудування. Більшу частку сільськогосподарської продукції дає рослинництво, яке спеціалізується передусім на вирощуванні зернових (озимої пшениці, кукурудзи на зерно) та технічних (соняшнику) культур.

У цілому Причорноморський район бідний на мінерально-сировинні ресурси. Перспективними є запаси цих корисних копалин у шельфовій зоні Чорного та Азовського морів. Теплий клімат із тривалим вегетаційним періодом, земельні угіддя з родючими чорноземними та каштановими ґрунтами створюють умови для вирощування

теплолюбних культур. Провідними галузями є сільське господарство, машинобудування, хімічна промисловість, будівельних матеріалів, транспорт та рекреаційний комплекс.

Перевіряємо свої знання

1. Який зв'язок існує між територіальним поділом праці та економіко-географічним районуванням?
2. Які основні критерії виділення дев'яти економічних районів в Україні?
3. Які переваги має ЕГП Столичного економічного району порівняно з іншими районами?
4. Який з економічних районів найбагатший серед інших за своїм промисловим природо-ресурсним потенціалом? Висновок аргументуйте.
5. Який з економічних районів найбагатший серед інших за своїм природо-ресурсним потенціалом для розвитку сільськогосподарського виробництва? Висновок аргументуйте.
6. Який з економічних районів найбагатший серед інших за своїм природо-ресурсним потенціалом для розвитку рекреаційного комплексу? Висновок аргументуйте.
7. Який з економічних районів виділяється найбільшою строкатістю етнічного та етнографічного складу населення? Висновок аргументуйте.
8. Який з економічних районів найбільше виділяється виробництвом продукції, що найширше представлена в експортних операціях України? Висновок аргументуйте.

Працюємо творчо

1. Дайте загальну оцінку співвідношення площ дев'яти економічних районів.
2. Дайте загальну оцінку співвідношення чисельності населення дев'яти економічних районів.
3. Згрупуйте економічні райони у три групи за подібністю природних умов.
4. Згрупуйте економічні райони у три групи за подібністю господарської спеціалізації.
5. Дайте порівняльну комплексну економіко-географічну характеристику двох економічних районів. Визначте основні риси подібності та основні риси відмінностей між ними.

Чи знаєте ви, що...

У Криму налічується 3820 пам'яток історії та культури, чимало пам'яток архітектури, для яких характерне змішання стилів Близького Сходу, Візантії, Вірменії.

1. Географія: Довідник / Гілецький Й. Р., Богovich М. М., Сливка Р. Р. — Х.: Веста; Ранок, 2008.
2. Заставний Ф. Д. Географія України: у 2-х книгах — Львів: Світ, 1994.
3. Соціально-економічна географія України: Навч. посібник / За ред. проф. Шаблія О. І. — Львів: Світ, 2000.
4. <http://www.ukrstat.gov.ua>.
5. <http://www.mfa.gov.ua>.
6. <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
7. <http://www.kmu.gov.ua>.
8. http://www.ukrmap.com.ua/img/atlas_ua.

Абсолютний природний приріст населення — різниця між загальною кількістю народжених і померлих за певний проміжок часу (найчастіше за рік) у світі, країні, адміністративній одиниці, населеному пункті.

Автомагістраль — автомобільна дорога між віддаленими один від одного населеними пунктами або районами, яка призначена для швидкісного руху великої кількості автомобілів у двох протилежних напрямках і не має перехрещень на одному рівні з іншими дорогами, залізничними і трамвайними коліями, пішохідними чи велосипедними доріжками.

Автономія — право самостійного здійснення державної влади чи управління, надане якійсь частині держави, що здійснюється в межах, передбачених загальнодержавним законом або конституцією. Автономія може базуватися на культурній чи етнічній відмінності.

Автономна республіка — невід'ємна складова частина держави, яка діє в межах повноважень, визначених конституцією країни, вирішує питання, віднесені до її відання.

Агломерат — грудковий матеріал, який отримують у процесі збагачення руд чорних та деяких кольорових металів.

Агломерація — скупчень міст і сільських поселень навколо одного, основного, рідше двох великих міст.

Агломерація промислова — промисловий комплекс, який сформувався в межах міської агломерації, де промислове виробництво відіграє містоутворювальну роль.

Агропромисловий комплекс (АПК) — це сукупність взаємопов'язаних галузей НГК, об'єднаних своєрідною цільовою функцією (забезпечення населення продуктами харчування і предметами народного споживання сільськогосподарського походження), що розвиваються відповідно до конкретних природно- і суспільно-географічних особливостей території.

Адміністративно-територіальний устрій — спосіб територіальної організації держави, який характеризується певною формою конституційно-правових відносин між державою загалом та її складовими частинами, виявляється в особливостях правового статусу адміністративних одиниць та розподілу владних повноважень між центральними і місцевими органами влади.

Акваторія — ділянка водної поверхні певної водойми у визначених межах.

Альтернативні джерела енергії — відновлювані джерела енергії, до яких належать енергія сонячна, вітрова, геотермальна, енергія хвиль та припливів, гідроенергія, енергія біомаси, газу з органічних відходів, газу каналізаційно-очисних станцій, біогазів. Альтернативна енергетика — сфера енергетики, що забезпечує вироблення електричної, теплової та механічної енергії з альтернативних джерел енергії.

Атомна електростанція (АЕС) — комплекс споруд, машин, апаратів і приладів, за допомогою яких тепло для нагрівання пари, що надає турбіні руху, створюється внаслідок процесу ланцюгової реакції в ядерному реакторі. Турбіна, у свою чергу, обертає електричний генератор, таким чином генеруючи електричний струм.

Безробітні — особи у віці 15–70 років (zareєстровані та не zareєстровані в державній службі зайнятості), які не мали роботи (прибуткового заняття), шукають роботу і готові працювати за наймом або на власному підприємстві.

Безробіття — відносний «надлишок» робочої сили щодо потреб суспільного виробництва, яке існує в умовах ринкової економіки.

Безробіття приховане — явище формальної зайнятості робочої сили, характерне для командно-адміністративної економіки. Суть його полягає в тому, що на багатьох підприємствах чисельність працівників набагато перевищує оптимальну, тобто таку кількість, за якої забезпечується ефективна робота підприємства, або люди не працюють через простоювання підприємства.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) — вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених за рік у даній країні й використаних для поточного споживання, капіталовкладень у розвиток нового виробництва, експорту. До ВВП включають і продукцію, вироблену підприємствами, які належать іноземним власникам.

Валовий національний продукт (ВНП) — вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених за рік підприємствами даної країни. Відрізняється від ВВП тим, що враховує доходи підприємств і громадян даної країни, отримані за кордоном, проте не враховує доходи зарубіжних фірм та осіб, які займаються діяльністю в даній країні.

Вантажообіг — добуток обсягу перевезень на відстань їх транспортування.

Вітрова електростанція (ВЕС) — електростанція, яка за допомогою вітрової турбіни перетворює механічну енергію вітру на електричну.

Вузол промисловий — промисловий комплекс, який охоплює одне велике місто або декілька порівняно близько розташованих промислових центрів і пунктів.

Вузол транспортний — пункт, у якому сходяться шляхи сполучення одного або декількох видів транспорту.

Газотранспортна система — складний комплекс споруд (трубопроводів, компресорних станцій, газосховищ), що забезпечують транспортування газу.

Галузева структура національного господарського комплексу — співвідношення та взаємозв'язки між складовими частинами національного господарського комплексу між ними.

Галузь національного господарського комплексу — сукупність підприємств і установ у межах території країни, які задовольняють однорідні потреби суспільства (промисловість — у промисловій продукції, транспорт — у переміщенні вантажів і населення, освіта — у здобутті загальної і професійної освіти тощо).

Геноцид — дії, чинені з наміром знищити повністю або частково яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку шляхом: убивства членів цієї групи; заподіяння тяжкої шкоди їхньому здоров'ю; насильницької протидії дітородінню; створення життєвих умов, розрахованих на фізичне знищення членів цієї групи.

Геополітичне положення країни — місце держави на карті світу, яке дає оцінку її територіальним відносинам з іншими країнами та великими природними об'єктами (морями, гірськими масивами, ріками), що мають на неї істотний політичний, економічний, екологічний та соціальний вплив.

Геотермальна електростанція — електростанція, що виробляє електроенергію за допомогою використання пари, яка утворюється з гарячої води, що надходить з надр Землі.

Гідроаккумуляційна електростанція (ГАЕС) — комплекс споруд, який включає ГЕС та спеціальне водосховище, у яке в період малих навантажень на енергосистему перекачують воду. Під час найбільших (пікових) навантажень вода випускається зі спеціального водосховища і крутить додаткові турбіни ГАЕС.

Глобалізація — процес, що охоплює всі скільки-небудь важливі сфери суспільного життя і спрямований на формування єдиного політичного, економічного і культурно-інформаційного світового простору.

Голодомор — штучний голод, організований у величезних масштабах злочинною владою проти населення власної країни.

Господарство товарне — господарство, за якого продукти праці виробляють для продажу на ринку й обмінюють за допомогою грошей.

Господарська діяльність — будь-яка діяльність, у тому числі підприємницька, яка пов'язана з виробництвом та обміном матеріальних і нематеріальних благ, що виступають у формі товару.

Господарська спеціалізація території — перелік товарів і послуг, які в її межах виробляються не лише для власного споживання, а й для продажу в інших частинах країни, інших державах.

Густота населення — статистичний показник, який характеризує середню кількість жителів країни чи адміністративної одиниці, що припадає на 1 км² їхньої площі.

ГУАМ — регіональне об'єднання чотирьох держав: Грузії, України, Азербайджанської Республіки та Республіки Молдова.

Демографічні процеси — процеси, що спричиняють і пов'язані зі зміною чисельності населення.

Демографічна ситуація — особливості протікання демографічних процесів у певний конкретний період у межах конкретної території.

Депопуляція населення — природний рух населення, за якого кількість померлих перевищує кількість народжених.

Депортація — примусове вивезення громадян за межі території їх проживання.

Дисидент — той, хто не погоджується з панівною ідеологією; інакодумець; правозахисник, який виступає проти тоталітарного режиму у своїй країні, за дотримання людських і громадянських прав і свобод.

Дискримінація — обмеження або позбавлення прав певних категорій громадян за расовою або національною належністю, політичними і релігійними переконаннями.

Діаспора — релігійні та етнічні групи, які живуть у нових для себе районах як національно-культурні меншини.

Економіка командно-адміністративна — економіка, заснована на суспільній (державній) власності, регулювання економічних процесів у якій здійснюється за допомогою централізованого державного планування.

Економіка ринкова — економіка, яка характеризується приватною власністю на економічні ресурси й використанням ринкового механізму для регулювання господарської діяльності.

Економічна і соціальна, або соціально-економічна географія — частина географії, що вивчає у взаємозв'язках населення, природу і господарство.

Економіко-географічне положення (ЕГП) — це розташування об'єкта щодо інших географічних об'єктів, які розташовані поза їх територією або перетинають її і мають чи можуть мати вплив на її соціально-економічний розвиток.

Економічно активне населення — населення обох статей віком 15–70 років, яке протягом певного періоду пропонує свою робочу силу для виробництва товарів і послуг.

Економічно неактивне населення — особи різного віку, які не зайняті в суспільному виробництві і з тих чи інших причин не шукають роботу.

Економічний потенціал країни — можливості НГК виробляти товари, надавати послуги, тобто задовольняти економічні потреби суспільства.

Експорт — вивіз товарів за межі держави.

Екстенсивний розвиток економіки — шлях розвитку, пов'язаний із простим кількісним збільшенням випуску продукції за рахунок зростання затрат живої праці, сировини і матеріалів.

Елеватор — зернохосвище, обладнане для підймання, сушіння і зберігання великої кількості зерна (10–150 тис. т).

Електродуговий спосіб виробництва сталі — виплавка сталі в електричних печах, де тепло виділяється в результаті перетворення електричної енергії в тепло при виникненні електричної дуги. В електропечах виплавляють найбільш якісні конструкційні, високолеговані, корозійностійкі, жароміцні й інші сталі.

Еміграція — виїзд громадян на постійне проживання за кордон.

Енергосистема держави — об'єднання всіх електростанцій країни лініями електропередач, які забезпечують подачу електроенергії до всіх споживачів.

Етнографічна група — частина народу, яка зберегла певні специфічні особливості матеріальної та духовної культури.

Етнос корінний — народи, які проживають на своїй етнічній території.

Етноцид — цілеспрямоване нищення мови й культури певного народу.

Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР) — міжнародний фінансово-кредитний інститут, який надає допомогу країнам від Центральної Європи до Центральної Азії для проведення ринкових реформ, активного інтегрування економік цих країн у міжнародні господарські зв'язки. Створений у 1991 році (штаб-квартира — в Лондоні).

Європейський Союз (ЄС) — об'єднання 27 європейських держав, що підписали Договір про Європейський Союз (Маастрихтський договір). ЄС — унікальне міжнародне утворення: він поєднує ознаки міжнародної організації і держави, однак формально не є ні тим, ні іншим. Союз не є суб'єктом міжнародного публічного права, однак має повноваження на участь у міжнародних відносинах і відіграє в них вагомую роль.

Зайняте населення — особи, які займаються економічною діяльністю з метою отримання доходу. Сюди належать передусім ті, хто працює за наймом на умовах повного (неповного) робочого дня (тижня), а також самозайняті (роботодавці; особи, які самостійно забезпечують себе роботою або працюють у сімейному бізнесі).

Засоби виробництва — знаряддя праці (машини, обладнання тощо) і предмети праці (сировину, паливо тощо).

Західна українська діаспора — українці, які живуть поза межами України та колишнього СРСР.

Збагачення руди — виробничий процес, спрямований на підвищення концентрації корисного елемента в руді.

Імміграція — в'їзд на територію держави мешканців з інших країн.

Імпорт — ввезення в країну товарів з інших держав.

Інвестиції (вкладення капіталів) — надання коштів чи матеріальних ресурсів банками, підприємцями для будівництва, переобладнання господарських об'єктів, створення спільних підприємств (СП).

Індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП) — індекс для порівняльної оцінки багатства, грамотності, освіти, середньої тривалості життя та інших показників рівня соціально-економічного розвитку країни. Індекс використовується з 1993 року ООН у щорічному звіті з розвитку людського потенціалу.

Інноваційні технології — набори методів і засобів, які супроводжують етапи реалізації нововведення.

Інститут науково-дослідний — установа, яка виконує фундаментальні та прикладні науково-дослідні роботи.

Інтенсивний розвиток економіки — такий розвиток суспільного виробництва, що ґрунтується на найбільш повному та раціональному використанні технічних, матеріальних, природних, фінансових і трудових ресурсів на основі науково-технічного прогресу.

Інфраструктура — сукупність підприємств і установ господарського комплексу, які обслуговують основні галузі виробничої та невиробничої сфер і безпосередньо людину. Установи виробничої інфраструктури обслуговують виробництво, а соціальної — безпосередньо населення.

Історичні землі — окремі території українських етнічних земель, що сформувалися у різні часи української історії та отримали певні власні назви.

Каботаж — судноплавство між портами однієї країни. Малий К. — у межах одного моря або двох суміжних морів (наприклад, Азовське і Чорне), великий К. — у межах різних морів (наприклад, Балтійське і Чорне).

Карти економічні — тематичні карти (як загальні, так і галузеві), на яких відображено промисловість, сільське господарство, транспорт і зв'язок тощо.

Коефіцієнт народжуваності — число народжених дітей за рік на 1000 осіб населення в межах країни (населеного пункту, адміністративної одиниці, світу чи макрорегіону).

Коефіцієнт природного приросту населення — різниця між коефіцієнтами народжуваності та смертності.

Коефіцієнт смертності — число померлих за рік на 1000 осіб населення в межах країни (населеного пункту, адміністративної одиниці, світу чи макрорегіону).

Коефіцієнт спеціалізації регіону в даній галузі — відношення частки регіону в країні з даної галузі до частки регіону в населенні або ВВП країни.

Колективне господарство (колгосп) — форма сільськогосподарського підприємства на території колишнього СРСР, економічною базою якого була земля, що належала державі та була передана колгоспам у безстрокове й безплатне користування, а також належна йому колгоспно-кооперативна власність на засоби виробництва та всю продукцію, яку воно виробляло.

Комбінування виробництва — поєднання на одному підприємстві (комбінаті) кількох виробництв, які можуть належати до різних галузей промисловості.

Конверторний спосіб отримання сталі — отримання сталі з використанням конверторів (спеціальних металевих посудин, які обкладені всередині вогнестійкою цеглою і мають можливість повертатися навколо своєї горизонтальної осі при завантаженні чавуну та металобрухту, зливанні виплавленої сталі). У конвертор спочатку завантажують металевий лом, потім заливають рідкий чавун, засипають вапно, залізну руду й окалину. У конверторі здійснюють продувку технічним киснем, який окислює домішки. Процес виплавки триває до 50 хвилин (для порівняння — мартенівська виплавка триває 6–12 год).

Концентрація виробництва — зосередження виробництва на великих підприємствах. Зростання концентрації виробництва відбувається за рахунок розширення чинних підприємств, будівництва нових великих підприємств або об'єднання декількох малих.

Кооперування виробництва — організація виробничих зв'язків між підприємствами для випуску певної кінцевої продукції.

Культура народу — сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених народом протягом його історії.

Лінії електропередач (ЛЕП) — електричні лінії, які виходять за межі електростанції або підстанції та призначена для передачі електричної енергії.

Макрорегіон — найбільші регіони світу, які охоплюють частину світу або велику групу країн у її межах.

Машинобудування важке — галузі машинобудування, які споживають велику кількість металу. Воно включає виробництво металу, гірничошахтного, підйомно-транспортного та енергетичного устаткування.

Механічний рух (міграції) населення — різні за тривалістю переміщення населення між різними населеними пунктами, регіонами, державами. За напрямком міграційних потоків їх поділяють на зовнішні (міждержавні) та внутрішні (у межах території однієї країни). За тривалістю розрізняють міграції постійні та тимчасові.

Міжгалузеві комплекси (МГК) — поєднання галузей НГК, між якими сформувалися стійкі й тісні зв'язки.

Міжнародна економічна інтеграція — об'єктивний процес розвитку особливо глибоких і стійких взаємозв'язків між окремими групами країн.

Міжнародний поділ праці (МПП) — спеціалізація країн світу на виробництві певних видів продукції та послуг, які пропонуються на світовий ринок.

Міжнародна торгівля — торгівля, яка здійснюється між державами.

Міжнародні транспортні коридори (МТК) — транспортні артерії та сукупність різних видів транспорту, що забезпечують значні перевезення вантажів і пасажирів на напрямках їх найбільшої концентрації. Транспортні коридори виконують роль кровоносних судин у світових інтеграційних процесах.

Місто — в Україні це населений пункт, який має не менше ніж 10 тис. жителів, причому більшість з них зайнята у промисловості та сфері послуг.

Місто державного підпорядкування — місто, міська рада якого підпорядкована безпосередньо центральним органам влади держави. В Україні такий статус мають тільки Київ і Севастополь.

Наддержава — держава, яка вирізняється своєю економічною та військовою потужністю, політичною вагою, має вирішальний вплив на міжнародне життя.

Населені пункти — місця зосередження людей з необхідними для життя будівлями та спорудами

НАТО (NATO — North Atlantic Treaty Organization, Північноатлантичний Союз) — військово-політичний союз, створений на основі Північноатлантичного договору, підписаного 4 квітня 1949 р. у Вашингтоні США, Великобританією, Францією, Бельгією, Нідерландами, Люксембургом, Канадою, Італією, Португалією, Норвегією, Данією, Ісландією. Сьогодні членами НАТО є 26 країн.

Народ — група людей, що відрізняється спільністю ряду ознак — мови, культури, території, релігії, історичного минулого тощо.

Національна (етнічна) меншина — частина народу, яка проживає за межами однойменної держави, територіальної автономії в інонаціональному середовищі.

Національна меншина корінна — народ чи його частина, що проживає на своїй етнічній території, але в межах держави, сформованої іншим народом.

Національний господарський комплекс (НГК) — поєднання підприємств і установ у межах території країни, покликане задовольняти матеріальні й духовні потреби суспільства.

Національний дохід — новостворена вартість усіх товарів і послуг у межах держави за рік.

Нація — етнічна спільнота (етнос) з єдиною мовою і самосвідомістю (як особистим відчуттям «національної ідентичності», так і колективним усвідомленням своєї єдності та відмінності від інших).

Обмін науково-технічною інформацією — обмін, який здійснюють інформаційні структури на спільно вироблених концептуальних і методологічних засадах. Це забезпечує їх правову, технічну і технологічну сумісність, включно зі стандартизацією науково-технічної діяльності, гармонізованої з міжнародною.

Обсяг перевезень — кількість перевезених вантажів (пасажирів) за певний проміжок часу (рік, місяць, добу).

Пасажирообіг — добуток кількості перевезених пасажирів за певний проміжок часу (рік, місяць, добу) на відстань перевезень.

Патент на науковий винахід — державний охоронний документ, що засвідчує виключне право, авторство і пріоритет винаходу, корисної моделі або промислового зразка.

Перепис населення — комплексна операція зі збирання, обробки й публікування статистичних даних про населення країни на певний момент.

Полімери — хімічні сполуки з високою відносною молекулярною масою (від кількох тисяч до багатьох мільйонів дальтон), молекули яких (макромолекули) складаються зі значної кількості однакових структур (мономерних ланок).

Потенціал працересурсний — потенціал, що оцінюється кількістю та якістю (статеві-віковим, професійним складом) трудових ресурсів, матеріальними і духовними потребами населення регіону, екологічними особливостями його діяльності.

Потенціал природоресурсний — сукупна продуктивність природних ресурсів, яку обчислюють підсумовуванням економічних оцінок потенціалів окремих видів природних багатств у межах області, країни чи економічного району.

Поточний облік населення — систематичний облік населення, який ведеться державними органами влади, що реєструють народження, смерть, вступ у шлюб, в'їзд на територію села чи міста або виїзд.

Природний рух населення — зміни чисельності та складу населення в результаті народжуваності та смертності.

Прокат металів — заготовки певної форми (найчастіше металеві листи, кутник, дріт, труби), які отримують з остигаючого металу в металургійному виробництві.

Промисловий вузол — промисловий комплекс, який охоплює одне велике місто або декілька порівняно близько розташованих промислових центрів і пунктів.

Промисловий пункт — невеликий населений пункт, де є одне промислове підприємство.

Промисловий комплекс — поєднання взаємопов'язаних (технологічно, через комбінування і кооперування) підприємств на певній території.

Промисловий район — скупчення промислових агломерацій, вузлів, центрів та пунктів на певній території. Виникають вони переважно в регіонах, багатих на різні природні ресурси, особливо мінеральні, що зумовлює значний розвиток багатьох галузей промисловості та інших виробництв.

Промисловість — технічно найдосконаліша галузь матеріального виробництва, яка охоплює підприємства, що виробляють електроенергію, знаряддя праці, видобувають і заготовляють сировину, паливо, переробляють продукцію сільського господарства.

Рада Європи — міжнародна організація, яка охоплює 47 держав-членів на європейському просторі. Штаб-квартира Ради Європи розташована у Страсбурзі (Франція).

Район економічний — велика територія країни, яка характеризується подібністю природних умов та певною спеціалізацією в НГК держави.

Районування економічне — науково обґрунтований поділ країни на економічні райони.

Реконструкція підприємства — заміна старого устаткування на нове, ефективніше.

Реструктуризація промисловості — перебудова структури промислового виробництва.

Рівень безробіття — відношення кількості безробітних віком 15–70 років до всього економічно активного населення.

Рівень зайнятості — відношення кількості зайнятого населення віком 15–70 років до всього населення означеного віку.

Рівень урбанізації — частка міських жителів у загальній кількості населення одиниці адміністративно-територіального устрою чи держави.

Робоча сила — сукупність працездатних людей.

Розселення — розміщення населення на певній території та форми його територіальної організації у вигляді системи поселень з їх взаємовідносинами.

Сальдо міграції — різниця між числом осіб, які прибули на яку-небудь територію, і числом осіб, які вибули звідти за той самий проміжок часу.

Світова організація торгівлі (СОТ) — об'єднання держав, засноване в 1993 році та спрямоване на створення і підтримку системи юридичних норм міжнародної торгівлі.

Світове господарство — сукупність взаємопов'язаних у результаті міжнародного поділу праці національних господарств країн світу.

Селища міського типу — міські поселення, що налічують здебільшого понад 2 тис. жителів, де більше половини зайнятих працює не в сільському чи лісовому господарстві.

Система розселення — територіально цілісні поєднання населених пунктів різного типу, які взаємодіють між собою у процесі господарської діяльності та взаємодоповнюють один одного

Сільський населений пункт — невелике поселення, переважна кількість жителів якого здебільшого зайнята у сільському господарстві. Іншими ознаками сіл є малоповерхова житлова забудова з присадибними ділянками.

Собівартість продукції — грошова форма витрат на виробництво, виготовлення і збут продукції.

Спеціалізація виробництва — випуск підприємством однорідної продукції.

Співдружність Незалежних Держав (СНД) — політичний та економічний союз Білорусі, Росії та України, який створено 8 грудня 1991 року. Пізніше до нього приєдналися ще вісім колишніх республік СРСР.

Спільне підприємство (СП) — підприємства, які базуються на спільному капіталі суб'єктів господарської діяльності України та іноземних суб'єктів господарської діяльності, на спільному управлінні та на спільному розподілі результатів і ризиків.

Сталий розвиток країни — розвиток, що задовольняє потреби сьогодення, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої потреби.

Статистика — наука, яка вивчає методи кількісного охоплення і дослідження масових, зокрема суспільних, явищ і процесів.

Статеві-віковий склад (структура) населення — співвідношення між віковими групами населення за статями.

Субурбанізація — процес збільшення й розвитку приміської зони великих міст.

Суверенітет — політична незалежність держави, її право самостійно вирішувати свої внутрішні та зовнішні справи.

Суспільство — сукупність людей, тісно пов'язаних між собою для розв'язання своїх соціальних проблем.

Сфера виробнича — сукупність видів економічної діяльності, що безпосередньо створюють матеріальні блага.

Сфера послуг — сукупність видів економічної діяльності, які надають послуги.

Східна українська діаспора — українське населення колишніх республік СРСР.

Теплова електростанція (ТЕС) — електростанції, які спалюють паливо і нагрівають воду, перетворюючи її в пару, що подається під тиском на турбіни. Турбіни приводять у рух генератори, які виробляють електричний струм.

Теплоелектроцентрально (ТЕЦ) — центральна теплоелектростанція, яка виробляє одночасно електроенергію й тепло у вигляді гарячої води та пари для промисловості й побутових потреб.

Територіальний поділ праці (географічний поділ праці) — закріплення певних галузей виробництва за певними територіями.

Територіальна структура господарства — сукупність певним чином взаєморозміщених і послідовних територіальних елементів господарства або окремих галузей, які перебувають у складній взаємодії.

Термінал морський — пристосування для викачування нафти з танкерів.

Техногенні об'єкти — природні об'єкти, частково видозміннені та пристосовані для задоволення потреб людей (засіяні поля, насаджені лісосмуги, парки, кар'єри).

Технічні об'єкти — це об'єкти, створені в процесі перетворювальної господарської діяльності людини (будинки, заводи, мости тощо).

Техносфера — частина географічної оболонки, перетворена людиною в технічні та техногенні об'єкти.

Транснаціональна корпорація (ТНК) — господарське об'єднання, до якого належать первинне (материнське) підприємство та його закордонні філії.

Транспорт — специфічна галузь господарства, яка не створює, як промисловість чи будівництво, нових матеріальних цінностей. Результатом роботи транспорту є переміщення вантажів і людей.

Транспортна система країни — поєднання взаємопов'язаних видів транспорту, які задовольняють потреби господарства й населення в перевезенні вантажів і пасажирів.

Трудові ресурси — населення працездатного віку (в Україні чоловіки від 16 до 60 років, жінки від 16 до 55 років), яке працює або не працює, а також пенсіонери й підлітки, які працюють.

Українські національні (етнічні) території — землі, які заселені й освоєні українцями.

Урбанізація — процес зростання кількості міст, частки міського населення, поширення міського способу життя, який характеризується вищим ступенем благоустрою.

Фактори розміщення господарства — об'єктивні умови, які визначають найефективніше функціонування господарських об'єктів у певному місці завдяки найменшим затратам на виробництво і транспортування продукції.

Феросплави — сплави заліза з кремнієм, марганцем, хромом та іншими елементами, використовувані при виплавці сталі, а також при отриманні інших феросплавів (передільні феросплави).

Флюси — вапняки, які використовують для видалення шкідливих сполук з розплавленого заліза в металургійному виробництві.

ДОДАТКИ

Додаток 1. Площа та населення України, адміністративних одиниць

Одиниця політико-адміністративного поділу	Площа, тис. км ²	На 1 січня 2009 року			
		Усе населення, тис. осіб	Міське, тис. осіб	Сільське, тис. осіб	Густота, осіб / км ²
Україна	603,7	46143,7	31587,2	14556,5	76,4
АРК	26,1	1967,3	1237,7	729,6	75,4
Вінницька	26,5	1660,0	812,6	847,4	62,6
Волинська	20,2	1036,2	532,7	503,5	51,3
Дніпропетровська	31,9	3374,2	2816,1	558,1	105,8
Донецька	26,5	4500,5	4072,1	428,4	169,8
Житомирська	29,9	1294,2	744,2	550,0	43,3
Закарпатська	12,8	1243,4	461,9	781,5	97,1
Запорізька	27,2	1821,3	1397,1	424,2	67,0
Івано-Франківська	13,9	1381,1	594,8	786,3	99,4
Київська	28,1	1727,8	1049,7	678,1	61,5
Кіровоградська	24,6	1027,0	631,7	395,3	41,7
Луганська	26,7	2331,8	2019,6	312,2	87,3
Львівська	21,8	2552,9	1547,2	1005,7	117,1
Миколаївська	24,6	1195,8	808,9	386,9	48,6
Одеська	33,3	2392,2	1592,3	799,9	71,8
Полтавська	28,8	1511,4	916,1	595,3	52,5
Рівненська	20,1	1151,0	548,6	602,4	57,3
Сумська	23,8	1184,0	792,4	391,6	49,7
Тернопільська	13,8	1093,3	474,1	619,2	79,2
Харківська	31,4	2782,4	2221,5	560,9	88,6
Херсонська	28,5	1099,2	672,0	427,2	38,6
Хмельницька	20,6	1341,4	723,8	617,6	65,1
Черкаська	20,9	1304,3	726,8	577,5	62,4
Чернівецька	8,1	904,1	377,2	526,9	111,6
Чернігівська	31,9	1121,3	693,6	427,7	35,2
Київ	0,8	2765,5	2765,5	—	—
Севастополь (міськрада)	0,9	380,1	357,0	23,1	—

**Додаток 2. Загальні коефіцієнти природного руху населення за 2008 рік
(на 1000 жителів)**

	Кількість народжених	Кількість померлих	Природний приріст
Україна	11,0	16,3	-5,3
АРК	11,9	15,6	-3,7
Вінницька	10,8	17,1	-6,3
Волинська	14,8	15,1	-0,3
Дніпропетровська	11,0	17,6	-6,6
Донецька	9,8	18,1	-8,3
Житомирська	11,3	18,3	-7,0
Закарпатська	14,7	13,0	1,7
Запорізька	10,4	16,5	-6,1
Івано-Франківська	12,3	13,3	-1,0
Київська	11,7	17,9	-6,2
Кіровоградська	10,2	18,6	-8,4
Луганська	9,5	18,0	-8,5
Львівська	11,3	13,7	-2,4
Миколаївська	11,1	16,6	-5,5
Одеська	12,0	15,8	-3,8
Полтавська	9,7	18,4	-8,7
Рівненська	14,8	14,1	0,7
Сумська	9,1	18,7	-9,6
Тернопільська	11,3	14,8	-3,5
Харківська	9,8	16,2	-6,4
Херсонська	11,3	16,3	-5,0
Хмельницька	11,0	17,0	-6,0
Черкаська	9,5	17,9	-8,4
Чернівецька	12,2	13,4	-1,2
Чернігівська	8,9	21,1	-12,2
Київ	11,6	10,9	0,7
Севастополь	11,0	15,7	-4,7

Додаток 3. Виробництво промислової продукції за 2008 рік

Вид продукції	Обсяг продукції
Добувна промисловість	
Вугілля, млн т	59,3
Нафта сира, тис. т	3094
Газ нафтовий попутний, млн м ³	867
Газовий конденсат, тис. т	1074
Газ природний, млрд м ³	19,8
Руди і концентрати залізні неагломеровані, млн т	72,7
Руди і концентрати залізні агломеровані, млн т	64,0
Переробна промисловість	
Яловичина і телятина, тис. т	113
Свинина, тис. т	126
Олія соняшникова нерафінована, тис. т	1817
Молоко, тис. т	797
Масло вершкове, тис. т	84,6
Цукор-пісок, тис. т	1572
Вироби кондитерські, тис. т	249
Тканини, тис. м ²	107583
Взуття, тис. пар	21541
Кокс із вугілля, кокс газовий, млн т	19,5
Бензин моторний, тис. т	3232
Паливо дизельне, тис. т	3651
Мазути топкові, тис. т	2422
Добрива азотні мінеральні чи хімічні, тис. т	2672
Пластмаси, тис. т	437
Волокна хімічні, тис. т	34,6
Шини, тис. шт.	6631
Цегла, млн шт.	2005

Додаток 4. Галузі спеціалізації різних регіонів України

	Регіони (АР, області)	Галузі спеціалізації
1	АР Крим	маш/буд., хім/пр., харч/пр., зерн/г., овоч., вин., сад., рекр/г.
2	Вінницька	маш/буд., ел/ен., лег/пр., харч/пр., зерн/г., сад., буряк., м'яс-мол/скот.
3	Волинська	пал/пр., маш/буд., харч/пр., зерн/г., льон., карт., свин., м'яс-мол/скот.
4	Дніпропетровська	ч/мет., маш/буд., пал-ен/пр., хім/пр., зерн/г., буряк., сон., м'яс-мол/скот.
5	Донецька	пал-ен/пр., ч/мет., хім/пр., маш/буд., зерн/г., овоч., мол/скот., птах.
6	Житомирська	маш/буд., лег/пр., дерев/пр., порц-ф/пр., обл/кам., зерн/г., буряк., м'ясо-мол/скот.
7	Закарпатська	маш/буд., дерев/пр., харч/пр., к/мет., сад., овоч., вин., тютюн., м'яс-мол/скот., вівч., рекр/г.
8	Запорізька	ч/мет., к/мет., маш/буд., ел/ен., зерн/г., сон., мол-м'яс/скот., свин., птах.
9	Івано-Франківська	маш/буд., наф/пер., хім/пр., дерев/пр., м'яс-мол/скот., зерн/г., льон., вівч., рекр/г.
10	Київська	маш/буд., хім/пр., лег/пр., харч/пр., зерн/г., буряк., овоч., мол-м'яс/скот., свин., птах.
11	Кіровоградська	пал/пр., гір/доб., маш/буд., зерн/г., сон., буряк., мол-м'яс/скот., свин.
12	Луганська	пал/пр., маш/буд., ч/мет., хім/пр., зерн/г., сон., овоч., птах., мол/скот.
13	Львівська	маш/буд., пал/пр., хім/пр., лег/пр., харч/пр., м'яс-мол/скот., зерн/г., картоп., льон., рекр/г.
14	Миколаївська	маш/буд., ел/ен., харч/пром., зерн/г., сон., овоч., птах., м'яс-мол/скот., свин., рекр/г., мор/тран.
15	Одеська	маш/буд., лег/пр., харч/пр., зерн/г., вин., сон., овоч., м'яс-мол/скот., птах., вівч., рекр/г., мор/тран.
16	Полтавська	маш/буд., пал/пр., харч/пр., лег/пр., зерн/г., буряк., свин., м'яс-мол/скот.
17	Рівненська	ел/ен., маш/буд., харч/пр., дерев/пр., лег/пр., зерн/г., свин., м'яс-мол/скот., картоп., льон.
18	Сумська	маш/буд., харч/пр., хім/пр., м'яс-мол/скот., свин., зерн/г., буряк.
19	Тернопільська	маш/буд., харч/пр., лег/пр., порц-ф/пр., м'яс-мол/скот., свин., зерн/г., буряк.
20	Харківська	маш/буд., газ/доб., лег/пр., харч/пр., зерн/г., сон., буряк., мол-м'яс/скот.
21	Херсонська	маш/буд., наф/пер., лег/пр., харч/пр., зерн/г., сон., овоч., вин., м'яс-мол/скот., птах., рекр/г., мор/тран.
22	Хмельницька	ел/ен., маш/буд., харч/пр., лег/пр., м'яс-мол/скот., свин., зерн/г., буряк.
23	Черкаська	маш/буд., хім/пр., харч/пр., лег/пр., м'яс-мол/скот., свин., зерн/г., буряк., птах. і сад.
24	Чернівецька	маш/буд., харч/пр., лег/пр., м'яс-мол/скот., свин., зерн/г., буряк., сад.
25	Чернігівська	маш/буд., лег/пр., харч/пр., наф/доб., зерн/г., картоп., льон., буряк., м'ясо-мол/скот., свин.

Додаток 5. Паливні ресурси

Регіони (АР, області)	Основні басейни і провінції корисних копалин, родовища
АР Крим	ПКНГП: пр.газ (Глібівське, Джанкойське, Стрілківське)
Волинська	ЛВбас.: кам. вуг.; ВПНГО: пр. газ (Локачинське); торф (Турське, Поліське, Велике Болото, Гавчиці)
Дніпропетровська	Донбас: кам. вуг.; Дніпрбас: буре вуг. (Павлівське); ДДНГО: пр. газ (Перещепинське)
Донецька	Донбас: кам. вуг.; ДДНГО: пр. газ
Житомирська	Дніпрбас: буре вуг. (Андрушівське); торф (Озерянське, Бучмани)
Закарпатська	КНГП: пр. газ (Солотвинське); буре вуг. (Ільницьке); гор. сланці
Запорізька	Дніпрбас: буре вуг. (Оріхівське); ПКНГП
Івано-Франківська	КНГП: пр. газ (Косівське, Гринівське), нафта (Долинське), нафта і газ (Битків-Бабчинське); гор. сланці
Київська	торф
Кіровоградська	Дніпрбас: буре вуг. (Семенівсько-Олександрійське, Морозівське, Миронівське, Бандурівське); гор. сланці (Бовтиське)
Луганська	Донбас: кам. вуг.; ДДНГО: пр. газ (Вільхівське)
Львівська	ЛВбас: кам. вуг.; буре вуг.; ВПНГО; КНГП: пр. газ (Рудківське, Залужанське), нафта (Старосамбірське, Бориславське); торф; гор. сланці
Одеська	ПКНГП: нафта (Східносаратське)
Полтавська	ДДНГО: нафта (Зачепилівське, Решетняківське), нафта і газ (Глинсько-Розбишівське, Сагайдацьке), пр. газ (Західнохрестинське); торф
Рівненська	торф (Морочне, Кременне, Дубняки, Чемерне); ВПНГО
Сумська	ДДНГО: нафта (Нинівське, Бугреватівське), нафта і газ (Качанівське, Рибальське, Тимофіївське, Анастасівське); торф (Єзуцьке); буре вуг.
Тернопільська	торф (Шумське, Кременецьке); ВПНГО; буре вуг.
Харківська	ДДНГО: пр. газ (Шебелинське, Єфремівське, Багатське), нафта (Козіївське) нафта і газ (Дружелюбівське)
Херсонська	ПКНГП
Хмельницька	торф
Черкаська	Дніпрбас: буре вуг. (Олександрівське, Новосілівське); гор. сланці
Чернівецька	КНГП: нафта (Лопушнянське); буре вуг.; гор. сланці
Чернігівська	ДДНГО: нафта і газ (Лесяківське, Гнідинцівське, Талалаївське); торф (Замглайське, Остерське)

Скорочення: Донбас — Донецький кам'яновугільний басейн, ЛВбас — Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн, Дніпрбас — Дніпровський буровугільний басейн, ДДНГО — Дніпровсько-Донецька нафтогазоносна область, ВПНГО — Волино-Подільська нафтогазоносна область, КНГП — Карпатська нафтогазоносна провінція, ПКНГП — Причорноморсько-Кримська нафтогазоносна провінція.

Додаток 6. Рудні корисні копалини

Регіони (АР, області)	Види рудних копалин і місця їх залягання
АР Крим	залізні руди (Керченський басейн)
Волинська	мідні руди (Рафалівське родовище)
Дніпропетровська	залізні руди (Криворізький басейн), марганцеві руди (Нікопольський басейн), титанові руди (Самотканське родовище), алюмінієві руди (Високопільське родовище), нікелеві руди (Сухохутірське, Девладівське родовища), уранові руди (Жовтоводське родовище), золото
Донецька	ртутні руди (Микитівське родовище), залізні руди (Маріупольське родовище), поліметали, золото
Житомирська	титанові руди (Іршанське родовище)
Закарпатська	поліметалеві руди (Берегівське, Беганське родовища), алюмінієві руди (Берегівське родовище), золото (Мужівське родовище), ртутні руди (Вишківське родовище)
Запорізька	залізні руди (Білозерський район, Куксунгурське, Гуляйпільське родовища) марганцеві руди (Великотокмацьке родовище)
Івано-Франківська	марганцеві руди (Чивчинське, Верхньо-Черемоське родовища)
Кіровоградська	уранові руди (Мічуринське, Ватутінське, Новокостянтинівське родовища), золото (Клинцівське родовище), нікелеві руди (Каштанівське, Деренюське родовища), залізні руди (пн. частина Криворізького басейну).
Миколаївська	залізні руди (пд. частина Криворізького басейну)
Полтавська	залізні руди (Кременчуцький район)
Черкаська	алюмінієві руди (Смілянське родовище)
Чернівецька	марганцеві руди

Додаток 7. Нерудні корисні копалини

Регіони (АР, області)	Види нерудних копалин і родовища їх поширення
АР Крим	магнієва сіль (Сиваське, оз. Старе, Сасик), флюсовий вапняк (Старокримське, Балаклавське), вапняк, туф
Вінницька	фосфорити (Жванське), каолін (Турбівське, Глуховецьке, Велико-Гадоминецьке), граніт (Гніванське, Тиврівське, Іванівське, Жежелівське), глина, пісок
Волинська	пісок, вапняк, крейда, мергель
Дніпропетровська	графіт (Петрівське, Водянське), флюсовий вапняк (Жовтокам'янське), каолін (Просянівське), талько-магнезит (Правдинське), вогнетривкі глини, пісок
Донецька	кухонна сіль (Артемівське, Слов'янське), кварцит (Красногорівське, Різниківське), вогнетривкі глини (Часовоярське, Новорайське, Веселівське), доломіт, вапняк флюсовий (Новотроїцьке, Оленівське), глина, крейда, мергель
Житомирська	апатити (Стремигородське), кварцит (Овруцьке), граніт, габро, лабрадорит (Сліпчицьке, Кам'яно-Бридське, Головинське, Коростишівське, Корнинське, Ємельянівське), каолін (Дубрівське), топаз, берил, кварц (Волинське), польовий шпат, пісок
Закарпатська	кухонна сіль (Солотвинське, Теремблянське), цеоліт (Сокириницьке), мармур (Великокамненське, Требушанське), доломіт (Кузинське), коштовне каміння — родоніт (Прелучне), туф, вапняк, пісок, андезит, пісковик, бентонітові глини
Запорізька	апатити (Новополтавське), графіт (Троїцьке), вогнетривкі глини (Пологівське), граніт (Кам'яне), талько-магнезит (Веселянське), польовий шпат, пісок
Івано-Франківська	калійна і магнієва солі (Калусько-Галинське, Тростянецьке), кухонна сіль (Болехівське, Долинське), мергель (Межигірсько-Дубовецьке), вапняк (Дубовецьке), пісковик, пісок
Київська	граніт (Богуславське, Синявське, Чубинецьке), глини, мергель, пісок
Кіровоградська	графіт (Завалівське, Петрівське), кварцит (Мало-Скелеватське), вогнетривкі глини (Обознівське), глина, пісок
Луганська	вапняк, глина, мергель, крейда, пісок, мармур (Новопавлівське)

Львівська	калійна сіль (Стебниківське, Бориславське), кухонна сіль (Дрогобич), сірка (Яворівське, Язівське, Немирівське, Роздольське, Подорожне), озокерит (Бориславське, Трускавецьке), пісок скляний (Великогірське), вапняк і глина (Розвадівське), опока (Рава-Руське)
Миколаївська	граніт (Новоданилівське), вапняк (Григор'ївське), мергель, кварцовий пісок, глина
Одеська	вапняк (Загнітківське, Єлизаветівське, Главанське), глина (Шкодовогірське), мармур (Білгород-Дністровське), пісок
Полтавська	граніт, глина, пісок, пісковик
Рівненська	граніт, габро, лабрадорит (Клесівське, Ясногірське), бурштин (Клесівське), польовий шпат (Більчаківське), крейда (Здолбунівське)
Сумська	фосфорити (Кролевецьке), кам'яна сіль (Роменське), кварцит (Баницьке), крейда, глина, пісок, мергель
Тернопільська	крейда (Кременецьке), бентонітові глини (Почаївське), пісковики (Теребовлянське), вапняк (Максимівське), глина, гіпс, пісок
Харківська	фосфорити (Ізюмське), пісок скляний (Новоселівське), крейда (Шебелинське), глина, вапняк
Херсонська	вапняк (Бургунське), глина, пісок
Хмельницька	графіт (Буртинське), крейда (Кам'янець-Подільське, Новоушицьке), каолін (Кривинське, Купинське, Майдан-Вільське, Судимонтське), вапняк (Гуменецьке, Лісогірське), глина (Кривинське), мармуровий онікс (Калюсик), пісок
Черкаська	бентонітові глини (Черкаське), каолін (Новоселицьке), граніт, лабрадорит, пісковики і гнейси (Городище, Корсунь-Шевченківське, Сміла)
Чернівецька	вапняк (Сокирянське), пісок, пісковик, гравій, мергель, глина, гіпс, мармур, графіт
Чернігівська	крейда і глина (Новгород-Сіверське), пісок скляний (Папирнянське), вапняк, гіпс, пісок, мергель

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ 1. УКРАЇНА НА КАРТІ СВІТУ	11
§ 1. Економіко-географічне положення України	12
§ 2. Українські історичні землі	18
§ 3. Адміністративно-територіальний устрій України	25
Розділ 2. НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ	31
§ 4. Чисельність населення	32
§ 5. Міграції населення	40
§ 6. Системи розселення і розвиток поселень	44
§ 7. Національний склад населення	51
§ 8. Трудові ресурси і зайнятість населення	58
Розділ 3. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ ..	65
§ 9. Національний господарський комплекс України та його галузева структура	66
§ 10. Сучасна організація виробництва і територіальна структура господарства України	73
§ 11. Економічний потенціал України	78
§ 12. Промисловість: загальна характеристика	84
§ 13. Паливна промисловість	92
§ 14. Електроенергетика	97
§ 15. Чорна металургія	102
§ 16. Кольорова металургія	107
§ 17. Машинобудування	111
§ 18. Хімічна промисловість	116
§ 19. Промисловість будівельних матеріалів	121
§ 20. Лісова і деревообробна промисловість	124
Розділ 4. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО, ХАРЧОВА І ЛЕГКА ПРОМИСЛОВІСТЬ	131
§ 21. Сільське господарство	132
§ 22. Рослинництво	136
§ 23. Тваринництво	142

§ 24. Зональна спеціалізація сільського господарства. Аграрні реформи в Україні	146
§ 25. Харчова промисловість	149
§ 26. Легка промисловість. Художні промисли	153

Розділ 5. ТРАНСПОРТ. СОЦІАЛЬНА СФЕРА. УКРАЇНА І СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО. ЗОВНІШНІ ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ 159

§ 27. Роль транспорту. Сухопутні види транспорту	160
§ 28. Водний і повітряний види транспорту	167
§ 29. Соціальна сфера	172
§ 30. Міжнародний поділ праці і світове господарство	177
§ 31. Зовнішні економічні зв'язки України	180
§ 32. Інтеграція України в світову економіку	184

Розділ 6. ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ УКРАЇНИ 191

§ 33. Економічне районування	192
§ 34. Столичний економічний район	195
§ 35. Північно-Західний економічний район	200
§ 36. Карпатський економічний район	205
§ 37. Подільський економічний район	212
§ 38. Центральний економічний район	217
§ 39. Північно-Східний економічний район	222
§ 40. Донецький економічний район	228
§ 41. Придніпровський економічний район	234
§ 42. Причорноморський економічний район	239

Словник основних термінів і понять..... 251

Додатки..... 261